નિવેદન

સર્વોદય આંદોલનને આ ૭ વર્ષ દરમ્યાન ચિંતનને ક્ષેત્રે જે નવા રાહ ખેડયા છે, ને જે ઊંડાણ પ્રગટ કરવા માંડયું છે, એનાં વિવિધ પાસાંઓ, એ દિશાના વિચારકો તથા વિવેચકોની કલમે રજૂ કરવાનો અમે આ ગ્રંથ દ્વારા નમ્ર પ્રયાસ કર્યો છે. આશા છે કે, અભ્યાસ અને ચિંતનની દૃષ્ટિએ અમારો આ પ્રયાસ ફળદાયી નીવડશે

આ ગ્રંથનાં લખાણો મૂળ 'વિશ્વમાનવ'ના સર્વોદય-વિશેષ-અંક માટે તૈયાર થયેલાં. તે માટે જે જે લેખકોએ લેખ લખી મોકલ્યો છે, અથવા બીજી ભાષામાં પ્રગટ થયેલો પોતાનો લેખ ગુજરાતીમાં છાપવાની સંમતિ આપી છે, તે બદલ તેમના, તથા જે જે લખાણો પુસ્તકો અને સામયિકોમાંથી ઉતાર્યાં અથવા અનુવાદ રૂપે પ્રગટ કર્યાં છે તે માટે તે લેખકો તેમ જ તે પ્રકાશન સંસ્થાઓના અમે ઋણી છીએ; અને તે સૌનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

—પ્રકાશક

પરંતુ ઉત્પાદનક્ષેત્રે, વાહનવ્યવહારના ક્ષેત્રે, રોગ-નિવારણના ક્ષેત્રે, જ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રે, સંસ્કાર અને કલાના ક્ષેત્રે, સંગઠન અને રાજકારણના ક્ષેત્રે માનવીએ પ્રાપ્ત કરેલા વિજયો—ગમે તેટલા અપૂર્વ અને અન્યથા ગૌરવભર્યા હોવા છતાં—એ વાત યે એટલી જ સાચી ને સ્પષ્ટ છે કે, આ તમામ સિદ્ધિઓની પ્રક્રિયા દરમ્યાન જ, જેને માટે અને જેને નામે આ બધાં કૌભાંડ રચાયાં છે, તે માનવી જ ગુંગળાઈ રહ્યો છેઃ બલ્કે આ તમામ પ્રવૃત્તિનો સર્જનારો માનવી જ કેંદ્રમાંથી લગભગ દૂર ધકેલાઈ ગયો છે।

સમાજને નામે, સમૂહને નામે માનવીનું રૂંધામણુ થઈ રહ્યું છે. લોકશાહીને નામે, સમાજવાદને નામે અતિકેંદ્રિત આર્થિક–ઔદ્યોગિક અને રાજકીય સત્તાની દિશામાં જે આંધળી હરીફાઈ જામી છે, તેનાં પરિણામો ભયંકર ચોંકાવનારાં સિદ્ધ થયાં છે. આર્થિક અને રાજકીય માંધાતાઓના હાથમાં નાગરિકોનુ સમસ્ત જીવન સોગઠાની જેમ રમી રહ્યું છે.

આ માંધાતાઓ ક્યારે તમામ મર્યાદાઓનો લોપ કરી સારી માનવજાતને અણુયુદ્ધની આગમાં ધકેલી દેશે એની ચિંતામાં જ સમસ્ત માનવજાત આજે તો અધ્ધર શ્વાસે જીવી રહી છે.

અને માનવીની સ્વાધીનતા, નૈતિકતા અને આંતરિક નીડરતાના અભાવનું અને અપસંમતિવાદનું અતિ હીણું પ્રદર્શન થઈ રહ્યું છે।

સુધરેલા અને સુવિકસિત રાષ્ટ્રોમાં આ દશા છે, ત્યારે ભારત જેવા અર્ધવિકસિત નવા સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રો અને શાહીવાદની એડી નીચે સીધી યા આડકતરી રીતે હજી ય કચડાઈ રહેલા અર્ધગુનામ રાષ્ટ્રો ગરીબી, બેકારી, ભૂખમરો, અજ્ઞાન, પછાતપણુ, ને ઘણે અંશે લાચારી અને અપમાનિત જીવનની કારમી ભીંસ અનુભવી રહ્યા હોય તેમા તો નવાઈ જ શી!

આજના યુગની કેવી વિષમતા છે!

માર્કસની પરિભાષામા—

"માણસ એવી દશાએ પહોચી ગયો છે કે જ્યા માણસને પોતાનુ કાર્ય પોતાની વિરુદ્ધની અને પોતાને માથે ચઢી બેઠેલી પરાઈ તાકાત રૂપે દેખાય છે—અને નહિ કે, પોતાની આણ નીચે કામ કરતી શક્તિ રૂપે"

એટલે કે માણસ પોતાને જાગ્રત સક્રિય સચાલક બળ તરીકે અનુભવવાને બદલે નિષ્ક્રિય, લાચાર અને પોતાથી બહારની કો'ક શક્તિ ઉપર આધાર રાખનાર રંક રિક્ત વસ્તુ રૂપે અનુભવે છે!

ગ્રેહામ હટન* આપણા આ યુગની વિરોધાભાસી વિશિષ્ટતાનુ ચિત્ર આ રીતે આલેખે છે

"આપણો યુગ ખરેખાત ઉત્કટતમ 'પેરેડૉક્સિઝ'

---

* 'વેલ્ફેર, ફ્રીડમ, ઍન્ડ ઇન્ફ્લેશન' (રોપકે કૃત)ની પ્રસ્તાવનામા

માનવ ઇતિહાસમાં યુગે યુગે વિસંવાદો જાગ્યા છે; અને જ્યારે જ્યારે સમસ્ત સમાજ-જીવનને ભીંસમાં લેનારું ભીષણ રૂપ એણે ધારણ કર્યું છે, ત્યારે ત્યારે ક્રાંતિનો અવતાર અનિવાર્ય બન્યો છે. રાહતના નાના નાના ટુકડા અને ધીમા રગશિયા સુધારા અતિ વામણાં અને નિરર્થક સાબિત થયા છે. આમૂલ પરિવર્તન જ ત્યારે યુગધર્મ બની જાય છે.

માનવ ઇતિહાસમાં યુગે યુગે પ્રગટેલા વિસંવાદોનાં સ્વરૂપો જુદાં જુદાં રહ્યાં છે. કદીક એનું બાહ્ય રૂપ ધાર્મિક-સાંસ્કારિક દેખાયું છે, તો કદીક રાજકીય-આર્થિક.

આપણે બુદ્ધની વાત વિચારીએ. એ યુગમાં હિંસાનો પાર ન હતો. જીવનના દરેકે દરેક ક્ષેત્રે હિંસા વણાઈ ગયેલી હતી. ગૌતમ બુદ્ધ એથી હચમચી ઊઠ્યા; ગૃહત્યાગ કર્યો, રાજ્યત્યાગ કર્યો; વરસો લગીનાં ચિંતન અભ્યાસ ને સાધનાને અંતે તેમણે 'અહિંસા, કરુણા અને અવૈર 'નો મંત્ર દુનિયાને આપ્યો. તેમણે સેંકડો માઈલની પદયાત્રા કરી, હજારો લાખો માનવીઓને એનો ઉપદેશ આપ્યો; સંઘો ને મઠો સ્થાપ્યા. ઊંચનીચ સ્ત્રીપુરુષ અને બીજા તમામ પ્રકારના ભેદભાવો (જે તે જમાનામાં ઊંડી જડ નાખી બેઠા હતા) વિના સૌને નિર્વાણના અધિકારી ઠરાવ્યા; મૂર્તિપૂજા, શાસ્ત્ર ગ્રંથો અને ચાતુર્વર્ણ્યની જડ પકડને ઢીલી કરી. ઉપરાંત પોતાનો ઉપદેશ

સંસ્કૃત (તે જમાનાની પ્રતિષ્ઠિત ભાષા; તેમાં જ ધર્મનો બોધ થઈ શકે તેવો શિરસ્તો) ભાષાને બદલે, આમજનો સુધી ઘેર ઘેર પહોંચાડવા માટે, તે તે પ્રદેશની ગામઠી ભાષાનો ઉપયોગ કરવાનો આદેશ પોતાના શિષ્યોને કર્યો. એ યુગમાં સામાજિક જીવનમાં લોકશાહીનો આ જબરજસ્ત પ્રયોગ હતો. તેની અસર સૈંકડો વર્ષો સુધી રહી; અને બાદ તે જ લોકશાહી પ્રણાલીના આધાર પર, ભારતના સંતોએ મધ્યયુગમાં અધિક પરિણામ આણ્યાં. બુદ્ધની આ એક મહત્ત્વની સફળતા હતી. પરંતુ આથી ય વિશેષ બીજી સફળતા તો એ ગણાય કે તેમણે અહિંસાનો સર્વસાધારણ ઉપદેશ કરવાની સાથોસાથ એક નાનકડા બિંદુ ઉપર લક્ષ કેંદ્રિત કર્યું; સમાજમાંથી હિંસાનુ સમૂળું તત્ત્વ ઓસરી જઈ શકે એમ ન હતું; પણ સર્વવ્યાપક બની ગયેલી યજ્ઞબલિની પ્રથાને એમણે પડકારી અને એમના પ્રયાસોના પરિણામે એ પ્રથા સારા પ્રમાણમાં ઘસાઈ પણ ખરી.

યુગાનુસારી ઉચ્ચાલનો

સમજવાનું એ છે કે, બુદ્ધે આચારવિચારની બાબતમાં, **યુગાનુસારી નાનકડાં ઉચ્ચાલનો** (levers) નો ઉપયોગ કર્યો હતો. આ નાનકડાં ઉચ્ચાલનો એટલે કે ધર્મ અને ભક્તિના ક્ષેત્રે સૌની સમાનતા–લોકશાહીનું તત્ત્વ અને પશુબલિનો નિષેધ અહિંસા અને લોકશાહીના આ તત્ત્વને કેવળ વ્યક્તિગત અંગત આચારમાં પરિમિત ન રાખતાં,

પરિવર્તનની ચાવી !

માર્ક્સની પૂર્વે, રોબર્ટ ઓવન, ફુરીઅર, સેન્ટ સાયમન જેવા થઈ ગયા હતા જ. તેઓ સૌ તેમના જમાનાનાં બેફામ અમાનવીય શોષણ અને અસમાનતાથી કકળી ઊઠ્યા હતા; અને માનવીય મૂલ્યોની પુનઃપ્રતિષ્ઠા થાય એવી આકાંક્ષા સેવતા હતા; સમાજવાદી સમાજ રચનાની ભાવના અને યોજના વિચારતા હતા; અને એને અમલી બનાવવા મથતા હતા. આમ છતાં, તેમને પરિવર્તનની ચાવી હાથ લાગી ન હતી. તેમણે મહદંશે ધનપતિઓ, કારખાનાના માલિકોને અપીલો કરી હતી. ફુરીઅરે તો જાહેર ખબર છપાવી ધનપતિઓને પોતાના પ્રયોગોમાં સાથ આપવા વિનંતિઓ કરી હતી; અને ઓવન* 'સહકારી ગ્રામો'માં સમાજવાદના 'પ્રયોગો' કરી છૂટ્યો હતો. અલબત્ત અંતે એ સર્વને એમના પ્રયોગોમાં નિરાશા જ સાંપડી હતી. ત્યારે માર્ક્સ સર્વપ્રથમ ક્રાંતિકારી હતો જેણે સામાજીક પરિવર્તનની સફળ ઉચ્ચાલન શક્તિ શોધી કાઢી હતી. અને તે હતી—જેમને કાંઈ ગુમાવવાનું ન હતું, સિવાય કે શૃંખલાઓ; અને જેઓ પરિસ્થિતિને કારણે ઐતિહાસિક રીતે તમામ શ્રમજીવીઓના અગ્રણી બનવા નિર્માયા હતા; તથા જેઓ આખર તકના શિસ્તબદ્ધ અટંકી યોદ્ધાઓ બની શકે એમ હતા—તેવા શહેરી કામદારો (પ્રોલિટારિયટો)ની સંગઠિત શક્તિ.

---

* 'સમાજવાદ' શબ્દનો પ્રયોગ પ્રથમ ઓવને ૧૮૩૨માં કર્યો હતો.

માર્કસે વિશ્વના પ્રોલિટારિયેટોને એકત્ર થવા હાકલ કરી; અને તેમને ક્રાંતિના વિવિધ તબક્કાઓનું દર્શન કરાવ્યું :

૧. પ્રોલિટારિયેટો પ્રથમ તો પોતાની ક્રાંતિકારી પાર્ટી રચશે. અને તે તમામ શ્રમજીવીઓની ક્રાંતિકારી રાહબર બનશે.

૨. આ પાર્ટી સૌથી પ્રથમ રાજ્ય સત્તા હાંસલ કરશે અને વિરોધી વર્ગોનું નિકંદન કરી શકે એવી કેંદ્રિત સરમુખત્યાર સત્તા દ્વારા વર્ગવિહીન સમાજની સ્થાપના કરશે.

૩. વર્ગશોષણ નાબુદ થતાં, વર્ગસંઘર્ષ ટળી જતાં, દંડશક્તિ (રાજ્યશક્તિ)ની આવશ્યકતા જ નિર્મૂળ થશેઃ રાજ્યવિહીન સમાજરચના અસ્તિત્વમાં આવશે :

"ખરેખાત સમસ્ત સમાજના પ્રતિનિધિ તરીકે દાવો કરી શકે એવું રાજ્યનું પહેલું પગલું જ—એટલે આખા સમાજને નામે ઉત્પાદનનાં સાધનો ઉપર કબજો કરવાનું પહેલું પગલું, એ જ વેળાએ રાજ્ય તરીકેનું છેલ્લું સ્વતંત્ર કાર્ય બની જશે...."

"એટલે કે, આ પછી દમનના હથિયાર રૂપ રાજ્ય સત્તાની જગાએ વસ્તુઓનું વ્યવસ્થા તંત્ર સ્થાન લેશે."

અને ત્યારે—"વર્ગો અને વર્ગ વિગ્રહોવાળા, જુના મૂડીવાદી સમાજનું સ્થાન એવા પ્રકારનું સંગઠન લેશે, જેમાં દરેક વ્યક્તિનો સ્વતંત્ર વિકાસ, સૌના સ્વતંત્ર વિકાસનો રાહ બને."

(કમ્યુનિસ્ટ મેનિફેસ્ટો)

ગમે તેટલી કુશળતા વાપરવામાં આવી હોય, છતાં તે નિષ્ફળ જ જવાની. એટલે પાયાની સુદૃઢતા એ પ્રાથમિક નિર્ણાયક તત્ત્વ છે. પરંતુ જેઓ એમ માને છે કે, એક વાર સુદૃઢ પાયો રચાઈ ગયો એટલે **આપોઆપ** ઇમારત સુદૃઢ બની જશે; બની જવી જ જોઈએ, તેઓ પાયા સાથે સંકલિત છતાં આગવા એવા ‘ ઇમારત ’ના સ્વતંત્ર વિજ્ઞાનનો ઇન્કાર કરે છે. બીજી બાજુ, જેઓ પાયો ગમે તેવો હોવા છતાં, એનાથી અસંબધ્ધ રીતે, ઇમારત-રચનાની સ્વતંત્ર કુશળતા ઉપર જ મુસ્તાક રહે છે, તેઓ પણ ઇમારતના પાયાના વિજ્ઞાનનો ઇન્કાર કરે છે.

તેઓ સત્ય, અહિંસા, અસ્તેય, અપરિગ્રહ આદિ ખરેખર ઉન્નત અને સામાજિક જીવનની તંદુરસ્તી માટે અત્યંત આવશ્યક ગુણો ઉપર ઝોક આપ્યા છતાં, આર્થિક પાયાની અવગણના કરી, કેવળ તરંગી યુટોપિયન-સ્વપ્નશીલ રહી જાય છે।

૬. એકવાર પ્રોલિટારિયટ વર્ગ ક્રાંતિનો અગ્રદૂત બની રાજ્યસત્તા હસ્તગત કરી આર્થિક પાયો બદલી નાખે તો, **અનિવાર્ય રીતે** બધું હેમખેમ પાર ઊતરી જશે; પછી, બાકીનું બધું તો આપોઆપ ગોઠવાઈ જશે; ને વર્ગવિહીન, શોષણવિહીન, રાજ્યવિહીન આદર્શ માનવીય સમાજની સ્થાપના અનિવાર્ય રીતે જઈ જશે—એવી શ્રદ્ધા ઇતિહાસે ખોટી ઠેરવી છે.

૭. ક્રાંતિ પૂર્વે અને ક્રાંતિ દરમ્યાન માનવીય મૂલ્યો

તરફ આંખ મીંચામણાં કરવા છતાં, ક્રાંતિ બાદ તો માનવીય મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા અનિવાર્ય રીતે થઈ જશે, એવી જ્યત્રી સર્વથા અવૈજ્ઞાનિક છે, અને અવાસ્તવિક સાબિત થઈ ચૂકી છે.

૮. ક્રાંતિ–વિજ્ઞાનનું એ હાર્દ છે કે જે **પ્રકારની** ક્રાંતિ કરવી હોય, તે **પ્રકારનાં ને તે પદ્ધતિનાં** સાધનો યોજવાં જોઈએ. દા. ત. ફાસિવાદ વિરોધી આંતરરાષ્ટ્રીય યુદ્ધ માટે અથવા તો રાષ્ટ્રીય મૂડીવાદી ક્રાંતિ માટે જે પ્રકારના સંયુક્ત મોરચાઓ રચવા રહે, જે પ્રકારના વ્યૂહ યોજવા રહે, જે પ્રકારનાં સાધનો વાપરવાં રહે, તે જ પ્રકારનાં સાધનો અને પદ્ધતિથી શ્રમજીવી ક્રાંતિ સિદ્ધ ન થાય. એટલું જ નહિ, રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિ થયા બાદ, ચાલુ રાજ્યતંત્રમાં જે પ્રકારનો ફેરફાર કરવો જરૂરી ગણાય, તેવો ને તેટલો જ ફેરફાર શ્રમજીવી ક્રાંતિ સિદ્ધ થયા પછી પૂરતો ને યોગ્ય ન ગણાય વગેરે...આજ પૂર્વેની તમામ ક્રાંતિઓની સફળતા યા નિષ્ફળતામાં આ સત્ય પ્રગટ થયું છે.

૯. દરેકે દરેક પરિવર્તનનું સુયોગ્ય અને સમર્થ ઉચ્ચાલન-બળ શોધવું અને તેને કામે લગાડવું એમાં તો ક્રાંતિની દક્ષતા અને સફળતા રહેલી છે.

૩

વિનોબાએ આરંભેલી સર્વોદયી ક્રાંતિ આજે ઇતિહાસની કસોટીએ ચઢી છે.

સ્વીકાર-અસ્વીકારનો એ સવાલ નથી. એટલે જ તો એનું રહસ્ય-સંશોધન જરૂરી છે.

ગાંધી-માર્ગનું રહસ્ય સંશોધન

ગાંધીમાર્ગના સાફલ્યનું રહસ્ય સંશોધન આજ પૂર્વે થયું છે, થઈ રહ્યું છે, ને છતાં હજી ઘણું બધું બાકી છે. જેમ જેમ વિશ્વપરિસ્થિતિ વધુ ને વધુ વિકટ બની રહી છે, તેમ તેમ જાણે ગાંધીમાર્ગનું રહસ્ય વધુ ને વધુ સ્ફુટ બની રહ્યું છે—

૧. ગાંધીજીએ ભારતની સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિની પ્રક્રિયા દરમ્યાન, અત્યંત વિકટ પરિસ્થિતિમાં ય, સામાજીક પરિવર્તન પરત્વેના પોતે સ્વીકારેલા કેટલાક **અટળ સિદ્ધાન્તોના** પાલનનો દૃઢ આગ્રહ સેવ્યો હતો.

અને તેમ કરતાં તેઓ અનેક વખત પરાજય, બાંધછોડ, અને વિરોધાભાસોનો ભોગ બન્યા હતા; પરંતુ એ બધા વિરોધાભાસો પાછળ રહેલી એકાગ્ર સ્વરાજ્ય નિષ્ઠા કદી ડગી ન હતી.

૨. ગાંધીજીને મન સ્વરાજ્યની કલ્પના છેક ૧૯૦૮માં 'હિંદ સ્વરાજ્ય' લખ્યું ત્યારથી નિશ્ચિત ઘાટ લઈ ચૂકી હતી. અને જીવનના અંતકાળ સુધીમાં એ કલ્પનાનો પાયો લગભગ એવો ને એવો જ રહ્યો હતો.* ચાર ચાર દાયકાઓ

* 'હિંદ સ્વરાજ'ની ૧૯૩૮ની આવૃત્તિમા ગાંધીજીની પ્રસ્તાવના, તથા સ્વ. મહાદેવભાઈનો તેમાંનો લેખ.

પૂર્વે ગાંધીજીએ રામરાજ્યની છબી પોતાના મનમાં આંકી લઈને તેને મૂર્ત કરવા પાછળ જ પોતાની સાધના લગાવી દીધી હતી.

૧૯૩૦માં ગાંધીજીએ સ્વરાજ્યને **રામ રાજ્ય** તથા **ધર્મ રાજ્ય** રૂપે ઓળખાવ્યું હતું. અને તેનો **ત્રિકાલ-સત્ય અર્થ** 'ગરીબોની સંપૂર્ણ રક્ષા,' 'બધાં કામ ધર્મ-પૂર્વક થાય,' અને 'લોકમતનો આદર'—આ ત્રણ સૂત્રોમાં આપી દીધો હતો. (હિંદી નવજીવન, ૨૭-૩-૩૦)

ગાંધીજીએ વખતો વખત કરેલી સ્વરાજ્યની વ્યાખ્યા ગમે તે હો, પરંતુ ઉપરની ત્રણ ભાવનાઓ પાયામાં હતી જ હતી.

અને એથી જ તો, ગાંધીનું કાર્ય અતિશય કપરું હતું.

૩. એક વાર આદર્શનું સુનિશ્ચિત, સુદૃઢ, વિશદ ચિત્ર ચિત્તમાં અંકાઈ ગયા પછી તેની સાધનાનો રાહ રજ માત્ર આઘો પાછો થતાં શી પરિસ્થિતિ થાય તેનું પૂર્વ-જ્ઞાન કોઈ પણ દક્ષ ક્રાંતિનિષ્ણાતને હોય તેમ, ગાંધીજીને થઈ ચૂક્યું હતું. તેથી જ તો, જે **સ્વરૂપની** સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી છે, તેને જ અનુકૂળ લડતનાં સાધનો અને પ્રકારો અપનાવવા માટેનો તેમનો જાગ્રત **આગ્રહ** એક ઉત્તમ કોટિના ક્રાંતિકારી વિજ્ઞાનીને છાજે તેવો હતો.

૪. પરંતુ આ સિદ્ધાંતનિષ્ઠ ક્રાંતિકાર સામેની સમસ્યા જેવી તેવી ન હતી. ભારતમાં જે પરિસ્થિતિ પ્રવર્તતી

(પછી તે માકર્સને નામે હો કે ખુદ ગાંધીને નામે) ચકાસણી કરવામાં આવે તો તે કેવળ તરંગી યુટોપિયન જ લાગવાનું.

માર્ક્સ-ગાંધી સમન્વયનો યુગ

માકર્સે પોતાની પાછળ માકર્સવાદને નામે કેવો અંધ જડ ઉત્પાત થઈ શકે, એની કલ્પના કરીને જ તો કહ્યું હશે: "એક વાત નક્કી છે કે હું માકર્સવાદી નથી...."

અને ગાંધીજીએ ય અમસ્તું નહિ ઉચ્ચાર્યું હોય: "ગાંધીવાદ જેવી કોઈ ચીજ નથી; હું મારી પાછળ કોઈ સંપ્રદાય છોડી જવા ઇચ્છતો નથી."

માકર્સ-માર્ગે આર્થિક-રાજકીય-ઐતિહાસિક પરિવર્તનની દૃષ્ટિ અને ગાંધી-માર્ગે નૈતિક, સાંસ્કારિક ભારતીય ક્રાંતિ-ચિંતનની દૃષ્ટિ-બંનેએ જે વિશિષ્ટ દૃષ્ટિઓ અને શક્તિઓ આપી છે, બંનેએ પોતપોતાની રીતે જે સિદ્ધિઓ પ્રગટ કરી છે, એના સમન્વયનો યુગ પાકી ગયો છે. ભૌતિક પ્રગતિના પાયા ઉપર આધ્યાત્મિક નૈતિક વિકાસ; અને આધ્યાત્મિક નૈતિક વિકાસના જોરે ભૌતિક સિદ્ધિઓ -આજનો યુગ આવા સમન્વયનો યુગ છે.

વિનોબાની વિશેષતા એ છે કે, તેઓ પોતાની આગવી રીતે વિજ્ઞાન અને આત્મશક્તિનો સમન્વય સાધીને સર્વોદય આરોહણની સાધના કરી રહ્યા છે.

* અત્યંત લાક્ષણિક રીતે, ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની આધ્યાત્મિક ભૂમિકા સાથે વર્તમાન ભૌતિક સામાજિક જીવનનો સમન્વય સાધવા તેઓ મથી રહ્યા છે. એથી જ તો, એમનું પ્રત્યેક સોપાન જેટલું ભૌતિક ચિંતનવું છે, એટલું જ આધ્યાત્મિક છે.

આપણામાંના અનેક જેઓ ઈશ્વર પ્રત્યેની ભક્તિપૂર્ણ આસ્તિકતાનો અને ધર્મ વિષેની શ્રદ્ધાપૂર્ણ આસક્તિનો દાવો કરી શકે એમ નથી (અથવા કરવા ઇચ્છતા ય નથી) એમને વિનોબાની સમસ્ત વિચારધારામાં સતત રીતે વણાઈ ગયેલો આ સ્રોત, પ્રથમ પરિચયે, નડતરરૂપ પણ લાગે...

પરંતુ, વિનોબા ભગવાન અને ધર્મશાસ્ત્રોનું પુનઃ પુનઃ સ્મરણ કરતા છતાં, અને ઘણીવાર આધ્યાત્મિકતાની ભાષામા જ બોલતાલખતા હોવા છતા, એક વાત નિશ્ચિત છે કે, ગાંધીજીની જેમ તેમની પ્રેરણા પણ ભારતના સર્વહારા–દરિદ્રનારાયણો પ્રત્યેની પ્રીતિમાંથી પ્રગટેલી છે; અને તે કરુણા-ની જ છે. અને તેમનું ચિંતન વિજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર, બુદ્ધિ અને વિવેક (logic) ઉપર સ્થિત થયેલું છે. આથી જ તો તેમનો ' અથ ' (આરંભ) અને ' ઇતિ ' (અંત) —અંને ભૌતિક સહિતના સમસ્ત સામાજિક જીવન સાથે સંલગ્ન છે.

એથી જ તો, એમની પરિભાષા પ્રત્યેની આપણી અપરિચયતા (જો અને જેમને હોય તેમને માટે) દૂર થતાં

જાય તેમ તેમ, અને આપણા ચિત્તમાં, ભારતીય ઉકેલ માટેની ભારતીય-ભૂમિકાનો આગ્રહ વધતો જાય તો, વિનોબાના ચિંતનમાં આપણને ઘણી બધી વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિની પ્રતીતિ થયા વિના નહિ રહે.

નૂતન ક્રાંતિકારી તત્ત્વજ્ઞાન

માર્ક્સે, ૧૧૦ વર્ષ પૂર્વે, સામાજિક ક્રાંતિનું એક નવું જ વિજ્ઞાન રચ્યું, ત્યારે તેણે 'આઈડિયાલિસ્ટ' (વિચારવાદી) હેગલના 'દર્શન' (ફિલસૂફી)માંથી 'ડાયલેક્ટિકલ' પદ્ધતિનો એટો સ્વીકાર કરી લઈ, તેને 'મટિરિયાલિઝમ'ના પોતાના ચિંતન સાથે જોડી દઈ 'ડાયલેક્ટિકલ મટિરિયાલિઝમ'નું નૂતન ક્રાંતિકારી તત્ત્વજ્ઞાન પ્રગટાવ્યું હતું. એને કારણે તો સમસ્ત ઇતિહાસ અને વર્તમાનને સમજવાનું અને પલટવાનું કડીબદ્ધ ક્રાંતિ-વિજ્ઞાન શક્ય બન્યું હતું.

વિનોબા વેદો, ઉપનિષદો અને ગીતાના તથા ભક્તો અને જ્ઞાની સંતોના આખા વારસાને પચાવી લઈ, કળીકાળનું—બલ્કે આજના અતિ ઘોર વિસંવાદી ઔદ્યોગિક યુગનું ક્રાંતિ-વિજ્ઞાન સર્જવા મથી રહ્યા છે;

ભારતમાં ધર્મ-સંસ્થાઓ અને ધર્મગ્રંથો, ધર્મસૂત્રો અને ધર્મોપદેશોનો ઉપયોગ જુદે જુદે સમયે જુદા જુદા હેતુઓ માટે થયો હોઈ, તેમાં પ્રગટ થાતી તત્ત્વો પણ અવશ્ય રહ્યાં છે; એટલાં જ માટે શું, એ તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા યુગે

યુગે થયેલી માનવીય પ્રગતિનાં લક્ષણો પ્રત્યે આંખો બંધ કરવામાં વૈજ્ઞાનિકતા રહેલી ગણાશે ?

યા એમાંનાં કેટલાંક તત્ત્વો આપણા આજના છિન્ન-વિચ્છિન્ન જીવનને એકતા અર્પવામાં, એકાંગી બની ઝૂકી ગયેલી આપણી સામાજિક તુલાની સમતુલા સ્થાપવામાં આવશ્યક જણાય તો શું તેનો ઉપયોગ અવૈજ્ઞાનિક લેખાશે ?

વળી—

શું કોઈ એક જમાનામાં નક્કી થયેલાં સંઘર્ષનાં સ્વરૂપો (Forms of Struggle) બીજા યુગમાં તે ને તે રીતે કામ લાગ્યાં છે ? અથવા તે સિવાયનાં બીજાં સ્વરૂપોનો સ્વીકાર વર્જ્ય ગણાયો છે ?

ખુદ માકર્સના જમાનામાં ય શસ્ત્રોનો એક માત્ર ક્રાંતિ-શક્તિ તરીકે સ્વીકાર થયો ન હતો. ત્યારે ય, પાર્લામેન્ટ પદ્ધતિ (તેના અતિ મર્યાદિત સ્વરૂપમાં)નો સ્વીકાર હતો જ હતો; એટલું જ નહિ પણ, ઇન્ગ્લેન્ડ, અમેરિકા અને હોલેન્ડ જેવા દેશોમાં તો શાંતિપૂર્ણ માર્ગે ક્રાંતિ થવાની આગાહી (અલબત્ત શક્યતા જ) માકર્સે પોતે ૧૮૭૨માં આમ્સ્ટરડામમાં જાહેર સભામાં ઉચ્ચારી હતી.

અને લેનિને ય, ૧૯૧૭ની રશિયન ક્રાંતિ દરમ્યાન પણ (એપ્રિલ-જૂન દરમ્યાન) શાંતિમય ક્રાંતિની શક્યતા જોઈ હતી.

કેમકે-ગાંધી માર્ગની શ્રદ્ધા એવી છે કે,

* કેવળ આર્થિક રાજકીય સમાનતાવાળું રાજ્યતંત્ર પ્રાપ્ત કર્યા થકી જ ક્રાંતિનું કાર્ય નિષ્કલંક બની જતું નથી; અને તેની સ્થાયી સદ્ધરતાનુ કર્તૃત્વ પતી જતું નથી.

બલ્કે, 'યેનકેન પ્રકારે' પ્રાપ્ત કરવામા અને લાદવામા આવેલી સમાજરચના બીજુ ગમે તેવું પરિણામ લાવી શકતી હશે, પણ નવનૂતન માનવીય સમાજ સ્થાપવાનું તો તેને માટે શક્ય જ નથી

* ક્રાંતિપૂર્વે અને ક્રાંતિદરમ્યાન નૈતિક ધોરણો સચવાશે કે તો ય, રાજ્યસત્તા તો જરૂર આવી શકશે; અને શ્રમજીવી ોના હાથમાય જરૂર આવી શકે; પરંતુ ક્રાંતિપૂર્વે અને તિદરમ્યાન અખત્યાર કરેલી ગેરનીતિઓ તેની સત્તાને વિકૃત નાખ્યા વિના નહિ રહે—સામાજિક માનવીય ક્રાંતિનુ આ ટલું સત્ય માર્ક્સના ખ્યાલ બહાર રહ્યુ માર્ક્સ એટલે ાશે તરંગી-સ્વપ્નસેવી રહી ગયો હતો ?

માર્ક્સે સામાજિક ક્રાંતિના વિજ્ઞાનને બીજાં જડ ભૌતિક જ્ઞાનોની બરાબરીએ મૂકી દઈ આર્થિક-રાજકીય ક્રાંતિના કાનૂનો તારવ્યા હતા, અને બાદ તેના અનુયાયીઓએ એ આર્થિક-રાજકીય પાસાઓને જ ક્રાંતિનું સર્વસ્વ ગણી જે ઉપકાનૂનો રચ્યા તેનુ તો આ પરિણામ નહિ હોય ?

જડ ભૌતિક વિજ્ઞાનના કાનૂનોથી ભિન્ન રીતે, કદીક સાવ વિરોધી રીતે, કામ કરી રહેતા માનવ-સમાજના

પરિવર્તનના કાનૂનો ઉપર વિનોબાજી વેધક પ્રકાશ પાથરી રહ્યા છે.

આપણે શું એને અભિરામ કહીશું?

ક્રાંતિનાં ઉચ્ચાલન-બળો

આમ, વળી આપણે પરિવર્તનની ઉચ્ચાલન-શક્તિના સવાલ ઉપર આવી પહોંચીએ છીએ.

આજ પૂર્વેના ઇતિહાસનાં અનેક પરિવર્તનોનું પૃથક્કરણ કરતાં જણાય છે કે, જુદે જુદે યુગે જુદી જુદી 'ઉચ્ચાલન શક્તિઓ' કામ કરતી રહી છે.

આજ સુધીના ઇતિહાસમાં—

* શુદ્ધ શસ્ત્રશક્તિ (યુદ્ધો, બંડો સહિત) ઘણા મોટા પ્રમાણમાં કામ કરતી આવી છે. ઉપરાંત, દંડ, ભય, ભેદ અર્થ—તમામ શક્તિઓ કામ કરતી રહી છે. કોઈ વખતે શસ્ત્ર (યુદ્ધ-બંડ) તો કોઈ વખતે દંડ (રાજ્ય) અને કોઈ વખતે બીજી શક્તિઓનું વર્ચસ્વ રહ્યું છે. પરંતુ આ ઉપરાંત યે, આ સમય દરમ્યાન, જો કોઈ શક્તિ એકધારું કામ કરતી રહી હોય તો તે વિચારશક્તિ છે. અલબત્ત આજ પૂર્વે કદી તે સર્વોપરી બની નથી. પરંતુ આજે આખા ઇતિહાસ પર દૃષ્ટિપાત કરતાં એક અવનવો વિસંવાદ નજરે ચડે છે, જે નવી આશાને જન્માવે છે.

• જેમ જેમ સમાજ વિકસતો ગયો છે તેમ તેમ એક બાજુ, શસ્ત્રશક્તિનો વિસ્તાર થતો ગયો છે. દંડશક્તિ પણ

તેની સાથે હાથ મિલાવી વિસ્તરી છે. પરંતુ તેમ તેમ પરિવર્તનનું તેનું (ખાસ કરી શસ્ત્રશક્તિનું) નિર્ણાયક બળ પણ ઘટ્યું છે. જૂના જમાનામાં ન્યાય-અન્યાયનો ફેંસલો શસ્ત્ર-દંડના બળ પર વધુ આધાર રાખતો હતો, તે લોકશાહીના યુગમાં ઘણો બધો ઘટી ગયો છે

● આજે તો એવી સ્થિતિએ સમાજ આવીને ઊભો છે કે, એક બાજુ અણુશસ્ત્રોની સર્વનાશી શક્તિનો પુંજ ખડકાયો છે, ત્યારે જ બીજી બાજુ, તેના ઉપયોગની શક્યતા સાવ ઘટી ગઈ છે! 'કો-એક્ઝીસ્ટન્સ'-(સહજીવન) આજે અણુશસ્ત્રો ધારણ કરનારી સત્તાઓનું પોતાનું સૂત્ર બની ગયું છે।

ગુણાત્મક પરિવર્તન

આવડું જબરજસ્ત ગુણાત્મક પરિવર્તન શાને આભારી છે?

● આ પરિવર્તન સર્વનાશી શસ્ત્રોએ સત્તાઓ પર લાદેલું છે, એ નિઃશંક છે જગતનું આ મહાન પરિવર્તન-અંકે, સર્વનાશની શક્તિ ધરાવનાર મહાસેનાઓનો આ શસ્ત્રત્યાગ—તેમણે પોતે જ પેદા કરેલી પરિસ્થિતિનું કાર્ય-કારણ-અનુસારી (લૉજિકલ) પરિણામ છે।

ભય અને ત્રાસથી પેદા થયેલું આ પરિવર્તન છે, એટલા માટે એના ઉપર જ મુસ્તાક બની માનવજાત નિરાતનો શ્વાસ લઈ શકે એમ નથી પરંતુ ઇતિહાસના વિકાસનું રહસ્ય અહીં છુપાયેલું છે

* યુગે યુગે પરિવર્તનના સંચાલક બળ તરીકે આગળ પડતો ભાગ ભજવનારી પ્રચંડ .હિંસાશક્તિ આજે પીછેહઠ કરી ચૂકી છે; અને સહમંત્રણા, સહવિચાર દ્વારા, 'યુનો' અને 'પંચશીલ' દ્વારા સહજીવનને શક્ય બનાવવાના પ્રયાસો કારગત બની રહ્યા છે; ત્યારે વિચાર અને મંત્રણાની શક્તિ માટે અજબ શક્યતાઓ ઊઘડી ચૂકી છે—એ સત્ય ક્રાંતિકારની નજર બહાર જઈ જ ન શકે.

અને છેલ્લા એક દાયકા દરમ્યાન ત્રીજા યુદ્ધ ભણી ધસી રહેલી, ક્વચિત્ એને આરે જઈ ઊભેલી દુનિયા સર્વનાશમાંથી ઊગરી શકી છે, એમાં વિચારનો ફાળો જેવો તેવો નથી. આજે તો હર ડગલે ને પગલે શસ્ત્રશક્તિ ઉપર વિચારની શક્તિ પોતાનો પ્રભાવ વિસ્તારી રહી છે. અલબત્ત, શસ્ત્રશક્તિએ સંન્યાસ લઈ લીધો છે, અને વિચાર શક્તિને એનું સ્થાન સોંપી દીધું છે, એવું નથી; પરંતુ એની શક્યતા જાગી ચૂકી છે એ નિશ્ચિત છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણના ક્ષેત્રે આવી રહેલા મહાન પરિવર્તનનું પ્રતિબિંબ દેશદેશની રાષ્ટ્રીય નીતિમાં આછુંઆછું વરતાય છે.

રશિયાની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની ૨૦મી કૉંગ્રેસે ૧૯૫૬માં ઉચ્ચારી દીધું છે કે, હવેની નવી પરિસ્થિતિમાં, અનેક દેશો માટે, મૂડીવાદમાંથી સમાજવાદમાં પરિવર્તન માટે પાર્લામેન્ટરી અને શાંતિપૂર્ણ સાધનો શક્ય બન્યાં છે.

જઈશ...છઠ્ઠો ભાગ આપતાં આપતાં સર્વસ્વ અપાઈ જાય ત્યાં સુધી !

એટલે કે સમભૂમિ સમાજરૂપી નારાયણની બની જાય ત્યાં સુધી આ યજ્ઞ ચાલતો રહેશે ! (આજ ગ્રંથ : પા. ૨૦૪)

આવી જ વાત સંપત્તિદાન વિષે છે. વિનોબાએ પ્રથમ ગામડાંમાં ભૂમિ-પ્રયોગ કર્યા બાદ શહેરોમાં પગપેસારો કર્યો છે. ત્યાં તેમણે 'ટ્રસ્ટીશીપ'નો વિચાર આગળ ધર્યો છે. સંપત્તિ ઉપરની વ્યક્તિગત માલિકીની ભાવના જ દૂર કરવી એ ટ્રસ્ટીશીપ છે, (પા. ૨૫૮) એમ તેઓ કહી રહ્યા છે.

આ દાનો વિશે વિનોબા કહે છે: 'આ તો ફાયર છે.' સમાજમાંથી ખાનગી મિલકતની ભાવના, સંઘરાખોરીની ભાવના દૂર કરવા માટેની આ તો ભૂમિકા છે. આ તો વાતાવરણ તૈયાર કરવાની વાત છે.

સંપત્તિ ઉપરની વ્યક્તિગત માલિકીની નાબૂદી : વિનોબાનો આ મધ્યવર્તી વિચાર છે.

આ વિચારને મૂર્ત કરવા તેમણે 'ગ્રામદાન'નો કાર્યક્રમ આપ્યો છે. ગ્રામસંકલ્પ, ગ્રામદાન, ગ્રામનિર્માણ વગેરે સૂત્રો દ્વારા તેઓ એક સાથે બે હેતુ સિદ્ધ કરી રહ્યા છે. એક તો, આખા ગામની એકતા, આખા ગામની સહિયારી માલિકીની ભાવના તેઓ પ્રગટાવી રહ્યા છે; ઉપરાંત, આજે શહેરો દ્વારા ગામડાંનું શોષણ થઈ રહ્યું હોય છે, અને ગામડાંની અંદર પણ શોષક તત્ત્વોનું વર્ચસ્વ હોય છે, તે બંને સામેનું

રક્ષણ ગ્રામ-સંગઠન દ્વારાજ શક્ય બને છે. ગ્રામદાની ગ્રામો ઉત્પાદન, વેચાણ માટેનું બજાર, ક્રેડિટ અને અદલાબદલાની બાબતમાં, વહીવટી તંત્રની બાબતમાં પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય અને વ્યક્તિત્વ જાળવી શકશે—એ બીજો હેતુ છે; આજની લાચારી અને શોષણમાંથી ગ્રામવાસીઓને તે બચાવી શકશે.

વ્યક્તિગત અને સામાજિક મૂલ્ય

ખાનગી માલકિયતની વાસનાને નિર્મૂળ કરવા વિનોબા 'દાન,' 'યજ્ઞ' ઉપરાંત 'અપરિગ્રહ,' 'ન્યાસ' (સંન્યાસ) વગેરે ધાર્મિક પરિભાષાના લેખાતા શબ્દોનો અને શાસ્ત્ર-સૂત્રોનો ભરપટ્ટે ઉપયોગ કરે છે. તેઓ કહે છેઃ

'અપરિગ્રહ'નો અર્થ દરિદ્રી અવસ્થા નહિ; અપરિગ્રહનો અર્થ પરિગ્રહ હાથમાં આવ્યો ન આવ્યો ત્યાં બીજાની પાસે એને પહોંચાડી દેવો. લક્ષ્મીનો સંઘરો ન કરવો; તેને પ્રવાહિત બનાવવી. (પા. ૬૧૩) 'દાન' અને 'ન્યાસ'નો અર્થ સમજાવતાં તેઓ કહે છે કે, 'દાન' પહેલું કદમ છે; 'ન્યાસ' અંતિમ કદમ છે. દાનનો અર્થ 'સંવિભાગ' એ આપણે જોઈ ગયા; એમાં ય સંગ્રહ ન કરવાની ભાવના છે. પરંતુ તેમાં સંપત્તિના સમગ્ર ત્યાગની વાત નથી. ત્યારે 'ન્યાસ' (સંન્યાસ)માં માલિકીનું પૂરું વિસર્જન છે. (પા. ૨૪૯)

* પરંતુ વધુ મહત્ત્વની વાત તો વિનોબા એ કહે છે

કે આ બધાંનાં કેવળ વ્યક્તિગત મૂલ્યો નથી; સામાજિક મૂલ્ય પણ છે. 'દાન'નું સામાજીક મૂલ્ય એ કે, વ્યક્તિ તરફથી સમાજને નિરંતર ભાગ આપવો; અને 'ન્યાસ'નું સામાજિક મૂલ્ય એ કે, સમાજમાં એક સ્થળે કેંદ્રિત ઉત્પાદન ન કરવું, અને કેંદ્રિત કરવું પડે તો તેનું તત્કાલ વિકેંદ્રીકરણ કરવું. (પા. ૨૫૩)

આ રીતે, વિનોબા સામ્યયોગના પાયા ઉપર સર્વોદયી સમાજરચના કરવાની નેમ ધરાવે છે.

વિજ્ઞાન અને યંત્રો

વિનોબા વિજ્ઞાન, યંત્રો, ઉદ્યોગો, કેંદ્રીકરણ–વિકેંદ્રીકરણ, આયોજન (પ્લાનિંગ) વગેરે બાબત કેવી દષ્ટિ ધરાવે છે?

વિનોબા તો આજના યુગને ઘણી વાર વિજ્ઞાનયુગ તરીકે ઓળખાવે છે. અને અનહદ ઊમળકાપૂર્વક તેઓ વિજ્ઞાનને આવકારે છે તેઓ સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે કે: 'આ ભૂમિને સ્વર્ગ બનાવવી હોય તો વિજ્ઞાનનો પૂરો લાભ ઉઠાવવો જ જોઈશે...' અને જાહેર કરે છે કે, 'સર્વોદયનો વિજ્ઞાન સાથે વિરોધ છે, એ કેવળ અવળી સમજણ છે' (પા. ૧૨૫)

વિનોબા પ્રત્યેક ક્ષેત્રે વિજ્ઞાનનો શક્યતમ ઉપયોગ કરવા

વિજ્ઞાનના ઉપયોગ વિષે તેમની પાયાની વાત આટલી છેઃ

—વિજ્ઞાનની મદદથી માણસનો જેટલો ઢસરડો ઓછો થઈ શકે તેટલો કરવો. તેથી સાંસ્કારિક જીવન માટે તેને પૂરતો સમય અને તક મળે.

—વિજ્ઞાનની મદદથી તંદુરસ્ત જીવન માટે જરૂરી સાધનો અને સગવડો પેદા કરવાં.

—વિજ્ઞાનને કારણે માણસનો શરીર શ્રમમાંનો સર્જનશીલ આનંદ જતો ન રહે એ સાચવવું; અને સુખી સગવડભર્યાં જિંદગીને નામે કેવળ લોલુપ જીવનની વાસના વણસે નહિ એ સાચવવું.

વિજ્ઞાન અને ટેકનોલૉજી

વિજ્ઞાનનો યંત્રો સાથેનો સંબંધ વિચારતા સૌથી પ્રથમ મુદ્દો એ સમજવો જરૂરી છે કે વિજ્ઞાન (શુદ્ધ વિજ્ઞાન) –ટેકનોલૉજી (એપ્લાઈડ સાયન્સ) એક નથી. આજે વિજ્ઞાન અને ટેકનોલૉજીને એક માની લઈ ચાલવામાં આવે છે, તેથી ઘણી ગેરસમજ થઈ છે.

વિજ્ઞાન એ તો જ્ઞાન અને સંશોધનનો વિષય છે. એનો ઉપયોગ સર્જક યા સંહારક રીતે—જે રીતે કરવો હોય તે રીતે ટેકનોલૉજીનો વિકાસ થાય છે.

હકીકત એવી છે કે, જે જમાનામાં વિજ્ઞાન અને ટેકનોલૉજી વિકસ્યાં તે જમાનો મૂડીવાદના વિકાસનો હતો. એટલે તેમની ઈચ્છા મુજબ તેનો વિકાસ થયો છે.

૨. જડ વિચારણા ધરાવવી અને સ્વયંસંતુષ્ટ બનવું એ ભલે સુગમ હોય પરંતુ આ અવસ્થા કોઈ રીતે પ્રશંસનીય તો નથી જ, કારણ કે એ તો આપણને સ્થગિતતા અને સડા તરફ જ લઈ જાય છે. આજે માનવજીવનમાં જે ઝડપી પરિવર્તન થઈ રહ્યુ છે તે જ આજની પાયાની હકીકત છે. મારી પોતાની જિંદગીમા મેં નવાઈભર્યાં પરિવર્તનો નિહાળ્યા છે અને આવતી પેઢીઓના જીવન દરમિયાન આથીય મોટા પરિવર્તનો નીપજશે એની મને ખાતરી છે.

૩ આજે માનવીનુ મન ભૌતિક દુનિયા પર ઉત્તરોત્તર વિજયો અને સમજણ સંપાદન કરી રહ્યુ છે અને આ પ્રક્રિયા પૂર ઝડપે ચાલી રહેલી છે. આના કરતાં બીજી કોઈ ઘટના વિશેષ નોધપાત્ર નથી માનવીએ હવે કોઈપણ રીતે બાહ્ય ઘટનાનો બલિ રહેવાનુ મહદ્ અંશે જરૂરી નથી. બાહ્ય ઘટના પર આ પ્રમાણે વિજય સંપાદન કરવામા આવ્યો છે, ત્યાર બીજી બાજુ પર, નૈતિક તંતુ અને આત્મ સંયમના અભાવની વિચિત્ર ઘટના નિહાળીએ છીએ. ભૌતિક દુનિયા પર વિજય મેળવનાર માનવી, પોતાને જીતવામા નિષ્ફળ જતો દેખાય છે

૪. આજના પરમાણુ અને સ્પુટનિક યુગનો આ કરુણ વિસંવાદ છે અત્યારના અને ભવિષ્યના સમય માટે અણ્વસ્ત્રોના પ્રયોગો ખતરનાક છે, એ બાબત સર્વસ્વીકૃત હોવા છતા, આ પ્રયોગો ચાલુ રહેવા પામ્યા છે, સામુહિક

વિધ્વંસનાં શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો માનવજાતનું નિકંદન નીકળી જાય એમ સૌ જાણે છે છતાં, આવાં શસ્ત્રોનું ઉત્પાદન ચાલુ રહેવા પામ્યું છે અને તેના ગંજાવર ઢગલા ખડકાયે જાય છે. આ બેઉ હકીકત આપણી સમક્ષ ચોંકાવનારી સ્પષ્ટતાપૂર્વકનો વિસંવાદ ખડો કરે છે. માનવજાતનો મોટો વિશાળ ભાગ સમજી શકે તેના કરતાં પણ વિશેષ ઝડપથી વિજ્ઞાન આગેકૂચ કરી રહ્યું છે, અને તે આપણી સામે એવા સવાલો ખડા કરે છે જેને આપણે સમજી શકતા નથી અને તેથી ઓછા તેનો ઉકેલ કરી શકીએ તેમ છીએ. આજ તો આપણા સમયનો આંતરિક સંઘર્ષ અને ઝંઝાવાત છે! એક તરફ વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી અને તેમાંથી નિપજતાં બહુવિધ પરિણામોમાંની મહાન અને આંજી દેનારી પ્રગતિ છે, ત્યારે બીજી બાજુ પર ખુદ સંસ્કૃતિ કોઈક પ્રકારનો માનસિક થાક અનુભવી રહેલી જણાય છે.

૫. ધર્મ બૌદ્ધિક સમજની સાથે ઘર્ષણમાં આવે છે. ધર્મ અને સામાજિક રૂઢિ અને પરંપરાની શિસ્ત બીજી નૈતિક અને આધ્યાત્મિક શિસ્તને સ્થાન સોંપ્યા વિના અદૃશ્ય થઈ રહ્યાં છે. જે રીતે ધર્મ આચારમાં પળાય છે, તે રીતે તે એવા પ્રશ્નોનો સ્પર્શ કરે છે, જે આપણા નિત્યના જીવનની સાથે મુદ્દલે સંકળાયેલા નથી હોતા અને આપણામાં એક એકદંડીઆ મહેલમાં વસનારની વૃત્તિ નિપજાવે છે; અથવા તો તે એવી સામાજિક પરંપરાની સાથે સંકળાયેલો છે, જેનો આજના યુગના જીવનની સાથે મેળ

ઘૃણા દર્શાવે છે, તે માનવીમા રહેલી પાયાની બાબતની કેવળ ઉપેક્ષા જ કરતું નથી પરતુ તેથીય વિશેષ માનવીના જીવન વ્યવહારને ચોક્કસ પ્રમાણ અને મૂલ્યોથી વચિત બનાવે છે દુર્ભાગ્યે તે હિસાની સાથે સકળાયેલો હોઈ માનવીમાના કેટલાક અનિષ્ટ વલણને ઉત્તેજે છે

૯ સોવિયેત સઘની અનેક સિદ્ધિ માટે મને ખૂબ જ આદર છે તેની આ મહાન સિદ્ધિઓમા બાળક અને સામાન્ય માનવીને જે મહત્ત્વ આપવામા આવેલુ છે તેનો સમાવેશ થાય છે શિક્ષણ અને જાહેર આરોગ્યની તેની વ્યવસ્થા, સભવત દુનિયામા શ્રેષ્ઠ છે પરંતુ સાચી રીતે જણાવવામા આવે છે કે ત્યા વ્યક્તિસ્વાતન્ત્ર્યનુ દમન કરવામા આવે છે આમ છતા પ્રત્યેક પ્રકારનુ ત્યા જે શિક્ષણ વ્યાપ્ત થવા લાગ્યું છે, તે ખુદ જ મુક્તિની એવી પ્રચડ શક્તિ નિર્માણ કરે છે, જે વ્યક્તિસ્વાતત્ર્ય પરના અકુશને નભાવી નહિ લે આ વળી એક બીજો વિસવાદ થયો દુર્ભાગ્યે સામ્યવાદ હિસાની જરૂરિયાતની સાથે એટલો બધો સકળાઈ ગયો છે કે આથી તેણે દુનિયા સમક્ષ રજૂ કરેલો આદર્શ કલુષિત બનવા પામ્યો છે સાધન સિદ્ધિને વિકૃત કરે છે અહીં આપણે ખોટા સાધનો અને પદ્ધતિની કેવી ખરાબ અસર નિપજે છે તે જોઈએ છીએ

૧૦ સામ્યવાદનો આક્ષેપ છે કે સમાજનું મૂડીવાદી માળખુ હિસા અને વર્ગવિગ્રહ પર આધાર રાખે છે

મૂડીવાદી માળખું, લોકશાહી અને બીજા પ્રકારની લડતો અને અસમાનતાઓના કારણે પરિવર્તન પામ્યું છે અને પરિવર્તન પામી રહ્યુ છે, આમ જતાં તેના વિરોધનુ સામ્યવાદી કથન તત્ત્વતઃ સાચું છે. આ માળખાને કેવી રીતે દૂર કરવું અને સૌ માટે સમાન તકોનુ નિર્માણ કરી વર્ગવિહીન સમાજની કેવી રીતે રચના કરવી એ આજનો સવાલ છે. હિંસા દ્વારા શું આ સિદ્ધ કરાશે કે શાંતિભર્યા માર્ગો દ્વારા? આપણે આ લક્ષ્ય સુધી પહોચવાનુ શક્ય બનશે ? સામ્યવાદે હિંસક પદ્ધતિની સાથે ચોક્કસ રીતે હાથ મિલાવ્યા છે. સાધારણ રીતે તે શારીરિક રીતે હિંસાનો આશરો ન લે તો પણ તે હિંસાની ભાષામા બોલે છે, તે હિંસાની રીતે વિચારે છે અને તે જે પરિવર્તન આણવા માગે છે તે પરિવર્તન સામાને સમજાવી, શાંતિભર્યા લોકશાહી આગ્રહો દ્વારા નહિ પરંતુ બળજબરી, વિનાશ અને નિકંદન દ્વારા આણે છે. ફાસીવાદમા ખગળમા ખરાબ સ્વરૂપમા હિંસાના તથા નિકંદનના આ બધાળા અંગો જોવામા આવે છે, જ્યારે તેની પાસે કોઈ આદર્શ નથી.

૧૧. ગાધીજીએ આપણને જે શાંતિમય માર્ગ બતાવ્યો છે તેનો આ તદ્દન વિરોધી છે સામ્યવાદીઓ અને તેમના વિરોધીઓ એમ બન્ને એવુ વિચારતા જણાય છે કે હિંસાની વાણી દ્વારા જ આદર્શનો બચાવ થઈ શકે અને જેઓ પોતાની આ વાતનો સ્વીકાર કરતા નથી તેમનો તિરસ્કાર કરવો જોઈએ. આ બેને મન માત્ર બે જ રંગ છેઃ સફેદ

નથી પણ પ્રમાણમા તો આ બધી બાબતો ગૌણ છે ખોટા સાધનો આપણને સાચી સિદ્ધિ તરફ લઈ જશે નહિ, આ કંઈ કોઈ નૈતિક સિદ્ધાન્ત નથી પણ એક વ્યવહારૂ બાબત છે આ વાત જ આપણો મામાનો સવાલ છે એમ હું માનુ છુ

૧૪ આ સામાન્ય ભૂમિકાની અને ખાસ કરીને ભારત માની પરિસ્થિતિની આપણે ચર્ચા કરીએ છીએ ઘણીવાર કહેવામા આવે છે કે ભારતમા નિષ્ફળતા અને નિરાશાની લાગણી વ્યાપી છે અને જ્યારે ઉત્સાહ અને સખ્ત પરિશ્રમની ખાસ કરીને જરૂર છે ત્યારે, અસલની ચપળતા જોવામા આવતી નથી આ કેવળ આપણા દેશમા જ જોવામા આવે છે એવુ નથી કંઈક અંશે આખી દુનિયાને આવરતી આ ઘટના છે આપણા એક જૂના અને નિષ્ઠાવાન સાથીદારે (સંપૂર્ણાનંદે) કહ્યુ છે જીવનનુ કોઈ તત્ત્વજ્ઞાન આપણી પાસે નહિ હોવાના પરિણામે આ ઘટના બનવા પામી છે અને દુનિયા પણ આવા આધ્યાત્મિક વલણના અભાવના કારણે પિડાય છે દેશમા ભૌતિક સમૃદ્ધિ વધારવાની લાહ્યમા આપણે માનવ સ્વભાવમા રહેલા આધ્યાત્મિક તત્ત્વ તરફ લક્ષ આપ્યુ નથી આથી વ્યક્તિ અને રાષ્ટ્ર સમક્ષ જીવવાને માટે અને જરૂર પડે તો મરી ફિટવાને માટે કંઈક આદર્શ રજૂ કરવા માટે આપણે, જીવનની કોઈક ફિલસૂફીને પુનર્ગમન કરવી પડશે અને વિશાળ અર્થમા આપણી વિચારસરણીને આધ્યાત્મિક ભૂમિકા આપવી પડશે આપણે કલ્યાણ રાજ્ય, લોકશાહી અને સમાજવાદની વાતો કરીએ છીએ

આ બધા સુદર વિચારો છે પરતુ તેમાથી સુસ્પષ્ટ અને ચોક્કસ અર્થ ફલિત થતો નથી આ તો એક દલીલ રૂપે હતુ અને ત્યારબાદ આપણુ અતિમ લક્ષ્ય શુ હોય એ સવાલ ઊભો થયો લોકશાહી અને સમાજવાદ એ તો સિદ્ધિપ્રાપ્તિના સાધનો છે પોતે સિદ્ધિ નથી આપણે સમાજના કલ્યાણની વાતો કરીએ છીએ આ શુ એવી ચીજ છે જે, સમાજ જેનો બનેલો છે, તે વ્યક્તિઓથી પર હોઈ શકે ? જેને સમાજનુ કલ્યાણ ગણવામા આવે છે તેને કાજે જો વ્યક્તિની અવગણના કરી તેનો ભોગ આપવામા આવે તો એ શુ ઇચ્છનીય લક્ષ્ય કહી શકાય ?

૧૫ એ તો સ્વીકારી લેવામા આવતુ હતુ કે વ્યક્તિનો આ રીતે ભોગ અપાવો ન જોઈએ અને વ્યક્તિ કોઈ ચોક્કસ પસદ કરેલ સમૂહની ન હોય પણ સમસ્ત સમાજના એક અતર્ગત ભાગ રૂપે હોય, તો તેને વિકાસની તક આપવામા આવે ત્યારે જ સાચી સામાજિક પ્રગતિ શક્ય બને છે આથી કેટલેક અશે વ્યક્તિને નજીવા સ્વાર્થથી પર કરી શકવામા અને સૌના કલ્યાણની રીતે તેને વિચારતી કરવામા રાજકીય કે સામાજિક સિદ્ધાત મદદરૂપ થાય છે તેમા જ તેની સાચી કસોટી રહેલી છે જીવનનો નિયમ હરીફાઈ કે સગ્રહવૃત્તિ નહિ પરતુ સહકાર છે પ્રત્યેક વ્યક્તિનુ કલ્યાણ સૌના કલ્યાણમા સમાઈ જવુ જોઈએ આવા સમાજમા ફરજ તરફ, નહિ કે અધિકાર તરફ લક્ષ આપવામા આવશે, ફરજ બજાવવાના પરિણામે અધિકાર આપમેળે પ્રાપ્ત થશે

નિયમન કરવામાં ન આવે તો તેના પરિણામે પૈસાપાત્ર વધુ પૈસાપાત્ર બને છે, જ્યારે ગરીબો વધુ ગરીબ થાય છે અને પરિણામે આ બે વર્ગ વચ્ચેનું અંતર વધુ મોટુ થતુ જાય છે આ બાબત દેશોને અને એક જ દેશના સમૂહો, પ્રદેશો અને વર્ગોને પણ લાગુ પડે છે આ સાધારણ વલણ પર લોકશાહીની વિવિધ પ્રક્રિયાઓ અ તરાય નાખે છે. આથી, મૂડીવાદમા તેના મૂળ અ શો જળવાઈ રહેલા હોવા છતા કંઈક સમાજવાદી તત્ત્વો વિકસવા પામ્યા છે

૧૮ અલબત્ત સમાજવાદ સાધારણ પ્રકારની પ્રક્રિયામા વિચારપૂર્વક હસ્તક્ષેપ કરે છે અને આમ કરીને તે ઉત્પાદક બળોમા ઉમેરો કરે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ અસમાનતાનુ પ્રમાણ ઓછુ કરે છે પરંતુ સમાજવાદ શુ છે, આનો ચોક્કસ અર્થ આપવાનુ મુશ્કેલ છે તેની અસંખ્ય વ્યાખ્યાઓ દર્શાવવામા આવી છે. કેટલાક લોકોને મન સમાજવાદ એવી કોઈ અસ્પષ્ટ ઝાખી કલ્પના રૂપે છે જે તેમને મન કલ્યાણ કારક અને અસમાનતા દૂર કરનાર લાગે છે પણ આ કલ્પના આપણને આગળ વધવામા મદદરૂપ નીવડતી નથી સમાજવાદ મૂડીવાદ કરતા મૂળભૂત રીતે જુદા જ પ્રકારનો ઉકેલ દર્શાવે છે જો કે, મને લાગે છે કે બન્ને વચ્ચેનુ અંતર ઘટવા લાગેલ છે કારણ કે સમાજવાદમા રહેલી કેટલીક કલ્પના મૂડીવાદી માળખામા સમાવી લેવામા આવી છે સમાજવાદ આખરે તો કેવળ એક પ્રકારની જીવનરીતિ જ નથી, પરંતુ તે સામાજિક અને આર્થિક સવાલોનો વૈજ્ઞાનિક ઉકેલ પણ

દર્શાવે છે. પછાત અને અવિકસિત દેશમાં સમાજવાદ દાખલ કરવામાં આવે, તો તેથી એ તેને એકાએક ઓછો પછાત બનાવી દેતો નથી. સાચી હકીકત તો એ છે કે એથી આપણી સામે પછાત અને ગરીબ સમાજવાદ રજૂ થાય છે.

૧૯. દુર્ભાગ્યે સામ્યવાદનાં ઘણાં રાજકીય અંગોએ સમાજવાદની આપણી કલ્પનાને કલુષિત બનાવી છે. ઉપરાંત સામ્યવાદે લડતની જે ટેકનિક ઉપજાવી છે, તેણે હિંસાને અગ્રસ્થાને મૂકી છે. આથી સમાજવાદનો વિચાર આપણે આવાં રાજકીય તત્ત્વો અને હિંસાની અનિવાર્યતાથી અલગ રીતે કરવો જોઈએ. કોઈપણ સમાજનુ સાધારણુ સામાજિક, રાજકીય અને બૌદ્ધિક જીવન તેનાં ઉત્પાદક સાધનોથી ઘડાય છે, અને જેમજેમ આ ઉત્પાદક સાધનોમાં પરિવર્તન આવે છે તેમતેમ સમાજના જીવન અને વિચારપ્રવાહમાં પણ પરિવર્તન આવે છે.

૨૦. સામ્રાજ્યવાદે તથા સંસ્થાનવાદે પ્રાગતિક સામાજિક બળોને કચડી નાખ્યા હતા અને હજુ ય તે કચડે છે અને અનિવાર્ય રીતે તે કેટલાક સત્તાધારી સમૂહો અને વર્ગોની સાથે હાથ મિલાવે છે કારણ કે, પ્રવર્તમાન સામાજિક અને આર્થિક અવસ્થાને ચાલુ રાખવામાં તે હિત ધરાવે છે. કોઈ એક દેશ માટે સ્વતંત્ર બન્યા પછી પણ બીજા દેશો પર આર્થિક રીતે આધાર રાખવાનુ બને. આ અવસ્થાને ગાઢ સાંસ્કારિક અને આર્થિક સંબંધોનુ ગોળ ગોળ બિરુદ આપવામાં આવે છે.

૨૧. ઘણીવાર આપણે ગામડાની સ્વયંપૂર્ણતાની વાતો કરીએ છીએ આ વિકેન્દ્રીકરણના એક અંગ રૂપ હોઈ શકે, પરંતુ તેને તેની સાથે ભેળવી દેવાની જરૂર નથી વધુમા વધુ પ્રમાણમા વિકેન્દ્રીકરણ જરૂરી અને ઇચ્છનીય હોવા છતા, મારા ધાર્યા મુજબ જો તે ઉત્પાદનની જરી-પુરાણી રીત તરફ આપણને લઈ જશે તો એનો અર્થ એ થશે કે પશ્ચિમના કેટલાક દેશોમા જે આધુનિક પદ્ધતિએ મહાન ભૌતિક પ્રગતિ આણી છે તે આધુનિક પદ્ધતિનો આપણે ઉપયોગ કરવા માગતા નથી. આથી તો આપણે ગરીબ જ રહેવા પામીએ છીએ અને વસ્તીના વધવાની સાથે આપણે વધુ ને વધુ ગરીબ બનતા જઈએ છીએ. વિજ્ઞાને આપણા હાથમા શક્તિના જે નવા સાધનો મૂક્યા છે, તેનો ઉપયોગ કર્યા વિના આપણે ગરીબાઈના આ વિષચક્રમાથી બહાર આવીએ એવો કોઈ માર્ગ હુ જોતો નથી આપણે ગરીબ છીએ માટે આપણી પાસે રોકાણ કરવાનુ કોઈ સાધન નથી અને આપણે નીચે ને નીચે ખૂ પતા જઈએ છીએ.

૨૨. શક્તિના નવા સાધનો અને આધુનિક ટેકનિકનો લાભ ઉઠાવીને આપણે આ અંતરાયને હટાવી આગળ વધી શકીએ પરંતુ આમ કરતી વખતે આપણે પાયાના આ માનવતત્ત્વને અને વૈયક્તિક સુધારણા અને અસ્માનતા દૂર કરવાના આપણા લક્ષ્યને વિસારે પાડવા ન જોઈએ તથા જીવનને હેતુવાળું બનાવનાર સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિ

પાયામાં રહેલાં-જીવનનાં નૈતિક અને આધ્યાત્મિક અંગોને આપણે ભૂલવાં જોઈએ નહિ.

૨૩. સમાજવાદ કે મૂડીવાદની રીતનો સ્વીકાર કરી લેવાની સાથોસાથ એકદમ કોઈ જાદુઈ રીતે ગરીબાઈ અલોપ થઈ જશે અને આપણે ત્યાં રાતોરાત ધનના ઢગલા ખડકાઈ જશે એમ માનવાની જરૂર નથી. એને માટેનો એક માત્ર રસ્તો, સખત જહેમત ઉઠાવવામા, દેશની પેદાશ વધારવામાં અને ચીજ વસ્તુઓની ન્યાયપૂર્વકની વહેંચણી કરવામાં રહેલો છે. આ લાંબી અને મુશ્કેલ પ્રક્રિયા છે કંગાળ રીતે વિકાસ પામતા દેશમાં મૂડીવાદ કોઈ તક આપતો નથી. સમાજવાદી ધોરણે આયોજન કરવાથી આપણે સ્થિર રીતે પ્રગતિ સાધી શકીશું. જો કે, આ માટે પણ સમય તો લાગશે જ. આ પ્રક્રિયા ચાલુ રહેશે તેમ તેમ જીવનનું વલણ અને આપણી વિચારધારામાં ક્રમશઃ પરિવર્તન આવવા લાગે છે.

૨૪. આના માટે આયોજન જરૂરી છે. કારણ કે તે વિના આપણે આપણા મર્યાદિત સાધનોનો દુર્વ્યય કરીશું યોજનાઓ એકઠી કરવી એથી કાંઈ અર્થ નથી સરતો. સમાજ બધી દિશામા આગેકૂચ કરી શકે, તે માટે પ્રગતિનો પાયો અને વેગ કેવી રીતે વધે, તેની વિચારપૂર્વકની યોજના કરવામાં તેનું રહસ્ય રહેલું છે. દેશની સર્વસાધારણ ગરીબાઈ ઉપરાંત ચોક્કસ વિશાળ પ્રદેશોની ભયંકર કંગાલિયત એ આપણો ભારે સવાલ છે. થોડા સમય માટે કંગાળ પ્રદેશો તરફ દુર્લક્ષ કરીને, પસંદ કરેલા અને વધારે અનુકૂળ

પ્રદેશોમા કેનગ ઉત્પાદન પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવુ કે પ્રદેશ પ્રદેશ વચ્ચેની અસમાનતા દૂર થઈ શકે તે રીતે એક સાથે પછાત પ્રદેશોની પણ ખિલવણી કરવાનો પ્રયત્ન કરવો ? આ આપણી સમક્ષની મુશ્કેલ પસંદગી પડેલી છે આમા આપણે ક્યાક સમતુના ગોઠવવાની છે અને સંકલિત રાષ્ટ્રીય આયોજન કરવાનુ છે રાષ્ટ્રીય આયોજને જડ હોવાની કઈ જરૂર નથી તે કોઈ જડ સિદ્ધાત પર આધારભૂત પણ ન હોય પરંતુ, તેણે અત્યારની વાસ્તવિક હકીકતોનો વિચાર કરવો જોઈએ ઘણા ક્ષેત્રોમા તે ખાનગી સાહસને ઉત્તેજન આપે અત્યારની ભારતની અવસ્થા જોતા મને લાગે છે કે તેણે આવા ખાનગી સાહસને ઉત્તેજન આપવુ જોઈએ જો કે આવા ખાનગી સાહસે રાષ્ટ્રીય આયોજનમા પોતાનો મેળ બેસાડવો જોઈએ અને જરૂરી એવા નિયમોનો તેણે સ્વીકાર કરવો જોઈએ

૨૫ જમીન સાથે સકળાયેલા સુધારાનુ વિશેષ પ્રકારનુ મહત્ત્વ છે કારણ કે તેના વિના આપણા જેવા ગીચ વસ્તી ધરાવતા દેશમા ખેતીની પેદાશમા ભારે સુધારણા કરવી શક્ય નથી પરંતુ જમીનસુધારણાનો મુખ્ય હેતુ તેથી વધુ ગહન છે સ્થગિત બની ગયેલા સમાજના પુરાણા વર્ગીય માળખાને તોડવાનો તેનો હેતુ છે

૨૬ આપણે સામાજિક સલામતી ઇચ્છીએ છીએ પણ આપણે સ્વીકારવુ જોઈએ કે અમુક પ્રકારની પ્રગતિ સાધ્યા બાદ જ સામાજિક સલામતી શક્ય બને છે આ

વિના 'આપણને ન તો સામાજિક સલામતી મળશે કે ન તો આપણે પ્રગતિ સાધી શકીશું'.

૨૭. અંતે તો કેવા પ્રકારનું માનવતત્ત્વ છે એ જ મુખ્ય બાબત બને છે આખરે તો માનવ જ દેશની સંપત્તિ નિપજાવે છે અને સાંસ્કૃતિક પ્રગતિ સાધે છે. આથી માનવીમા આ ગુણ કેળવવા માટે શિક્ષણ અને આરોગ્ય અગત્યનુ સ્થાન પામે છે. આ બાબતમાં પણ આપણા સાધનો અતિ અલ્પ છે. પરંતુ, આપણે હંમેશા યાદ રાખવું ઘટે કે સાચું શિક્ષણ અને સારુ સ્વાસ્થ્ય જ આર્થિક તથા સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક પ્રગતિનો પાયો રોપશે.

૨૮. આમ રાષ્ટ્રીય આયોજનને લાબા ગાળાનું તેમ જ ટૂંકા ગાળાનું એમ બન્ને પ્રકારના લક્ષ્ય છે. લાબા ગાળાનુ તેનું લક્ષ્ય તેને સાચી દૃષ્ટિ આપે છે એના વિના ટૂંકા ગાળાનુ આયોજન ઉપયોગી નિવડતુ નથી. અને તે આપણને અંધારગલીમા દોરી જશે આમ જોતા આયોજન હમેશા વિશાળ દૃષ્ટિવાળુ હશે અને જે નક્કર સિદ્ધિઓ આપણે મેળવવા માગીએ છીએ તેની કલ્પના કરતું હશે બીજા શબ્દોમા કહીએ તો તે ભૌતિક આયોજન હશે. જો કે, નાણાંકીય સાધનો અને આર્થિક પરિસ્થિતિથી પરિમિત અને આધારભૂત હશે

૨૯. ભારતની સામે જે સવાલો પડેલા છે તે બીજા દેશો સામે પણ કેટલેક અંશે પણ સમાન રીતે પડેલા છે પણ તેથીય વિશેષ આપણી સામે એવા કેટલાક નવા સવાલો

છે જેનાં જેવા ક્યાંય પણ ઐતિહાસિક પ્રસંગો અને પરંપરા શોધ્યાં જડે તેમ નથી. ભૂતકાળમાં ઔદ્યોગિક રીતે આગળ વધેલા દેશોમાં જે કંઈ બની ગયું છે તેની સાથે આપણે આજે કંઈ નિસ્બત નથી. સાચી હકીકતે જે દેશો આગળ વધેલા છે તેમણે ઔદ્યોગિક રીતે વિકાસ સાધ્યો તે અગાઉ માથાદીઠ મૂડીની બાબતમાં આજના ભારત કરતાં આર્થિક રીતે સારી સ્થિતિમાં હતા. આથી પશ્ચિમનું અર્થતંત્ર આપણને મદદરૂપ હોય તેમ છતાં આપણા આજના સવાલોની સાથે તેને સીધો સંબંધ નથી. એ જ અવસ્થા માર્કસવાદી અર્થતંત્રની છે. આ અર્થતંત્ર હવે ઘણી બાબતોમાં જરીપુરાણું બની ગયું છે, જો કે તે આર્થિક પ્રક્રિયા પર ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં પ્રકાશ ફેંકે છે. આથી આપણે બીજાના અનુભવનો લાભ ઉઠાવીને આપણા પોતાના માટે પોતાની રીતે વિચારવાનું છે. તત્ત્વતઃ આપણે આપણી પરિસ્થિતિની સાથે સુમેળ સાધે તેવો માર્ગ શોધવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે.

૩૦. આપણા સવાલોની આવી આર્થિક બાબતોની વિચારણા કરતી વખતે આપણે હમેશાં શાંતિમય સાધનો દ્વારા પાયાના ઉકેલનો વિચાર કરવાનો છે અને કદાચ આપણે આપણી સામે જે કાંઈ સર્જાયેલું છે તેના આંતરિક પાયામાં રહેલી જીવનશક્તિની પુરાણી વેદાન્તની વિચારધારા નજર સમક્ષ રાખવાની છે.

['ધ બેઝિક એપ્રોચ' નામે એક પરિપત્ર: 'એ. આઈ. સી. સી. ઇકોનોમિકલ બુલેટિન' ૧૯૫૮, ઑગસ્ટ ૧૫]

લોકશાહીની લક્ષ્મણરેખા

દાદા ધર્માધિકારી

જે પ્રકારની લોકશાહીમાં નાગરિકોના સ્વયંકર્તૃત્વનો તથા પરસ્પરાવલંબનનો સતત વિકાસ થઈ શકે એવા જ પ્રકારની લોકશાહીનો વિકાસ કરવાની દૃષ્ટિથી આજની પરિસ્થિતિમાં બધા રાજકીય પક્ષોએ અને લોકનિષ્ઠ નાગરિકોએ લોકજીવનની કેટલીક નિશ્ચિત મર્યાદા નિરપવાદ રીતે પાળવી જરૂરી છે. નિષ્પક્ષ લોકશાહીની સ્થાપના ઈષ્ટ અથવા શક્ય છે કે નથી તેવિ વાદગ્રસ્ત સવાલનો આ સ્થળે વિચાર કરવાની જરૂર નથી. પક્ષો છે અને તેઓ તે રીતે રહેશે એમ ઘડીભર માની લઈએ. તોય લોકશાહીનું સંરક્ષણ અને વિકાસ કરવાની દૃષ્ટિએ બધા પક્ષોને લોકજીવનનાં કોઈક મર્યાદા અને કંઈક પથ્ય (દવાદારૂ) સ્વેચ્છાથી માન્ય રાખવા જ પડશે અને એનો અમલ કરવો જ પડશે; નહિ તો લોકશાહી સુરક્ષિત રહેશે નહિ.

૧. લોકજીવનની પ્રથમ મર્યાદા એટલે કે માનવીય જીવન એ સર્વશ્રેષ્ઠ મૂલ્ય મનાય. આનો અર્થ એ છે કે સત્તાધારી પક્ષના વિચારોથી જે વ્યક્તિનો વિચાર ભિન્ન કે વિરોધી હોય તે વ્યક્તિ પણ, અવધ્ય મનાવ. આજની આધુનિક શિક્ષાની યોજનામાં તો હત્યાકારી અને ખૂની ગુનેગાર માણસ પણ અવધ્ય મનાવો જોઈએ, એવો મત છે. પરંતુ

ભિન્ન વિચારનું પ્રતિપાદન કરનારા માનવનો શિરચ્છેદ કરવો એ વિધાનવિહિત અને શિષ્ટસંમત મનાય છે. એટલે માનવ એ અવધ્ય માનવામાં આવશે એવી પ્રતિજ્ઞા થવી જરૂરી છે.

૨ રાજ્યસંસ્થાને દંડશક્તિ અને શસ્ત્રબળનો પ્રયોગ કરવાનો સમય ઓછામાં ઓછો આવે, એટલે કે પોલીસ અને ફોજનો ઉપયોગ ઓછામાં ઓછો થાય, આ તત્ત્વ સર્વસંમત છે. અમુક જ પક્ષના હાથમાં હમેશાં સત્તા રહેશે એવો ભય કે આશા રાખવાની પરિસ્થિતિ હવે રહી નથી. એટલે જ સત્તાધારી પક્ષને જે જે પ્રસંગે અનિચ્છા છતાંય ગોળીબાર કરવાનો પ્રસંગ આવે, ત્યારે ત્યારે એવો એક નિરપવાદ નિયમ થઈ જવો જોઈએ કે જ્યાં જ્યાં નાગરિકોના સમુદાય પર ગોળીબાર થશે, ત્યાં ત્યાં તે ગોળીબારની ન્યાયાધીશી તપાસ અપરિહાર્ય ગણાશે.

૩. નાગરિકોના કે વિશિષ્ટ સમુદાયના હક્કોના સંરક્ષણ માટે અથવા સ્થાપના માટે જે જે આંદોલનો થશે, તે તે બંધારણીય ન હોય તોય શાંતિમય હોવા જ જોઈએ: આ સિદ્ધાંત પણ બધા પક્ષોએ માન્ય કરેલો હોવો જોઈએ. તેથી બધા પક્ષોએ મળીને એવી પ્રતિજ્ઞા કરવી જોઈએ કે કોઈ પણ આંદોલનમાં કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં આંદોલન કરનાર લોકો તરફથી શાન્તિનું ઉલ્લંઘન નહિ થાય. પરિસ્થિતિ કાબૂમાં ન રહેવાથી આંદોલન કરનારાઓને હસ્તે હિંસાત્મક કૃત્યો થાય તો જે પક્ષે, સમૂહે, સંગઠને કે સંસ્થાએ આ આંદોલન શરૂ કર્યું હોય

તે પક્ષ, સંસ્થા કે સમુદાય તે હિંસાનો નિષેધ કરશે. હિંસાની જવાબદારી અંગે પરસ્પર આરોપ કરવાનો પ્રયત્ન કોઈપણ પક્ષે થશે નહિ

૪ આજની પદ્ધતિએ ચૂંટણીઓ થવી જોઈએ કે નહિ, આ મુદ્દો ચર્ચાસ્પદ છે તેથી તેની ચર્ચા આ સ્થળે કરવી બિનજરૂરી છે–એનુ કોઈ પ્રયોજન નથી. આજની જ પદ્ધતિએ ચૂંટણીઓ થશે અને તેમા જુદાજુદા પક્ષો તરફથી ઉમેદવારો ઊભા રહેશે, એવુ, આપણે ગૃહિત ગણી લઈએ છતા પણ, લોકશાહી રાજ્યમા ચૂંટણી એ લોક શિક્ષણનું પુણ્યપર્વ છે, આ સિદ્ધાત હવે સર્વમાન્ય બન્યો છે. એટલે જ દેશમાના બધા રાજકીય પક્ષોએ ભેગા મળી એવો એક સંકલ્પ કરવો કે ચૂંટણીમા દરેક પક્ષે અને ઉમેદવારે પોતપોતાના સિદ્ધાતોનુ, નીતિનુ અને કાર્યક્રમનુ પ્રતિપાદન કરવુ, પરંતુ સામાપક્ષની વ્યક્તિગત કે અંગત ટીકા જરા ય ન કરવી તથા પરસ્પર દોષારોપણ પણ ઓછામા ઓછુ કરવુ કોઈપણ ઉમેદવાર શિષ્ટાચારની વિરુદ્ધ જઈ નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરે અથવા લાચરુશવત કે ધાકધમકી અને નાસનું વર્તન બતાવે તો જે પક્ષનો તે ઉમેદવાર હોય તે પક્ષ તેનો વિરોધ–નિષેધ કરે અને તેને શિક્ષા કરે. બધા પક્ષો મળીને એવો એક ' દંડક ' નક્કી કરે તો ચૂંટણી સર્વપક્ષીય લોકશિક્ષણના મહોત્સવની મહત્તા ને માન્યતા પામશે

વિધ પ્રવચનોમાંથી કરવામાં આવ્યું તે નિયમોનું પાલન કરવાની ટેવ લોકોનાં લોહીમાં ઓતપ્રોત થયેલી હશે. એટલે રાજ્યસંસ્થાની જરૂરિયાત રહેશે જ નહિ. " એવું ચિત્ર લેનિને પોતાના " સ્ટેટ એન્ડ રેવોલ્યુશન " નામના પુસ્તકમાં દોર્યું છે.

ક્રાંતિની પ્રક્રિયાની દૃષ્ટિથી વિવેચન કરતી વેળાએ પોતાના " ડેમોક્રસી એન્ડ ડિક્ટેટરશીપ " પુસ્તકમાં લિયો ટ્રોટ્સ્કી કહે છે : " ક્રાંતિનો મૂળ પ્રશ્ન સત્તાનો પ્રશ્ન છે. અર્થાત્ સત્તાના ઉપભોગ કરતાં અથવા પોતાનું (પક્ષનું) પ્રભુત્વ સ્થાપન કરવા કરતાં રાજ્યસંસ્થા કબજે કરવાનો પ્રયત્ન રાજકારણમાં અંતર્ભૂત થતો હોય તો પણ તે ક્રાંતિની પ્રક્રિયાનો ભાગ ન જ બની શકે ક્રાંતિકારી (પક્ષ) સમાજ-પરિવર્તન માટે સત્તાનો ઉપયોગ કરવા ઇચ્છે છે, પોતાનું વર્ચસ્વ સ્થાપન કરવા માટે નહિ ' છેવટે એક દિવસ એવો આવે કે જ્યારે સત્તાનું પ્રયોજન જ રહે નહિ ' એવી તેની આકાંક્ષા હોય છે તેથી સત્તાનો ઉપયોગ કરતી વેળાએ ધારે ધારે પ્રશાસન ઓછું થાય અને લોકોનું સ્વયંશાસન વધતું જાય એવી યોજના તેણે કરવી જોઈએ. રાજ્યસંસ્થા સત્તાના પ્રયોગની તકો નિર્માણ કરવા માટે નથી, પરંતુ સુવ્યવસ્થાનું સંયોજન કરીને નાગરિકોમાં સહજીવનનો ઉત્કર્ષ કરવા માટે છે-આ ધ્રુવતત્ત્વ કોઈ દિવસ ક્રાંતિકારી (પક્ષ)ની નજર બહાર જવું ન જોઈએ. "

રાજ્યસંસ્થા અને જીવન

રાજ્યસંસ્થા કોઈ કાળે પૂર્ણ રીતે વિલીન થઈ શકશે કે નહિ આ અંતિમ પ્રશ્ન એક બાજુએ મૂકીએ તોય નાગરિક-જીવનમાં કાયદા અને શાસનનો પ્રવેશ વધુ ન થાય, નાગરિકોનો પરસ્પર સંબંધ બંધુત્વ અને મિત્રતા ઉપર આધારિત હોય એ વાત કોઈપણ અમાન્ય કરશે નહિ. નાગરિક નિયમ પાળનારો અને શાંતિપરાયણ હોય એ તો ખરું જ; પણ તે કાયદાબાજ, કોર્ટબાજ અને માત્ર રક્ષણાકાંક્ષી ન હોય એ પણ એટલું જ આવશ્યક છે. એટલે કે તેના વ્યક્તિગત, કૌટુંબિક અને સામાજિક જીવનમા રાજ્યસંસ્થાનો પ્રવેશ કરવાની ઓછામાં ઓછી તક મળે એ ક્રમપ્રાપ્ત જ છે. આજની પરિસ્થિતિમાં "શાસનમુક્તિ"નો આટલો મર્યાદિત અર્થ કરવામા કોઈને પણ વાંધો ન હોવો જોઈએ.

નાગરિકોનું પવિત્ર કર્તવ્ય:

અનિયંત્રિત રાજ્યવાદ, નિરંકુશ સત્તાવાદ અને રાજકીય અને આર્થિક કેન્દ્રિકરણવાદ આ પ્રાણઘાતક અનિષ્ટોમાથી લોકતંત્રનું સંરક્ષણ કરવું એ આજે બધા જવાબદાર નાગરિકોનું પવિત્ર કર્તવ્ય છે. જુદા જુદા પક્ષોનુ અસ્તિત્વ સત્તાની સ્પર્ધા માટે નહિ, પણ પોતાના પ્રામાણિક મત મુજબ સમાજપરિવર્તનની અને લોકસેવાની તક પ્રાપ્ત કરવા માટે છે. પક્ષનિષ્ઠ લોકતંત્ર પણ પ્રથમ લોકનિષ્ઠ અને પછી પક્ષનિષ્ઠ હોય તો જ તે લોકતંત્રને મારક બનશે નહિ.

નહિ તો પક્ષવાદ જામી જશે અને લોકશાહીને તિલાંજલિ મળ્યા વિના રહેશે નહિ. આ આ અનર્થ ટાળવાની દૃષ્ટિએ આજની સ્થિતિમા શી ઉપાય–યોજના કરી શકાય, તેનું અંશતઃ દિગ્દર્શન 'સ્વરાજ્ય-દિન 'ના શુભ અવસરે અહીં કર્યું છે.

['સાધના ' (મરાઠી સાપ્તાહિક)માના લેખમાથી]

સર્વોદયી સમાજનું માળખું

જયપ્રકાશ નારાયણ

એક સમાજવાદી તરીકે કહું છું—

આજની પરિસ્થિતિનો ઉપાય રાજ્ય સત્તા દ્વારા સમાજવાદની સ્થાપના કરવામાં નથી, પરંતુ પ્રજા પોતે સ્વેચ્છાએ સમાજવાદી જીવનના સ્વરૂપો જન્માવે અને વિકસાવે એમાં છે બીજા શબ્દોમાં કહું તો, ' રાજ્ય-સમાજવાદ 'ને સ્થાને ' લોક-સમાજવાદ ' સ્થાપવામાં ઉકેલ રહેલો છે

સર્વોદય એ ' લોક-સમાજવાદ ' છે પ્રત્યેક સમાજવાદી સર્વોદય સાથે સમ્મત હો યા ન હો, પરંતુ એટલું તો એણે કબૂલવું જોઈશે કે, જેટલા પ્રમાણમાં પ્રજાકીય અથવા સ્વૈચ્છિક સમાજવાદ વધુ અને રાજ્યતંત્રથી લદાયેલો ઓછો, તેટલા પ્રમાણમાં વધુ સાચો અને સંપૂર્ણ સમાજવાદ .. .

એ વાત સ્પષ્ટ થવી જોઈએ કે બિન-રાજ્ય સ્વરૂપના સમાજવાદના વિકાસ માટે, કોઈએ પાર્ટી તરીકે કામ કરવાની જરૂર નથી અથવા રાજ્ય સત્તા કબજે કરવાની લડાઈમાં પણ ઉતરવાની આવશ્યકતા નથી આ સંબંધમાં વિચારવા જેવું [illegible] સત્તા અને પાર્ટીનો કોઈ સવાલ જ ઊભો થતો નથી, ખરી રીતે તો [illegible], સ્વાવલંબન અને સ્વરાજના

પાયા ઉપર જનતાનું જીવન પુનર્વ્યવસ્થિત કરવામાં તેમને સહાય રૂપ થાય, અને તેમની વચ્ચે રહી કાર્ય કરવા તૈયાર હોય તેવા સ્વાર્થરહિત કાર્યકરોની ટુકડીઓની છે. અહીં ગાંધીજીની ' લોકસેવક સંઘ 'ની વાત યાદ આવ્યા વિના રહેતી નથી.

હવે સવાલ તો એ ઊભો થાય છે કે, પ્રજા પોતાનો વ્યવહાર સીધો ચલાવે અને સમાજવાદી સમાજની લાક્ષણિકતાવાળાં (સહકાર, સ્વ-શિસ્ત, જવાબદારીની ભાવના) જીવનનાં મૂલ્યોનો વિકાસ કરે, એવી શકયતાવાળા સમાજનું બાહ્ય સ્વરૂપ કેવું હશે ? આ સવાલ તરફ સમાજવાદીઓએ આજ સુધી ઓછામાં ઓછું લક્ષ આપ્યું છે.

માનવ-સમાજ એટલો વિકસી ગયો છે કે આજે જટિલ સ્વરૂપની ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિ અસ્તિત્વમાં આવી ચૂકી છે; તેમાં નગરોને નામે ઓળખાય છે તેવાં મહાન માનવ-જંગલો અસ્તિત્વ ધરાવે છે; તેમાં જે આર્થિક અને સામાજિક સંબંધો છે તે તદ્દન બિનઅંગત અને જીવનતત્ત્વ વિહોણા છે; તેમા કામના જે પ્રકારો છે તે આનંદરહિત કંટાળાજનક છે, અને સર્જક તત્ત્વ માટેની તકોને તેમાં કંઈ જ સ્થાન નથી. આ ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિઓનો એક માત્ર માપદંડ ઉત્પાદન અને કુશળતા કેટલી વધી તે જ જોવા પૂરતો છે.

વિજ્ઞાને તો આખી દુનિયાને એક મુઠ્ઠીમાં ભેગી કરી

દીધી છે, ત્યારે આજના એવી સંરકાગિતા સર્જી છે કે જેમા પડોશીઓ પણ અપરિચિત બની જાય છે। આવો જટિલ અને માથા-ભાર (ટોપ હેવી) સમાજ નોકરશાહો-મેનેજરો, ટેકનોક્રેટો અને આંકડાશાસ્ત્રીઓ માટે સ્વર્ગભૂમિ બની ગયા વિના ન જ રહે આવો સમાજ ભાઈઓ ભાઈઓ તરીકે બેસી રહી શકે તેવું ઘર ન જ બની શકે સમાજવાદીઓએ વિજ્ઞાન, ઉત્પાદન, કાર્યકુશળતા, જીવનધોરણ અને ઇતર ભભકાદાર સૂત્રોને નામે એક જંગી ફ્રેન્કેન્સ્ટિન સમાજને આખો ને આખો અપનાવી લીધો છે, અને હજી તો એમા જાહેર (રાજ્ય-સં) માલિકીનું તત્ત્વ ઉમેરીને તેને સમાજવાદી બનાવવાની આશા સેવે છે। હું નમ્રતા પૂર્વક જણાવું છું કે, આવા સમાજમા સમાજવાદ ભાઈ [illegible] ગયા વિના નહિ રહે સ્વરાજ્ય, સ્વ-વ્યવસ્થા પ્રત્યક્ષ સહકાર અને સહઉપભોગ, સમાનતા, સ્વાધીનતા ને બંધુતા, આ બધું જો આપણે નાના ઘટકોમા જીવતા હોય તો જ વધુ સારી રીતે વ્યવહારમા આવી શકે, અને વિકસી શકે પશ્ચિમ યુરોપમા દૂરદર્શી વિચારકોને આ વાત સમજાવા માંડી છે

[illegible], [illegible] અને [illegible] ૧૯૫૬ [illegible]. તેણે કરીને, તેના સમતુલ વિકાસ માટે બને તેટલો એકરાગ [illegible] [illegible] [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] ([illegible] અને [illegible]) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

માનવીનો વિકાસ રુંધાયો અને એકાંગી રહી જવાનો પ્રકૃતિ અને સંસ્કૃતિનો એકરાગ કેવળ પ્રમાણમાં નાના એવા ઘટકોમાં જ શક્ય છે

નાના સમૂહોમાં જીવવું અને નાના યંત્રોદ્વારા મહદ્ અંશે પોતાના અગર સ્થાનિક ઉપયોગ માટે ઉત્પાદન કરવું—આ વાતને વિજ્ઞાનની પીછેહઠ તરીકે ગણવામાં આવે છે વિજ્ઞાન અને વિશાળ પાયા પરની કેન્દ્રિત ઉત્પાદનપદ્ધતિ તથા માનવ વસવાટોના તોતિંગ નગરો—આ બંને જુદા ન પડી શકે એવું મનાય છે આનાથી વધારે બેહૂદું કશું નથી વિજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે (અ) શુદ્ધ વિજ્ઞાન (આ) વ્યવહારગમ્ય વિજ્ઞાન હું શુદ્ધ વિજ્ઞાનને જ વિજ્ઞાન કહું છું, અને 'વ્યવહારગમ્ય' વિજ્ઞાનને ટેકનોલૉજી કહું છું વિજ્ઞાનનો વ્યવહાર કેવળ વિજ્ઞાન ઉપર આધાર નથી રાખતો, પરંતુ સમાજના ઘડતર–સ્વરૂપ ઉપર આધાર રાખે છે મોટા પાયા પરના જંગી યંત્રોદ્વારા ઉત્પાદન કરવું એ ધનપતિઓના લાભમાં હતું, એથી કરીને ટેક્નોલૉજીએ એ પ્રકારની ઉત્પાદનપદ્ધતિનો રસ્તો અપનાવ્યો હતો સમાજમાં પૈસા બનાવનારાની બોલબોલા હતી, એટલે તેમની ઇચ્છા મુજબ જ થવું રહ્યું !

ગમે તે વિચારસરણીમાં માનનારી સરકાર હો, પણ બધી સરકારોએ મોટા પાયા પરની કેન્દ્રિત ઉત્પાદનપદ્ધતિને પસંદગી આપી, એક તો, યુદ્ધ કરવા માટે (અથવા તો તમે કહી શકો છો, સંરક્ષણ માટે), અને એથીય વધુ તો

પ્રચંડ પ્રમાણમાં આર્થિક અને તે દ્વારા રાજકીય સત્તા હાથમાં આવતી હતી, તે માટે.

આ રીતે સરકારોએ અને નફાખોરોએ મળી જઈ વર્તમાન સમાજનો ફ્રેન્કેન્સ્ટિન ઊભો કર્યો ! બિચારા વિજ્ઞાનનો તો કોઈ એ ભાવ પણ ન પૂછ્યો. વિજ્ઞાનીઓનું ચાલતું હોત તો તેઓએ ઉત્પાદનનાં અનેક એંજિનોનો અને નવાં નવાં સર્જનમાં ખપ લાગેલી એવી શોધોનો જ નાશ કર્યો હોત.

પરંતુ ધારો કે, સમાજે સત્તા, નફો અને યુદ્ધનો માર્ગ ન લીધો હોત, પણ શાંતિ, શુભેચ્છા, અને સહકારનો તથા સ્વાધીનતા અને બંધુતાનો માર્ગ અખત્યાર કર્યો હોત, તો વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ એટલીજ સહેલાઈથી એ આદર્શને અનુકૂળ ટેકનૉલૉજીનો વિકાસ કરવા માટે થઈ શક્યો હોત. એમ થયું હોત તો વિજ્ઞાનની પીછેહઠ ન થાત; અને તેનો ઉપયોગ વિનાશકને બદલે સર્જક પ્રગતિ માટે થાત...

એ વાત જણાવવી જરૂરી છે કે, ઍટમશક્તિએ આજે અગાઉ કદી નહિ એટલા મોટા પ્રમાણમાં એ વાત શક્ય બનાવી છે કે, નાના સ્વરૂપની ટેકનૉલૉજીનો વિકાસ અને ઉત્પાદનનું વિકેન્દ્રીકરણ થઈ શકશે.

હું એમ કહેવા નથી માગતો કે આ નવા સમાજનું આખું ચિત્ર કોઈની સામે સ્પષ્ટ બની ગયું છે, અથવા તો તેની બધી સમસ્યાઓનો વિચાર થઈ ચૂક્યો છે ને ઉકેલ શોધાઈ ગયો

છે દા ત આ નાના સ્વ-અવલબી, સ્વ-સચાલિત સમાજ ઘટકોનુ એક બીજા સાથે કેવી રીતે સગઠન થવા પામશે એ મહત્ત્વનો સવાલ મારા મનમા ઊભો જ છે

અલબત્ત, આ બાબતમા ગાંધીજીની ભવ્ય કલ્પના આપણી સમક્ષ છે જ

"આ માળખામા અસખ્ય ગામડાઓનો સમાવેશ થતો હશે અને તેમાં સતત વિસ્તરતા, અને નહિ કે સકુચાતા વર્તુળો હશે જીવન પિરામીડના જેવુ નીચેના પહોળા તળિયા ઉપર ઊંચે ટાએલા શિખર જેવુ નહિ હોય પરતુ એ તો સમુદ્રમાં હોય છે તેવાં વર્તુળોવાળુ હશે જેનું મધ્યબિંદુ વ્યક્તિ હશે જે વ્યક્તિ ગામને માટે પોતાને નિ શેષ કરવા સદા તત્પર હશે, ને ગામ ગામસમૂહો માટે ભોગ આપવા તૈયાર હશે આમ અતે વ્યક્તિઓનુ બનેલુ સમસ્ત એક જીવન હશે-તેમા વ્યક્તિઓ ઘમડી અને આક્રમક નહિ હોય પરતુ અતિ નમ્ર હશે, અને સામુદ્રિક-વર્તુળના તેઓ અવિચ્છિન્ન ઘટકો છે તેની મહાનુભાવના ધારણ કરતી હશે "

ગાંધીજીના આ શબ્દો આપણને દિશા સૂચવે છે, પરતુ આખુ ચિત્ર સુસ્પષ્ટ થાય તે પૂર્વે ઘણો અનુભવ અને વિચાર જરૂરી છે ગમેતેમ તો ય, એક ચેતવણી જરૂરી છે

એ વાત નિ શક રીતે સાચી છે કે, જેમા વ્યક્તિગત સબધોને સ્થાન હશે અને જેમા તેનો ઉત્કર્ષ શક્ય થશે, એવાં નાના સામાજિક ઘટકો સર્વોદયના આદર્શોની સિદ્ધિ

માટે વધુ અનુકૂળ બનશે; પરંતુ એ ઉપરથી એવું માની લેવું ન જોઈએ કે, કેવળ નાનાં ઘટકો હોવાને કારણે જ તે સર્વોદયી સમાજ–ઘટકો બની જશે. એવું જ હોત તો તો આજે જ ભારતના દરેક ગામમાં આપણે સર્વોદયનાં દર્શન કરી શકતે. જીવનનાં બાહ્ય સ્વરૂપોનું મહત્ત્વ ત્યારે જ છે કે જ્યારે આંતરિક સ્વરૂપો સાથે તેનો મેળ ખાય.

['ધી ઇવોલ્યુશન ટોવર્ડ્ઝ સર્વોદય' પુસ્તિકામાંથી]

સર્વોદયના ત્રણ પાયા

મનુભાઈ પંચોળી

સમાજ ભારે ફેરફાર માગે છે એમ તો ઘણા વખતથી સ્વીકારાતું આવ્યું છે. આ ફેરફાર સૂચવનારા કે ઇચ્છનારામાં બે વર્ગો રહ્યા કર્યા છે: એક એમ માને છે કે, માણસને સુધારો ને બધું સુધરી જશે. ને બીજો એમ કહે છે કે રાજ્યતંત્ર હાથ કરો, માણસ તો માટી છે, તમે ઇચ્છશો તેવો ઘાટ અપાશે. સર્વોદયે આ બેમાંથી એકે નીચે સહી કરી નથી. એ માને છે કે વ્યક્તિઓના સમૂહમાં ફેરફાર થાય તે માટે સમાજ ફરે તે આવશ્યક છે, પણ આવશ્યક ફેરફાર પણ વ્યક્તિઓએ જ કરવાનો છે. ને બધાં દુઃખો સામાજિક નથી.

સર્વોદય એ રીતે અનોખી વિચારણા છે. સર્વોદય એટલે સર્વનો ઉદય એટલું જ નથી મનાયું, પણ સર્વોદય એટલે સહુનો ને સમ્યક્ વિકાસ. સમાજમાં એક વ્યક્તિ કે વર્ગને ભોગે બીજી વ્યક્તિ કે બીજા વર્ગનો વિકાસ ઈષ્ટ નથી, આપત્તિરૂપ છે. તેમ જ ખુદ વ્યક્તિનો પણ એક સદ્વૃત્તિને ભોગે બીજી સદ્વૃત્તિનો વિકાસ પણ આપત્તિરૂપ છે. એમાં પણ સંતુલિત વિકાસ જ સાચો વિકાસ છે. આ રીતે સર્વોદય એ અખિલાઈથી

જોનારું દર્શન છે. ને જ્યારે જ્યારે આ અખિલાઈથી જોવાનું અટકી જાય છે, ત્યારે સર્વોદય પણ અટકી જાય છે.

આ અખિલાઈથી જોતાં સર્વોદય વિચારના દાતાએ ત્રેણ પાયાની વસ્તુઓ કહી છે. સર્વોદયની વિચારણામાં એવી કેટલીક વસ્તુઓ છે જે બધે નહિ લાગુ પડે. બધે તેવા કાયદા પણ નથી. પણ એવી કેટલીક વસ્તુઓ છે જે સ્થળકાળથી પર છે. જે ચિરંતન પાયા છે. આ પાયા આટલા ગણાવી શકાય.

अ = સાધનશુદ્ધિ; ब = વિકેન્દ્રીકરણ; क = શ્રમનિષ્ઠા

સર્વોદયને મતે માનવજીવનનું આખરી લક્ષ્ય શું છે? જે તત્ત્વ જીવ ને જગતમાં રમે છે, ને જે સત્ય–શિવ–સુંદર છે, જેનો અનુભવ સાધુ–સંતો મરમીઓએ જગતભરમાં કાળેકાળે કરેલ છે, ને જેને અનુભવ્યા પછી મનની વિવિધ મથામણોનું શમન થાય છે, તેનો અનુભવ લેવો તે. આ અનુભવ જીવનમાં હરકોઈ ને સત્પ્રવૃત્તિ કરતાં કરતાં થઈ શકે છે.

પણ આ અનુભવ શરીર દ્વારા શક્ય છે, માટે શરીર ટકી રહે ને સ્વસ્થ રહે તેવું સૌને મળવું જોઈએ. ને સૌને આ સ્વમાનભેર મળે તે માટે એક એવો સમાજ રચાવો જોઈએ કે જેમાં –

यस्मान्नो द्विजते लोकः लोकान्नो द्विजते च यः

– કોઈ કોઈથી ઉદ્વેગ પામતું નથી, કે કોઈ કોઈને ઉદ્વેગ આપતું નથી.

આ જ વિચારમાથી સંયમપૂર્ણ ____ થાય છે નદી જેમ કાઠા વચ્ચે પોતાના પાણીને રાખી સમુદ્ર તરફ વહે છે, તેમ સયમના કાઠા વચ્ચે પુરુષે પોતાના જીવતરને રાખી સત્યાનુભવ તરફ વહ્યે જવુ. કાઠા વિના જેમ નદી સભવતી નથી, તેમ જ સયમ વિના આવા વ્યક્તિ કે સમાજ–જીવન સભવતા નથી.

સભવ છે કે આવો સયમ મોડો સિદ્ધ થાય ખાસ કરીને જેને પરાણે ભૂખ્યા રહેવું પડયુ છે તેવા સમાજને માટે એ મુશ્કેલ લાગે–ને શરૂઆતમા ન પણ સ્વીકારાય પણ તે ફરી એક કાળે સ્વસ્થબુદ્ધિથી વિચાર કરતો થશે ત્યારે સ્વીકારશે, તેવી સર્વોદયને આસ્થા છે.

ગમે તે સમાજમા ફેરફારની જરૂર અવારનવાર રહે છે જ સમાજ કાયમ એક જ સ્થિતિમા રહે તેવી કલ્પના બરાબર નથી તો આ ફેરફાર કરાવવો કઈ રીતે? લોકશાહી જ્યા સારી રીતે ચાલતી હોય ત્યા આ પ્રશ્ન એટલો તીવ્રપણે ઊઠતો નથી. પણ કોઈ જ વાર ત્યા ઊઠતો નથી તેવુ નથી બહુમતિ પણ ઘણી વાર જડ હોય છે આપણે ત્યા અસ્પૃશ્યતા તે બહુમતિની સમતિથી જ હતી. અમેરિકા ને બીજાં સ્થળોએ રગભેદ બહુમતિની છાપવાળો છે સામાન્ય ને આવા અપવાદરૂપ સજોગોમા ફેરફાર કેમ કરાવવો?

ફેરફાર કરવાનો છે પણ એ ફેરફાર એવી રીતે નથી કરવાનો કે જેથી રોગ બહારથી મટયો દેખાય પણ અ દર લાગ

જોતો છૂપાઈ રહે. અથવા તો એવી રીતે નથી કરવાનો કે જેથી રોગ એક દિશામાંથી મટે પણ બીજી દિશામાં ફૂટી નીકળે.

માનો કે આપણે લશ્કરના આધારે અમુક રાજકર્તા-વર્ગને હઠાવ્યો. પણ જો તેનું સ્થાન લશ્કરના વડાઓ કે લશ્કર લેવાનું હોય તો રોગની દિશા બદલાઈ તેટલું જ બન્યું.

—એવી જ રીતે માનો કે શિક્ષકે વિદ્યાર્થીને ભય કે લાલચ આપીને ખાદી પહેરાવી, ને ગ્રામકાર્યકરે ગામમાં તેવી જ રીતે નિશાળ બંધાવી, પણ તેથી વિદ્યાર્થી તે ખાદીને આત્મસાત્ નહિ કરે, ને ગામલોકો તે નિશાળમાં છોકરાં નહિ મોકલે.

ભય અથવા લાલચનો જે પ્રક્રિયામાં અંશ છે તે તેટલા અંશે અશુદ્ધ સાધન છે, ને તેટલા અંશે રોગ નિર્મૂળ થતો નથી. ફેરફાર કરવો છે, પણ ભય ને લાલચનાં સાધનો વાપર્યા વિના કરવો છે. એટલે કે જાતે કરીને-વિરોધીઓ તરફ પણ સદ્ભાવ-સહાનુભૂતિ રાખીને કરવો છે. પ્રેમ-વિસ્તારની સાથે જ વિચાર ને કાર્ય વિસ્તાર કરવાનો છે.

પણ સાધનશુદ્ધિનો વિચાર કેવળ સમાજિક પરિણામોના ગજે જ થયો નથી, વ્યક્તિગત વિકાસદૃષ્ટિએ પણ તેનો વિચાર થયો છે.

માણસનાં કર્મની બે અસરો છે: એક સમાજ ને પ્રકૃતિ ઉપર ને બીજી તેના ખુદના ઉપર. મારું દરેક કર્મ જેમ બહારના સમાજને ઘડે છે, તેમ જ મારા મનને પણ ઘડે છે.

એકએક કર્મ એકએક ટચકો છે; ને તે મારા મનોરચનાને સારો કે માઠો ઘાટ આપે છે. એટલે સારા હેતુથી પણ જો હું અશુદ્ધ કર્મ કરવાનું સતત ચાલુ રાખું તો આખરે હું અશુદ્ધમૂર્તિ થયા વિના રહું નહિ. આથી આપણા ધ્યેય કે સાધ્ય કરતા પણ આપણાં સાધનો વધારે મહત્ત્વનાં છે. ને તે સાધનો જ છેવટે આપણને ઘડે છે.

જેણે જીવનનું લક્ષ્ય જ સત્ય-શિવ-સુંદરનો સાક્ષાત્કાર કરવાનું રાખ્યું હોય, તે જો અસત્ય-અશિવ ને અસુંદરનો રોજ રોજ ઉપયોગ કરે, તો અંતે તે પોતે જ અકલ્યાણની મૂર્તિ બને ને અકલ્યાણનો સર્જક થાય, તેવું આ કર્મના કાયદાનું વિધાન છે આ ચૂકી જવાને પરિણામે કૃષ્ણમાંથી કંસ થયેલાની ઇતિહાસ શું ગવાહી નથી દેતો ?

સર્વોદયે વિચ્છિન્ન સમાજને જ અવિચ્છિન્ન કરવાનો નથી પણ વ્યક્તિની અંદર પણ કર્મ દ્વારા વિસંવાદ ન જન્મે તે જોતા રહેવાનું છે.

આવા જીવનવિકાસ માટે વિકેંદ્રિત સમાજ આવશ્યક છે. દરેક માણસની સર્જનવૃત્તિને સામાજિક સેવામાં વ્યક્ત થવા દેવી તે શાંત અને સ્વસ્થ સમાજની આવશ્યક શરત છે. સર્જનનો આનંદ દરેકને જોઈએ છે. તે રૂંધાય છે ત્યારે જ અભિમાન-ઈર્ષ્યા ને મારફાડ રૂપે પ્રગટ થાય છે. કેંદ્રિત-સમાજમાં થોડા લોકો આયોજકો, આજ્ઞા કરવાવાળા, કામ માપવાવાળા ને બહુસંખ્યક લોકો તેનાં વાહનો બને છે. આ માપની ગણતરીએ મધ્યયુગી કે શરૂઆતનો મૂડીવાદી સમાજ

કેદ્રિત કલ્યાણરાજ્યવાદી, સામ્યવાદી કે સમાજવાદી સમાજ કરતા ચડિયાતો હતો સર્વોદય ધૂસરી બદલવાનો કે ધૂસરી બૂઠ્ઠી કરવાનો વાદ નથી, ધૂસરી ફેકી દેવાનો વાદ છે પણ ધૂસરી ફેકી દેવાનો રૂપાળો આદર્શ રાખવાથી ધૂસરી કઈ જતી નથી તેમ વિકેદ્રિત સમાજના ગુણગાન ગાવાથી વિકેદ્રિત સમાજ થવાનો નથી સર્વોદયવાદીઓની આ ભારે ખામી રહી છે તેઓ ભાવનાવિહારી રહ્યા કર્યા છે કેદ્રિત સમાજરચનાનો એક ગુણ છે ને તે ગુણ જો વિકેદ્રિત ઘટકોમા ન લઈ જાય તો આ ભાવનાવિહાર આકાશવિહાર જ રહેવાનો

મુબઈ, કલકત્તા કે અમદાવાદમા ધન ને સત્તા બન્નેનુ કેદ્રિકરણ થયુ છે ને થતુ પણ જાય છે કારણ કે ત્યા વિજ્ઞાન છે આ વિજ્ઞાનનો લગભગ અભાવ તે સર્વોદયવાદીઓનુ એક જાણે લક્ષણ રહ્યા કર્યુ છે કર્મ તે વિજ્ઞાન નથી સર્વોદયવાદીઓએ જેટલી જહેમત ગ્રામજનતા કે ગ્રામજનતા માટે ઉઠાવી છે, તેટલી આ દેશમા બીજા કોઈ સમુદાયે ઉઠાવી નથી પણ તે છતાય તેઓ કેદ્રિત અર્થસત્તા કે રાજ્યસત્તાની પાસે તેજોહીન કેમ દેખાય છે? કાયમી સબસીડી કે દાન વિના તેમની રચના ચાલતી નથી ને ચાલવાની નથી

એક ભૂદાન કાર્યકરે પૂછ્યુ

"ગ્રામદાન પછી સરકાર પાસેથી શી અપેક્ષા રખાય?"

મે કહ્યુ "તે ગામગામ સરકાર વીજળી પહોચાડે તેટલુ કામ કરી આપીને તે આઘી ખસી જાય"

વિકેંદ્રિત ઘટકો તો જ ટકવાનાં છે, જો તેનું ઉત્પાદન કેંદ્રિત ઘટકો કરતાં સરવાળે ઉતરતી કોટિનું ન હોય. અને જો કોઈ પ્રાકૃતિક શક્તિની સહાય તેમને મળે તો તેનું રહેવાનું કશું કારણ નથી. કાચો માલ ત્યાં છે, વધારાની માનવશક્તિ ત્યાં છે, વાપરનારા પણ ત્યાં છે. શા સારુ ત્યાંનો માલ વધારે સસ્તો ન પડે? કોલસાની હેરફેર મોંઘી પડે તેમ હતું. પણ વીજળી થતાં શક્તિ લઈ જવી તે મુશ્કેલ નથી રહ્યું. પણ મુશ્કેલી રહી છે અવૈજ્ઞાનિકતામાં. વિજ્ઞાનને વિકેંદ્રિકરણના રથે જોડવામાં સર્વોદયવાદીઓ ઉત્સુક નથી રહ્યા. વિનોબાજીએ અહિંસા ને વિજ્ઞાનનો સમન્વય કરવાની વાત શરૂ કરી છે, ત્યારથી થોડો સળવળાટ શરુ થયો છે. અણુયુગમાં ઝડપ આવશ્યક છે. ધીરે ધીરે નહિ ચલાય એમ તેઓ કહે છે. પણ ઝડપની સહુથી વધુ જરૂર આ ક્ષેત્રમાં છે તે જો સુસ્થાપિત થયું તો ઉપલું માળખું બદલાઈ જશે. માર્ક્સની એ વાત સર્વોદયવાદીઓએ ઝડપથી સ્વીકારી લેવા જેવી છે કે—જેવી અર્થરચના કરશો તેવી રાજ્ય રચના થતી જશે. યંત્ર અનિવાર્યપણે બેકારી લાવે છે. તેવો તેમનો (સ. વા. નો) સંસ્કાર છે. એક સંદર્ભમા તે વાત સાચી છે. જો કે વિકસતા મૂડીવાદમા એમ ઓછું બને છે. પણ વિકેંદ્રિત સમાજ-રચના કે જેમાં સંપત્તિની બહુ ઓછી અસમાનતા છે, યંત્ર-કે યંત્રશક્તિ સર્વસુલભ કે સામાજિક છે, ત્યાં યંત્ર આવવાથી બેકારી આવશે તે માન્યતા ખોટી છે. વિકેંદ્રિત અર્થરચના તે સર્વોદયનો પાયો છે, પણ આવી અર્થરચના

આજની વસ્તી, તેની જરૂરિયાતો વ. જોતાં વીજળી કે તેવી શક્તિની વૈજ્ઞાનિક સહાય વિના રચાવી ને ટકાવવી મુશ્કેલ છે.

પણ આનો અર્થ સર્વોદયમાં એવો નથી કે માણસે યંત્રને જીવનમાં એ હદે સ્થાન આપવું કે એને શરીરશ્રમ જ ન કરવો પડે. ભાવિમાં કોઈ સમાજ આવું કરી શકશે કે નહીં તે પણ પ્રશ્ન છે. પણ માનો કે તેવું શક્ય હોય તો પણ સર્વોદય તો દરેક વ્યક્તિ રોજ કોઈક સામાજિક રીતે ઉપયોગી કામમાં થોડા કલાક શરીરશ્રમ કરે, તેના ને સમાજના સ્વાસ્થ્ય માટે અનિવાવાર્ય ગણે છે. માણસના મનને જેમ સર્જનાત્મક ચિંતનમાં રોકવું તે જરૂરી છે, તેમ જ શરીરને પણ આવા સર્જનાત્મક સામાજિક શ્રમમાં રોકવું તે તેને સ્વસ્થ રાખવા ાટે જરૂરી છે. સમાજમાં વિવિધ કામો રહેવાનાં. તેમાંનાં ઃલાંક પ્રયત્નતઃ બૌદ્ધિક કામો જ હશે. છતાં જનસમાજનો ાટો ભાગ શરીરશ્રમમા રોકાયેલો હશે. અલબત્ત તેના ામના કલાકો ઘટ્યા હશે, તેની આવક વધી હશે. પેલા ાવિધ વર્ગો આ બહુજનસમાજ સાથે તાદાત્મ્ય સાધે તે ૮રૂરી છે. તેનો આ મોટો લાભ છે. પોતાના વ્યક્તિગત ને 'ધાગત અહંકારને ગાળવાનો પણ એ રસ્તો છે.

સર્વોદયના આ ત્રણ પાયા છે. આની સાથે માફવાળ રવી સર્વોદય માટે શક્ય નથી. કારણ કે એ વગર સમ્યક્ યક્તિ કે સમ્યક્ સમાજ શક્ય નથી.

અને તેમને નૈતિક નિરપેક્ષતાની સપાટીપર મૂકી દે તેમાં રહેલું છે. ટેક્નિશિયનો પ્રત્યેના કંઈક વાજબી અવિશ્વાસ અને આ ટેક્નિશિયનો તેમ જ જૂના ચીલામાંથી બહાર નીકળવાને અશક્ત છે, એવી તેમની માન્યતા કદાચ આ વસ્તુને બળવત્તર બનાવે છે. ટેક્નિશિયનોના વિચાર આ ચીલાની પાછળ પાછળ જાગ્રત અને અજાગ્રત રીતે જુદા પ્રકારનાં મૂલ્યો રહેલા છે. એવી ભીતિ સેવવામાં આવે છે કે ટેક્નિશિયનો નવાં મૂલ્યોની સાથે એકરૂપ ન થઈ શકે અને આથી તેમની દ્વારા સંસ્થાકીય પરિવર્તન કરાવવું સલામત નહિં બને. આમ હોય તોપણુ, કેવળ નૈતિક ઉત્સાહ એ ટેક્નિકલ કુશળતાનું સ્થાન લઈ શકે નહિ. અને અપરિપક્વ વ્યક્તિ બિનનૈતિક (amoral) ટેક્નિશિયનો કરતાં સારી ન હોઈ શકે. આ જ માત્ર પસંદગી અનિવાર્ય નથી. આદર્શવાદીઓ અને ટેક્નિશિયનોનો સતત સંપર્ક બન્નેની ભૂલો દૂર કરી શકે અને યોજનાનું સંગીન માળખું તૈયાર કરી શકે. યોજનાનું માળખું ટેક્નિકની દૃષ્ટિએ સંગીન બને છતાં નૈતિક મૂલ્યોને કલુષિત ન કરે.

સંસ્થા સિદ્ધિએ પહોંચવાના સાધનરૂપ હોઈ, તે નૈતિક કસોટીથી પર છે એવું કહેવાનું નથી. પરંતુ સિદ્ધિની નિરપેક્ષતા તેનામાં-સાધનોમાં હોતી નથી. અહીં અપતરો અજમાવવાની ગુંજાયશ છે અને આદર્શોને સિદ્ધ કરવા માટે નૈતિક મૂલ્યોનો વિરોધ ન હોય તેવી અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ હોઈ શકે.

આદર્શોથી માંડીને સાધનો સુધી અ ધસૂત્રતા લાગુ પાડવામાં આવે ત્યારે આદર્શો બહુધા તેનુ આકર્ષણ ગુમાવે છે લોકશાહીના આદર્શને જે નિરપેક્ષતા આરોપવામા આવે તેવી કોઈ નિરપેક્ષતાનો દાવો પાર્લામેન્ટરી સ્વરૂપની સરકાર કરી ન શકે સમાનતાના આદર્શના જેટલી પવિત્રતાનો દાવો સામુહીકરણ (Collectivisation) ન કરી શકે

અન્ય આદર્શોની માફક, સર્વોદય પણ સ સ્થાગત આવિષ્કાર શોધે છે ગ્રામદાની ગામોમા આ પ્રશ્નનો ઉકેલ શોધવાનુ ચિન્તાજનક રીતે અગત્યનુ બન્યુ છે જમીનની માલિકી અને તેનો ઉપયોગ, વૈયક્તિક વિરુદ્ધ સામુહિક ખેતી, સ્વય પૂર્ણતા વિરુદ્ધ બહારની નિષ્ણાત સલાહ, ય ત્રનુ સ્થાન અને તેના કાર્ય અ ગેની મુશ્કેલ પસ દગી, સ્વય પૂર્ણતા વિરુદ્ધ શોષણ વિહીન પરસ્પરાવલમ્બન આ બધા અ ગેની ખૂબ જ મહત્ત્વની સમસ્યા ખડી થાય છે ઉપરની યાદી ક ઈ સ પૂર્ણ નથી આના માટેનો તત્કાલ કોઈ ઉકેલ દર્શાવવાનો આ લેખનો હેતુ પણ નથી આ બધી બાબતો પરની ચર્ચા કરતી વખતે વેદિયાવેડા ન થાય તેની અત્યાવશ્યકતા પર ભાર મૂકવાનો જ માત્ર આની પાછળનો હેતુ છે ટેકનિશિયનોનુ નૂતન ઘડતર કરવાની જરૂર હોય તો, સાથે સાથે આદર્શવાદીઓએ ખૂલ્લા મન કરવાની પણ જરૂર છે વિચાર અને તાલીમ વારસામા મળતા હોય તો એ બન્નેને લાગુ પડે છે

એક બીજી, અસ્વસ્થ કરે તેવી શક્ય અસરનો પણ

ઉલ્લેખ કરી લેવો ઘટે. સર્વોદયના અનુયાયીઓ જુદા જુદા માર્ગો દ્વારા ભેગા મળ્યા છે. કેટલાકો સંભવતઃ તેમની અગાઉની માન્યતાથી પૂર્ણપણે વિમુક્ત ન બન્યા હોય. એમના મનના ઉંડાણમાં અજાયબ ડંખની લાગણી રહી જવા પામી હોય. આમાના કેટલાકો હજુ હમણાં સુધી રાજકીય ક્ષેત્રમાં પડેલા હતા અને રાજકારણ સાથે સંકળાયેલા ઉદ્દામવાદ અને લોકપ્રિયતાનો મીઠો સ્વાદ પણ તેમણે ચાખ્યો હોય. સર્વોદયનો નિર્મળ પ્રવાહ તેની ઉચ્ચતાને છાજે તેવો આછો પાતળો અને એકાંતિક છે. આ પ્રવાહ મોટા નદના રૂપમાં ફેરવાય તે અગાઉ તેમાં ઘણા એટલા જ નિર્મળ અને થોડા ઓછા નિર્મળ પ્રવાહો સંગમ પામશે. પણ અત્યારે અમે એ મુદ્દા પર ભાર મૂકવા માગીએ છીએ કે સર્વોદય સમાજની સંસ્થાકીય ઇમારત રચવાની પ્રક્રિયા કરતી વખતે આપણે વારસામાં મેળવેલા વિચારોના ઢાંચા અને આદર્શવાદીઓ તથા ટેક્નિશિયનોની માન્યતાનુ પુનઃપરીક્ષણ કરવું પડશે. ટેક્નિશિયનો વ્યવહારુ માર્ગ બતાવે અને આદર્શવાદીઓ નૈતિક ચોકઠું આપે, તેના પાયા પર સમજદારીપૂર્વકની સહિષ્ણુતાના વાતાવરણમાં આપણે અખતરો અજમાવવો જોઈએ.

[ગાધીમાર્ગ (અંગ્રેજી) જાન્યુઆરી : ૧૯૫૮]

ભૂદાન અને સમાજવાદી સમાજ—વ્યવસ્થા

ઉ. ન. ઢેબર

સમયની ગતિની સાથે ભૂદાન ગ્રામદાનના રૂપમાં વિકસી રહ્યું છે. જનસાધારણની અને નેતૃત્વની જે શક્તિઓ આ આંદોલનને આકાર આપી રહી છે, તે ભારતના નવનિર્માણની દિશામાં આત્મવિશ્વાસ અને સાવધાનીપૂર્વક ઊંચા ચઢાણ ચઢી રહી છે. આ પ્રગતિની દિશામાં યેલવેલ સમ્મેલન એક નિશ્ચિત ચઢાણ છે.

વિનોબાજીએ આ આંદોલન શરૂ કર્યું છે, ત્યારથી ઘણીવાર અમારો અને એમનો રાહ એકબીજાને મળતો રહ્યો છે. સમાજવાદી અર્થ-વ્યવસ્થાનો આદર્શ અને ભૂદાનનો આદર્શ એકબીજાને મળતો અથવા પૂરક જણાયો છે. પરંતુ કેટલીક વાર ગ્રામજીવનના દૃષ્ટિકોણથી જોતા તે એકબીજાના ઘર્ષણમાં આવતા અને હરીફ જેવા પણ દેખાયા છે.

ભૂદાન અને સમાજવાદી સમાજની કલ્પના

વાસ્તવમાં ભૂદાન અને સમાજવાદી સમાજ-વ્યવસ્થાની કલ્પના વચ્ચે શો સંબંધ છે? શું ભૂદાનની કલ્પના દેશી અને મર્યાદિત વ્યવહાર અંગેની છે? અને સમાજવાદી

સમાજરચનાની કલ્પના શું એવી પશ્ચિમી ચીજ છે કે જેથી બીજે કોઈ દેશી ઉપાય હાથ ન લાગવાને કારણે આપણા નેતાઓએ ધ્યેયને વ્યક્ત કરવા - પરદેશી આદર્શ આયાત કર્યો હોય ?

જે સિદ્ધાંત દુનિયાની ૩/૪ માનવ-વસ્તીની સામાજિક તેમ જ આર્થિક સમસ્યાઓનો ઉકેલ કરી શકે, તે પોતાના અમલ અને વિસ્તારમાં મર્યાદિત ન રહી શકે. જો એ સિદ્ધાંત પોતાના કાર્યમાં બહુમૂલ્ય તત્ત્વજ્ઞાનની ઘેરી છાપ ઉપસાવવામાં અને એની ચમકને પ્રગટ કરવામાં અસફળ રહે; જો તે વિવિધ અને અસરકારક ટેકનિક અને પદ્ધતિઓનો વિકાસ સાધીને, પોતાના દેશની વિશાળ જનસંખ્યાના વિચારોને આનરી લઈ ને, પ્રભાવશાળી લહર અને સ્થાયી પ્રગતિ સાધવા અસમર્થ નીવડે; તથા એ જે નિષ્કર્ષ ઉપર પહોંચવાનો દાવો કરે છે તેને અનુરૂપ પૂરતું બળ પ્રગટાવવામાં નિષ્ફળ નીવડે, તો એવું આંદોલન લાંબા સમય સુધી લોકો પર પોતાનો પ્રભાવ જમાવી શકે નહિ.

પરંતુ જો તેમની પાસે આવશ્યક તત્ત્વજ્ઞાન હોય, જનસાધારણ પર પ્રભાવ પાડવાની ગુંજાયશ હોય અને પોતાનાં જાહેર કરેલાં મૂલ્યોને અનુસરી પરિણામ લાવી શકે અને એ મૂલ્યોને અનુરૂપ ટેકનિક વિકસાવી શકે એવી તાકાત હોય તો શરૂઆતમાં મર્યાદિત હોવા છતાં, લોકોના મગજ ઉપર તે અવશ્ય પ્રભાવ પાડ્યા વિના નહિ રહે. મારા મતે, ભૂદાન

આ પ્રકારનું એક આંદોલન છે. અલબત્ત તેનું મૂળ ભારતીય છે ને એના પ્રણેતા તથા નિર્માતાની મહાનતાને અનુરૂપ એવી નમ્ર વિધિથી જ તેનો આરંભ થયેલો છે. આ આંદોલન લોક-આંદોલનના સઘળા આવશ્યક ગુણો અત્યારથી જ પ્રગટ કરી રહ્યું છે. પોતાની છૂપી શક્તિઓને પ્રગટ કરીને તે કેવળ જનસાધારણને જ નહિ, પરંતુ બીજા વર્ગોને યે આકર્ષી રહેલ છે, જેવી રીતે સામ્રાજ્યવાદનો ભારતમાંથી અંત આણીને સત્યાગ્રહનાં સાધનો—અર્થાત્ સત્ય અને અહિંસાએ સમસ્ત દુનિયાના વિચારો પર અસર પાડી છે, તેવી જ રીતે ભૂદાન-આંદોલન સફળ થયેથી દુનિયાની વિચારધારા પર ચોક્કસ અસર કરશે જ.

સમાજ અને ભારત

સમાજવાદી ઢબની સમાજવ્યવસ્થાની બાબતમાં પણ આવું જ કહી શકાય. વિજ્ઞાનને કોઈ સીમા—બંધનો નથી. સામાજિક વિજ્ઞાનમા અર્થશાસ્ત્રના નિયમોના અમલનું અને એ જ નિયમોની સામાજિક વ્યવસ્થા પર જે અસર પડે છે, એનુ જ્ઞાન ભરેલું હોય છે. આવું વિજ્ઞાન આખી માનવજાતની સંપત્તિ છે. ભલે પછી એ વિચાર પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ ગયો હોય યા તો પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ ગયો હોય. અંતિમ પૃથક્કરણમા તો, પ્રજા સામે જે સમસ્યાઓ ખડી હોય તેના નિરાકરણ માટેના પુરુષાર્થ ને અનુભવોનો જ તે પડઘો પાડે છે. પછી એમાં તે તે લોકોના દેશ અથવા તો

આમડીના રંગનું મહત્ત્વ રહેતું નથી; છતાં અમુક વિચાર કોઈ અમુક લોકોના અનુભવનું પરિણામ હોવાને કારણે, આપણે જ્યારે એમના વિચારને આપણા દેશ માટે અપનાવવા માગતા હોઈએ, ત્યારે સૌ પ્રથમ તો, જે લોકોએ, જે ખાસ પરિસ્થિતિમાં એ રીતને અજમાવી હોય, તેમની સામાજિક આર્થિક અવસ્થાનું ખાસ અધ્યયન કરવું જરૂરી બને છે.

ભારતીય લોકોનો એવો મત છે કે, સમાજવાદના સિદ્ધાંતોને આપણા દેશની પરિસ્થિતિ અનુસાર અહીંની સામાજિક, આર્થિક તેમ જ દેશની ઐતિહાસિક સાંસ્કૃતિક ભૂમિકાને અનુરૂપ બનાવી લાગુ પાડવા પડશે. એમને અહીંના લોકોની પ્રતિભાને અનુરૂપ એવુ સ્વરૂપ આપવું પડશે. અમે સરકાર તેમ જ કોંગ્રેસ તરફથી અનેકવાર એ વાત ઘોષિત કરેલી છે, કે સંદર્ભથી અલગ પાડી નાખી વાપરવામાં આવતા શબ્દોને અમે કોઈ મહત્ત્વ આપતા નથી. અને જ્યારે અમે કહીએ છીએ, કે સમાજવાદી સમાજવ્યવસ્થાના સિદ્ધાંતોનો અમે સ્વીકાર કર્યો છે, ત્યારે અમારો અર્થ સ્પષ્ટ હોય છે કે, અમે ભારતીય પરિસ્થિતિને અનુરૂપ અને અહીંના લોકોની ગ્રહણ–ક્ષમતામાંથી પાર ઊતરે એવા જ સ્વરૂપને અમલમાં આણવામાં માનીએ છીએ. અહીં જ અમે કમ્યુનિસ્ટ વિચારસરણીથી જુદા પડીએ છીએ.

સાધનશુદ્ધિ

ભૂદાન–ગ્રામદાન અને કોંગ્રેસે પ્રબોધેલ સમાજવાદના સિદ્ધાંતો-

માં બીજું ય સામ્ય છે. તે છે સાધ્યને પ્રાપ્ત કરવા માટેનાં સાધનોની બાબતમાં. આ સિદ્ધાંતમાંનો વિશ્વાસ–એ તો રાષ્ટ્રપિતા તરફથી આપણને મળેલા કીમતી વારસાનું સૌથી અધિક મૂલ્યવાન મોતી છે. ગાંધીજી કહેતા :—

> "કેટલાક લોકો કહે છે: 'સાધન એ તો આખરે સાધન જ છે. હું તો કહીશ કે, આખરે જે કંઈ છે તે સાધન જ છે. જેવું સાધન તેવી સિદ્ધિ. હિંસા દ્વારા મેળવેલું સ્વરાજ્ય પણ તેવું જ હશે. તે ભારત માટે જ નહિ પરંતુ આખી દુનિયાને માટે શાપરૂપ બની રહેશે. સાધન અને સાધ્યની વચ્ચે દીવાલ હોઈ જ ન શકે. અલબત્ત, સૃષ્ટિના કર્તાએ સાધનો પર અંકુશ રાખી શકાય એવી શક્તિ આપણને આપી છે (અને તે પણ ઘણી જ મર્યાદિત). પરંતુ સાધ્ય પર આપણું કશું જ નિયંત્રણ નથી. જેવાં સાધનો તેવી સિદ્ધિ—આ એવું વિધાન છે, જેમાં કોઈ કશો અપવાદ કામ કરતો નથી."

દેશની આંતરિક બાબત હો, અથવા તો વિદેશનીતિ હો, આર્થિક સમસ્યા હો અથવા કોક સામાજિક કોયડો હો, લક્ષ્ય ગમે તે હો: એની સિદ્ધિ કેટલીક નિશ્ચિત દૃષ્ટિએ જ કરવી પડશે. આપણા માટે સવાલ ગમે તે ભોગે લક્ષ્યસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનો નથી, પણ સાધનો ઉપરની આસ્થાનો છે.

તત્ત્વજ્ઞાન

સર્વોદય અને સમાજવાદી સમાજવ્યવસ્થા–આ બંને વિચારધારાઓમાં ત્રીજી એક સમાનતા બન્નેના તત્ત્વજ્ઞાનમાં

રહેલી છે. ભારતનાં સર્વસામાન્ય સ્ત્રી-પુરુષના જીવન અને વિચારોના સ્તરને ઊંચે લઈ જવાનો ઉદ્દેશ અને સંકલ્પ: આ બન્નેનો આધાર છે. ભારતીય સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં પણ તાત્કાલિક વિજય પામવાના લક્ષ્ય ઉપરાંત આ તત્ત્વ હતું જ. બંનેનુ લક્ષ્ય એક એવો વર્ગ-રહિત, જાતિભેદ-રહિત સમાજ રચવાનો છે કે જ્યારે દરેક માણસને ઊંચનીચ, શોષક ને શોષિત-એવા ભેદોથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય, અને આજે જે આર્થિક અને સામાજિક અસમાનતાઓ અને અન્યાયો માનવજાત ઉપર લદાય છે, તેમાંથી તેમની મુક્તિ હાસલ કરવાનો આદર્શ સિદ્ધ થાય.

પરસ્પર પૂરક વિચારધારાઓ

બેઉ વિચારધારાઓ વચ્ચેની આ સમાનતાઓને સમજી લીધા બાદ, હવે આપણે એ જોઈશું કે તે એકબીજાના પૂરક કેવી રીતે છે? એકબીજાને પૂરક થવાના આ ક્ષેત્રમાં, આ દેશની સામાજિક-આર્થિક સમસ્યાઓના ઊંડાણ સુધી પહોંચવાનો ભૂદાનનો દૃષ્ટિકોણ બતાવે છે કે તે, ઘણો તલસ્પર્શી છે.

સમાજવાદી વ્યવસ્થાનો રસ્તો એ ઉપરથી અને જંગી યોજનાઓ અમલમા આણીને તે દ્વારા સમસ્ત સમાજને બદલવાનો છે; ત્યારે ભૂદાન નીચલા થરથી શરૂ કરીને સમાજમા આમૂલ પરિવર્તન આણવા માગે છે. જો કે આ બેઉ વિચારધારાઓની શરૂઆત બે જુદા જુદા છેડાઓથી

થયેલી છે, છતાં વાસ્તવમાં બ'નેનો શક્તિ-સ્રોત ગાંધી-ક્રાંતિ જ છે. ટેકનિકલ શબ્દાડંબર દૂર કરીએ, તો ગાંધી-ક્રાંતિનો સાર ગ્રામ-નિર્માણ યોજનાઓ, સક્રિય પંચાયતો, અને સહકારી ગ્રામવ્યવસ્થાની સિદ્ધિ ઉપર આધારિત માનવ-મુક્તિ જ છે. ગાંધીજી કહેતા હતા કે:– "ભારત ગામડાંમાં વસે છે, શહેરમાં નહિ. જ્યારે હું ગામડાંઓને એમની દરિદ્રતામાંથી મુક્તિ અપાવવામાં સફળ થઈશ, ત્યારે જ હું તમારા માટે અને આખા યે ભારત માટે સ્વરાજ્ય મેળવી લીધું એમ માનીશ."

રાષ્ટ્રીય પ્રગતિના પંથે

ઓકટોબર ૧૯૫૪માં રાષ્ટ્રીય નિર્માણ સમિતિમાં બોલતી વખતે પંડિત જવાહરલાલ નેહરુએ પણ લગભગ આ જ મતલબના શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા:—

> "જેને હું સૌથી વધુ અગત્ય આપું છું તેને વિષે હવે હું બોલીશ; તે એ છે કે કમ્યુનિટી પ્રોજેક્ટ્સ અને નેશનલ એક્સ્ટેન્શન સર્વીસીઝ. મારી માન્યતા મુજબ જો આ યોજનાઓને સારી રીતે અમલમા મૂકવામા આવે, તો એમાં કોઈક એવું તત્ત્વ છે જે મૂળભૂત રીતે ક્રાંતિકારી છે. હું એમ નથી કહી શકતો કે તે યોજનાએ ૧૦૦ ટકા સારી રીતે કામ કરી રહી છે. પરંતુ એટલું તો હું ચોક્કસ માનું છું કે, એમાં એકંદરે બહુ સારી રીતે કામ થઈ રહ્યું છે અને એથી આપણા ગામડાઓમા જબરજસ્ત ફેરફારો થઈ રહ્યા છે, અથવા તો થવાના છે. મારા ખ્યાલ પ્રમાણે,

બીજા વ્યક્તિગત પ્રયાસોને યોજનાબદ્ધ રીતે વિકસાવવાની દિશામા આ વિકાસયોજનાઓ ઘણી જ આશાજનક ચીજ છે. આપણે ભૂતકાળમા ગામડાંઓ પ્રત્યે પૂરતુ ધ્યાન આપ્યું નથી અને જ્યાસુધી આપણે એને એક નિશ્ચિત કક્ષા ઉપર નહિ લાવી મૂકીએ, ત્યાસુધી તે આપણી પ્રગતિમા અવરોધક બનશે."

ભૂદાન કે સર્વોદયની કલ્પના તેમ જ કોંગ્રેસે અપનાવેલ સમાજવાદી સમાજ–વ્યવસ્થાની કલ્પનાની પાછળ પંચાયત પદ્ધતિ અને ગ્રામસહકારના વિચારો એકબીજાના પૂરક છે

બે નોંખી આખરી કલ્પનાઓ

પરંતુ આ બને આંદોલનોમા સમાનતા હોવા છતા ઘણો મોટો ફરક છે, અને અસમાનતાઓ પણ છે તે એટલે સુધી કે આ બ નેના આખરી સ્વરૂપની કલ્પનાઓમા ઘણો મોટો ભેદ પડી જાય છે આનો અભ્યાસ પણ રસદાયી છે. કદીક કદીક આ ભેદો જુદી જુદી વ્યક્તિઓ પર જે જાતની દાર્શનિક અસરો પાડે છે તેને કારણે પેદા થાય છે, તો કોઈકવાર વળી એવું કારણ એવુ પણ હોય છે કે, મનુષ્ય સ્વભાવ, પરિસ્થિતિ અને મધ્યમ માર્ગ ગ્રહણ કરવાની ફરજ ન પાડે ત્યા સુધી એ તિમવાદ તરફ ઢળતો હોય છે. આ વાત બ ને વિચારસરણીઓ માટે સાચી છે.

ઉપર કહ્યા તે પ્રભેદો અને પ્રકારો કયા છે ? સમાજવાદી ✻ વિચારણા એ એવા પ્રકારની વિચારણા છે જે વર્ગવિગ્રહના

સિદ્ધાંત પર ભાર મૂકે છે, ને તેનું નિરાકરણ ઉત્પાદનનાં સાધનો ઉપર સામાજિક માલિકી યા નિયંત્રણ દ્વારા લાવવા માગે છે.

ત્યારે ભૂદાનની વિચારણાનો ઉગમ માનવીની મૂળગત ભલાઈ ઉપરના વિશ્વાસમાં રહેલો છે અને તે માલિકી-હક્ક તથા મિલકતના સ્વૈચ્છિક ત્યાગનો માર્ગ ચીંધે છે. સમાજવાદી જો કે માનવીય તત્ત્વને નજરઅંદાજ નથી કરતો, તેમ છતાં તે સમસ્યાની વિચારણા આર્થિક દૃષ્ટિકોણથી કરે છે.

ભૂદાન આંદોલનના પ્રણેતા સહકાર અને સ્વાર્પણની ભાવનાને પ્રગટાવવાની દિશામાં વિચારે છે; ને તેને લાગે છે કે, એક વાર જો એવી ભાવના પ્રગટશે તો આર્થિક સમસ્યાઓને ઉકેલવા આવશ્યક સાધનો તે જોગવી શકશે. આમ ભૂદાનના પ્રણેતા **પહેલાં પાયા તરફ** દૃષ્ટિ રાખે છે. ત્યારે સમાજવાદી વિચારક, આર્થિક વલણોને ગતિમાન કરવા તરફ ઢળે છે, અને તે દ્વારા એવા સામાજિક આવેગો પ્રગટાવવા મથે છે કે જે **આખરે પાયા તરફ** વળે.

વિનોબાજી પ્રત્યેક પગલે આગળ વધી રહ્યા છે. ચાંડિલ સમ્મેલનમાં ભાષણ આપતાં તેઓએ કહ્યું હતું કે :

"ભારત એ તત્ત્વજ્ઞાનની ભૂમિ છે, જે કોઈ આચારનો ઉપદેશ કરવામાં આવે તેની પાછળ દાર્શનિક સમજણ શોધવાને આપણા લોકો ટેવાયા છે.

બીજા વ્યક્તિગત પ્રયાસોને યોજનાબદ્ધ રીતે વિકસાવવાની દિશામાં આ વિકાસયોજનાઓ ઘણી જ આશાજનક ચીજ છે. આપણે ભૂતકાળમાં ગામડાંઓ પ્રત્યે પૂરતું ધ્યાન આપ્યું નથી અને જ્યાંસુધી આપણે એને એક નિશ્ચિત કક્ષા ઉપર નહિ લાવી મૂકીએ, ત્યાંસુધી તે આપણી પ્રગતિમાં અવરોધક બનશે."

ભૂદાન યા સર્વોદયની કલ્પના તેમ જ કોંગ્રેસે અપનાવેલ સમાજવાદી સમાજ–વ્યવસ્થાની કલ્પનાની પાછળ પંચાયત-પદ્ધતિ અને ગ્રામસહકારના વિચારો એકબીજાના પૂરક છે.

બે નોંખી આખરી કલ્પનાઓ

પરંતુ આ બંને આંદોલનોમાં સમાનતા હોવા છતાં ઘણો મોટો ફરક છે, અને અસમાનતાઓ પણ છે. તે એટલે સુધી કે આ બંનેના આખરી સ્વરૂપની કલ્પનાઓમાં ઘણો મોટો ભેદ પડી જાય છે. આનો અભ્યાસ પણ રસદાયી છે. કદીક કદીક આ ભેદો જુદી જુદી વ્યક્તિઓ પર જે જાતની દાર્શનિક અસરો પાડે છે તેને કારણે પેદા થાય છે, તો કોઈકવાર વળી એવું કારણ એવું પણ હોય છે કે, મનુષ્ય-સ્વભાવ, પરિસ્થિતિ એને મધ્યમ માર્ગ ગ્રહણ કરવાની ફરજ ન પાડે ત્યાં સુધી અંતિમવાદ તરફ ઢળતો હોય છે. આ વાત બંને વિચારસરણીઓ માટે સાચી છે.

ઉપર કહ્યા તે ભેદો અને પ્રકારો કયા છે? સમાજવાદી ચચારણ [illegible] રની વિચારણા છે જે વર્ગવિગ્રહના

ત્ર પણ થાય છે. અલબત્ત, કેંદ્રિત ઉદ્યોગો તેમાં હશે જ; પરંતુ એની માલિકી સમાજની હશે; તેમ જ તેનું સંચાલન, શક્ય હશે ત્યાં, સ્વાયત્ત કૉરપોરેશનો અથવા સહકારી મંડળીઓ કરશે.

આ શિક્ષણ શાસનતંત્ર ઉપર પણ પ્રભાવ પાડશે. એ તો રાજ્યવિહીન સમાજ હશે; જેમાં પ્રાદેશિક સંઘો સર્વસાધારણ શાસનતંત્રનું સંચાલન કરતાં હશે. અલબત્ત આ આખરી લક્ષ્યની વાત થઈ. એકવાર સંપત્તિની માલિકીની ધારણા બદલાઈ જતાં, ગ્રામ-સ્વયંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત થતાં, સામાજિક સ્થિતિનો વિકાસ થઈ જતાં, તેમ જ ગ્રામપંચાયતો અને અન્ય સહકારી સમિતિઓને આવશ્યક કાર્યકુશળતા પ્રાપ્ત થતા રાજ્યને માટે ભાગ્યે જ કશું કામ કરવાનું બાકી રહેશે. પરિણામે રાજ્ય આપમેળે જ નાબૂદ થઈ જશે; અથવા બહુબહુ તો તેણે વિદેશનીતિ, સંપર્ક-વ્યવહાર તથા તે પ્રકારનાં બીજાં અખિલ ભારતીય ઢબનાં થોડાંક કાર્યો કરવાના બાકી રહી જશે. શાસક અને શાસિત તરીકેની લાગણી પેદા કરનારી, મુખ્યતઃ નિરીક્ષણ અને નિયંત્રણ જ કરવાવાળી સંસ્થાઓથી સાવ જુદા જ પ્રકારની પંચાયતો અને તેના જેવા બીજાં સંગઠનો સિવાયની સંસ્થાઓ માટે તો સર્વસાધારણ જનતામાં શંકાદૃષ્ટિ રહેશે.

બે ચિત્રો

આ ચિત્રને આપણે સમાજવાદી સમાજ-વ્યવસ્થાના

ચિત્ર સાથે સરખાવીએ. પહેલાં તો એવું લાગશે કે જાણે બંને એકબીજાનાં નિષેધક છે. પણ એવું નથી. જે વસ્તુ એકને માટે સારી છે, તે બીજા માટે પણ સારી જ છે. ભારતીય પરંપરા, આપણા વિકાસની કક્ષા, આપણી બાહ્ય પરિસ્થિતિ અને આપણા દેશની પાયાની સગવડો–સૌએ પોતપોતાનું મહત્ત્વ વ્યક્ત કરવાનું છે. ભારતીય ક્રાંતિની આ એક વિશેષતા છે કે તે 'અંતિમ' સ્થિતિ તરફ નથી જતી, કેમકે એનાથી દેશની પ્રગતિશીલ શક્તિઓનો નાશ થાય છે. જે લોકો ગાંધી વિચારસરણી અનુસાર આ દેશના ભાગ્યને ઘાટ આપવા લાગ્યા છે, તેઓ પોતાના સિદ્ધાંતો અને આચરણનો પરિત્યાગ કર્યા વિના, એ વાત પ્રત્યે સંપૂર્ણ સાવધાન છે કે પોતે એવું વલણ ધારણ કરી બેસી ન જાય કે જેથી કેવળ વેદિયા સિદ્ધાંતવાદી બની જવાય. લોકશાહી અને લોકશાહી રીતે પરિવર્તન લાવવાની ઘોષણા એમને મતે કેવળ ઘોષણા જ નથી. આ સંઘર્ષનું મૂળ તત્ત્વ છે: પરસ્પર સહિષ્ણુતા અને મૂલ્યોનો ત્યાગ કર્યા વગર સમાધાન કરવાની ઉત્સુકતા

વિકેંદ્રીકરણ તરફ

એટલે કે મેં આગળ બતાવેલા ચાર કે પાંચ ભેદો તેના અમલ દરમિયાન જ બીજા તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર અસર કરશે, અને બીજી ફિલસૂફી વળી તેમના પર અસર કરશે.

સમાજવાદી સમાજરચનામાં રાજ્યનું અસ્તિત્વ હશે.

પ્રત્યે તંદુરસ્ત સદ્‌ભાવના તેમનામાં જાગ્રત કરીને, તથા ન્યાતજાત અને સંકુચિત પંથવાદી પૂર્વગ્રહોની દીવાલોને ખતમ કરીને જ, તેમનામાં સ્વાતંત્ર્ય અને એકતાનાં બળોને સુદૃઢ બનાવવાની અત્યાવશ્યકતા બાજુએ મૂકીએ તો પણ, આપણે ભારતીય પરિસ્થિતિની વાસ્તવિકતા સાથે શિક્ષણનો મેળ ખવડાવવો જ જોઈશે. રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક ક્ષેત્રોમાં કાર્યભાર આપણા વિદ્યાર્થીઓએ ઉપાડવો પડવાનો છે. તેના માટે તેમને સજ્જ કરવા પડશે. નહેરુ કહે છેઃ "અલબત્ત, આપણે રોજગારીના પ્રશ્ન પરત્વે જ આપણી શૈક્ષણિક નીતિને કેંદ્રિત કરવી પડશે. વ્યક્તિઓને અમુક પ્રકારની તાલીમ આપવી અને બીજી વ્યક્તિઓને તમુક પ્રકારની તાલીમ આપવી એવી ગોળગોળ વાતોથી આ બનવાનું નથી. પરંતુ આપણે આપણા આયોજનમાં જે બાબતો રજૂ કરવાના હોઈએ તેને અનુલક્ષી આ કરવું પડશે. ચીનનું જ ઉદાહરણ લો. ત્યાં વિદ્યાપીઠોમાં, દરેક વ્યક્તિને અમુક વિશિષ્ટ પ્રકારના કાર્યની તાલીમ આપવામાં આવે છે. અને જેવો તે વિદ્યાપીઠ છોડીને જાય છે, કે તુરત જ તે તે કાર્ય હાથ ધરી લે છે.

"ત્યાં, તાલીમની સંસ્થાઓમાં ઘણી મોટી સંખ્યામાં લોકો દાખલ થાય છે અને તાલીમ પૂરી થતાં જ સીધા કામ પર ચડી જાય છે. ભારતમાં આથી ઊલટું જ જોવામાં આવે છે. વિદ્યાપીઠોમાંથી આપણે ત્યાં ઘણી મોટી સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ બહાર પડે છે. પણ તેમને રોજગારીનો કોઈ અવકાશ મળતો નથી. આથી, આપણે આ સમસ્યાને

પહોંચી વળવાનું છે અને, જે બીજા દેશોએ આનો ઉકેલ આણ્યો છે, તેમની પાસેથી કેટલેક અંશે શીખવાનું રહે છે. ”

વર્તમાન પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં મેં બંને ચિત્રો નિહાળ્યાં છે. બંને ચિત્રો દોરનારાઓ એવા પુરુષો છે, જેમની એક વ્યક્તિ પ્રત્યે ઊર્મિગત નિષ્ઠા છે, તથા જેઓ તેના પગ આગળ બેસીને જીવનના પાઠ ભણ્યા છે, જેમણે તેના જીવન સમય દરમિયાન તે પાઠોને જીવનમાં વણી લેવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. સહકાર તથા ઐકતા સાધવાની આવશ્યકતાને છોડી દીધા વિના સિદ્ધાન્તના પ્રવાહમાં ઘસડાઈ નહિ જાય તેવો આપણે તેમના પર વિશ્વાસ રાખી શકીએ.

ભારતની પાયાની પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિની દૃષ્ટિએ પણ મેં આ ચિત્ર નિહાળ્યું છે. જો ભારતે તેની આઝાદી જ નહિ, કેવા પ્રકારની સામાજિક અને રાજકીય નીતિ–રીતિ અખત્યાર કરવી તે બાબતની પસંદગીની આઝાદી ય જાળવી રાખવી હશે તો, તેને માટે એક જ માર્ગ છે; અને તે એ કે જે કાંઈ સાધનો ઉપલબ્ધ હોય તેને ઘાટ આપવો, ભેગાં કરવાં અને તેનો ઉપયોગ કરવો. આ દેશનો આત્મા અને તેનો પ્રાણ ગામડાંમાં રહેલો છે. માનવશક્તિનો જંગી હિસ્સો ત્યાં સંગ્રહાઈ પડેલો છે. અને બીજાં ય સાધનો મોટા જથ્થામાં ત્યાં વેરવિખેર પડેલાં છે. બેકારીનો અને બીજા કેટલાક આર્થિક સવાલોનો શહેરો અને ગામડાં એમ બંને મોરચે સામનો કરવાનો છે. શહેરનો મોરચો આજે ખોલતો છે, પણ ગામડાંનો મોરચો કંઈ લાંબો સમય મૂંગો પડી રહેવાનો નથી.

ભૂખ્યા જઠર અને બેકાર હાથની વાણી એ ભલભલા ભાષણીઆ પ્રચારકો કરતા વધારે જોરદાર છે દેશ સમક્ષ અ તે આપણે જે કઈ યોજના રજૂ કરીએ તેણે ગામ વિસ્તારના એસી ટકાની અને શહેરી વિસ્તારના વીસ ટકાની સમસ્યા ઓનો ઉકેલ કરવો જ રહ્યો બેમાથી એકની આપણે ઉપેક્ષા કરી શકીશુ નહિ બ ને વિચારસરણીએ એની યોગ્ય નોધ લેવી પડશે સામાજિક, ઔદ્યોગિક, કૃષિવિષયક, શૈક્ષણિક અથવા વહીવટી ત ત્રના મોરચે જે કઈ સમસ્યાઓ આપણી સામે ખડી થતી હોય, તેના અસરકારક અને સમતોલ ઉકેલવાળુ ચિત્ર તો જ ઉપજશે

આ બ ને ચિત્રો આપણી સામે રાખીને અ ને બ ને પ્રત્યે સન્માન અને સહાનુભૂતિ જાળવીને, બ નેનો એક સાથે પ્રયોગ હાથ ધરીને, આપણે ઊનટા પ્રકારના વિચારોને દૂર કરી શકીશુ અને બ નેએ જેનો સ્વીકાર કર્યો છે તેવા મૂ યોના આધારે અને તેવા સાધનો દ્વારા ઉકેલ લાવવાની જેમનામા શક્તિ અને અ તર્ગત શકયતા રહેલી છે, તેવુ કઈક બળ આપણે વિકસાવી શકીશુ

ઉપસહાર કરતા હુ માત્ર એટલુ જ જણાવીશ કે, મે આગળ ઉપર જણાવેલા બ ને આદોલનોના, સમાન અને પરસ્પરને પૂરક લક્ષણો તથા, ભારતીય પરિસ્થિતિની વાસ્તવિકતા આ બ ને તેમની વચ્ચે કોઈપણ પ્રકારનુ ઘર્ષણ નહિ થાય તેની ખાતરીરૂપ છે

[આધી માર્ગ (અ ગ્રેજી) જાન્યુઆરી ૧૯૫૮]

સર્વાંગીણ સાધનાનો પથ

નારાયણ દેસાઈ

સમાજની ક્રાંતિવડે પોતાના કોચલાઓ ઉકેલવા માણસે પ્રયત્નો કર્યા છે.

અંતરમાં પડેલા કામક્રોધાદિ ષડ્રિપુઓને જીતવા માણસે પ્રયત્નો કર્યા છે.

આ બંને પ્રયાસોમાં જ માનવનો ઇતિહાસ રચાયો છે. બહારની દુનિયાને જીતવા માણસ મથે છે. પ્રકૃતિની સાથે બાથ ભીડે છે. એક પછી એક કિલ્લાઓ સર કરતો જાય છે. તેમાંથી બને છે વિજ્ઞાન. સમાજને ફેરવવા માણસ મથે છે, એને ફેરવવા શાસ્ત્રો રચે છે, શસ્ત્રો સજે છે, એમાંથી સરજાય છે સમાજશાસ્ત્ર. અંતરનાં ઊંડાણને શોધવા માણસ મથે છે, એની વિવિધ આંટીઘૂંટીઓને ઉકેલવા મથે છે, તેમાંથી નીપજે છે માનસશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાન.

પરંતુ આ બધા પ્રયત્નો એકાંગી હોય છે તો તે અધૂરા પડે છે. આત્મજ્ઞાન વિનાનું વિજ્ઞાન માણસને અણુબૉમ્બ સુધી લઈ જાય છે. વિજ્ઞાન અને સમાજશાસ્ત્ર વિનાના તત્ત્વજ્ઞાન અને મનોવિજ્ઞાન માણસને હિમાલયની ગિરિકંદરામાં કે ગાંડાની ઇસ્પિતાલમાં લઈ જાય છે.

તે સડે છે, ગંધાઈ ઊઠે છે. પદ્ધતિ ચિરસ્થાયી નથી, સત્ય ચિરસ્થાયી છે.'

દેશકાળ પ્રમાણે પદ્ધતિ બદલાય, સત્ય બદલાય નહીં. એક દેશમાં સત્યનું એક રૂપ હોય બીજામાં બીજું. એક કાળમાં સત્ય એક રૂપે પ્રગટે બીજામાં બીજે રૂપે. તે તે દેશમાં અને કાળમાં સત્યના તે તે સ્વરૂપનું મહત્ત્વ છે, પણ તે જ છેવટનું મૂલ્ય નથી. તેથી સર્વોદય પદ્ધતિનું મહત્ત્વ કબૂલ કરશે પણ તે તે દેશ અને કાળ પૂરતું; પણ એનું પરમમૂલ્ય બનશે સત્ય. માનવને કેંદ્રમાં રાખીને જે સત્ય જે પરિસ્થિતિમાં પ્રગટ થતું હશે તેનો આગ્રહ સર્વોદય તે પરિસ્થિતિમાં રાખશે.

પદ્ધતિ શરીર છે, સત્ય આત્મા છે. સર્વોદય એ માનવને પરમ મૂલ્ય માનીને સત્ય શોધવાનો પ્રયાસ છે, પદ્ધતિ શોધવાનો નહીં; તેથી સર્વોદય વાદ નથી.

જીવનની વિસંવાદિતામાંથી એક સંવાદિતા લાવવાનો એનો પ્રયત્ન છે. એ વિસંવાદિતા વ્યક્તિગત જીવનમાં હોય તો ત્યાંથી પણ દૂર કરવી છે. એ વિસંવાદિતા સામાજિક ક્ષેત્રમાં હોય તો ત્યાંથી પણ દૂર કરવી છે. અને જો વિસંવાદિતા વ્યક્તિગત અને સામાજિક જીવન વચ્ચે હોય તો તેને પણ દૂર કરવી છે.

વ્યક્તિગત જીવનની વિસંવાદિતા વિચ્છિન્ન વ્યક્તિત્વના રૂપમાં પ્રગટ થાય છે. સત્યાનુભૂતિ એક તરફ હોય છે, મનોરથ બીજી તરફ હોય છે. આદર્શ એક હોય છે, આચાર બીજો

હોય છે એક જ વ્યક્તિ નાટકના અલગ અલગ પાત્રો ભજવતી દેખાય છે. કુટુંબમાં પ્રેમ ગોધતો અને પ્રેમ કરવા મથતો માનવ બજારમાં શોષણ કરતો દેખાય છે સમાજમાં સેવા કરવા મથતો માણસ કુટુંબમાં ઉદાસીન રહેતો કે બળાત્કાર કરતો દેખાય છે.

સામાજિક જીવનની વિસંવાદિતા વર્ગના રૂપમાં પ્રગટ થાય છે ઊંચનીચના ભેદ, અમીર–ગરીબના ભેદ, કાળા-ગોરાના ભેદ, સ્ત્રી–પુરુષના ભેદ, દેશ–વિદેશના ભેદ, વાદ-પ્રતિવાદના ભેદ, બુદ્ધિજીવી અને શ્રમજીવીના ભેદ, પરોપજીવી અને પરોપસેવીના ભેદ. આ તમામ ભેદો વર્ગો બનાવે છે, જે સામાજિક જીવનમાં વિસંવાદિતા લાવે છે.

વ્યક્તિગત અને સામાજિક જીવન વચ્ચેની વિસંવાદિતા કાયદાના રૂપમાં પ્રગટ થાય છે વ્યક્તિ કે સમષ્ટિનો કાયદો, વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા કે સામાજિક નિયમનનો કાયદો, પહેલા રાજ્ય કે પહેલા પ્રજાજનનો કાયદો.

વિચ્છિન્ન વ્યક્તિત્વ મટાડવું છે, વર્ગો ખતમ કરવા છે, કાયદાઓ ઉકેલવા છે : આ છે સર્વોદયનો પ્રયાસ વિચ્છિન્ન વ્યક્તિત્વમા દંભ છે, વર્ગોમા અન્યાય છે, કાયદાઓમાં કૃત્રિમતા છે. દંભ, અન્યાય અને કૃત્રિમતા ત્રણે અસત્યની જુદા જુદા પ્રકારની અભિવ્યક્તિ છે તેને મટાડવાનો પ્રયત્ન એટલે સત્યની શોધ. તેથી સર્વોદય એટલે સત્યની અવિશ્રાંત ખોજ.

'સર્વોદય'ની સમીક્ષા*

બી. ટી. રણદીવે

ભૂદાન એ સર્વોદય સમાજ તરફની આંજેકૂચનું પ્રથમ પગલું છે એ વાત સ્પષ્ટ છે કે, ભારતીય સામાજિક માળખામાં પરિવર્તન કરવું હશે તો તેનો આરંભ ભૂમિસમસ્યાથી જ કરવો પડશે. આનો ઉકેલ જાતે ખેતી કરનારા ખેડૂત અને ભૂમિહીન ખેતમજૂરોના હિતમાં ન થાય ત્યાં સુધી ભારતનું આર્થિક જીવન, ઔદ્યોગિક પ્રગતિની રીતે અને જીવનધોરણ ઊંચું લાવવાની રીતે, પુનર્ વ્યવસ્થિત થઈ જ નહિ શકે. એથી કરીને ભૂમિસમસ્યા તરફ વિનોબાજીનું લક્ષ દોરાયું તે સુયોગ્ય જ છે. પરંતુ તેમનો દાવો તો એવો છે કે આ સમસ્યાનો નવો ઉકેલ તેમણે શોધી કાઢ્યો છે.

પરંતુ સર્વોદયસમાજની રચનામાં ભૂમિ-સમસ્યા ઉપરનો તેમનો લગભગ એકાંગી ઝોક તેમનું માનસ વ્યક્ત કરે છે. આજના ભારતની બિનવિકસિત આર્થિક સ્થિતિનું જ પ્રતિબિંબ તેઓ પાડી રહ્યા છે. એથી કરીને તો તેઓ એટલી હદે કહી નાખે છે કે: "અહિંસાના ક્ષેત્રે ગ્રામ-

* 'ન્યુ એજ'ના ૧૯૫૮ના સપ્ટેંબર-ઓક્ટોબરના લેખ પરથી સંક્ષિપ્ત : સંક્ષેપક : ભોગીલાલ ગાંધી

દાનનું એટલું જ સ્થાન છે જેટલું હિંસાના ક્ષેત્રે હાઈડ્રોજન બૉમ્બનું છે."

સાધારણ માનવીને માટે એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે ભારતની ભૂમિ–સમસ્યાનો ઉકેલ, વિનોબાની પદ્ધતિએ થાય તોય, દુનિયાના રાજકારણને તે ખાસ કશી અસર કરી શકનાર નથી; અથવા વિશ્વશાંતિને સ્થાપી શકનાર નથી પરંતુ વિનોબાજી તો ભૂદાનને ઈશ્વરી સંકેત માને છે, વિશ્વ-શક્તિ માને છે, અને તેમની દ્વારા તે પ્રગટ થઈ રહી હોવાનું અનુભવે છે! કોઈ બુદ્ધિશીલ, વિચારવંત માનવી આ પ્રકારના ઈશ્વરી–સંકેતનો, વિશ્વબળરૂપે આ રીતે થનાર પ્રાગટ્યનો હકીકતરૂપે સ્વીકાર કરશે? વિનોબાજી અને તેમના અનુયાયીઓ તો ભૂતકાલીન ઇતિહાસના અનુભવોનો ઇન્કાર કરી પોતાનો રામબાણ ઇલાજ રટ્યા કરે છે!

વાત એમ છે કે વિનોબાજી ભારતની ભૂમિ-સમસ્યાના ઉકેલ માટે કંઈક કરવા આતુર હતા, સાથોસાથ લડત ટાળવા ઇચ્છતા હતા. આવી મનઃસ્થિતિમા એમને તેલંગણામા પ્રથમ ભૂદાન મળી ગયું, અને ત્યારથી તેમણે તેને દૈવી સંકેત રૂપે સમજી લીધો

ભૂદાનનો આ પ્રકારે કાલ્પનિક આધ્યાત્મિક ભૂમિકામા ઉદ્‌ભવ થયો છે આમ છતા, અલબત્ત, એમા ભૌતિક જરૂરિયાતનું પ્રતિબિંબ પડ્યુ જ છે તેઓ પોતે અને તેમના અનુયાયીઓ ભૂમિ–પદ્ધતિના અન્યાયો અને ભૂમિહીનોના

નસીબ અંગે ખૂબ જ આવેશપૂર્વક ભાષણો કરે છે. પરંતુ ખાસ નોંધવા જેવી વાત એ છે કે, વિનોબાજી ભૂમિહીનોનાં હિતોની જેટલી તરફદારી કરી રહ્યા છે, તેટલી જમીનદારો સામે ખેડૂતના હિતોની કરતા નથી. તેઓ ફયુડલ-મિલકત સંબંધો સામે કિસાનોની સમસ્યા ઉપર પૂરતું લક્ષ આપતા નથી, એ સાફ છે વળી ભૂમિ-હીનોની તેમની તરફદારીમાં તેમનાં દુઃખોના નિવારણની જ વાત નથી. પરંતુ મોટા ભાગના ભૂમિહીનો અછૂતો છે; એટલે આ રસ્તે ગ્રામ-વિસ્તારોમાં અસ્પૃશ્યના ઉપર જબ્બર ફટકો લગાવી શકાય એમ છે.

* આ રીતે, ભૂમિહીનોને ભૂમિ આપવાનું મહત્ત્વ સમજી શકાય છે. સવાલ તો એ છે કે, ભૂદાન આ કેવી રીતે કરવા-માગે છે?

વિનોબા લડાયક કિસાન–આંદોલનોનું સ્થાન ભૂદાન-આંદોલનને આપવા માગે છે. કિસાન–આંદોલનો અને કિસાન–લડતો ટાળવા માટે તેઓ લોકોને અપીલ કરીને દાનમાં જમીન મેળવવાનો મહાન માર્ગ ચીંધે છે। અને ભૂમિનું દાન માંગતી વખતે તેઓ સૌની પાસે-એક એકર વાળા કે એક હજાર એકરવાળા સૌની પાસે—જમીનનું દાન માગે છે. અને તેઓ માને છે કે, પ્રથમ નાના જમીન માલિકોએ માલિકીનો ત્યાગ કરી ઉદાહરણ ધરવું પડશે. પછી જ મોટા માલિકોની ભૂખ શમશે.

ટૂંકમાં, નાના જમીન માલિકો મોટા જમીનદારો કરતાં વધુ ગુનેગાર છે ! એટલે તો નાનાઓએ મોટાઓને માર્ગ દાખવવો રહ્યો ! અલબત્ત, નાના મોટા સૌની પાસેથી ભૂમિનું દાન લેતાં વિનોબાજી ખાનગી મિલકતના અધિકારને હિંમતભર્યો પડકાર કરે છે, અને 'સબ ભૂમિ ગોપાલકી' કહી ઉમેરે છે કે, જો બધી જમીન સામાજિક માલિકીની થઈ જાય, તો આજનો અસંતોષ નાબૂદ થાય અને તેને સ્થાને પ્રેમ તથા સહકારનો યુગ સ્થપાય. પરંતુ ભગવાનનો ભૂમિ ઉપરનો અધિકાર કાનૂન દ્વારા સ્થાપિત કરવા તેઓ તૈયાર નથી; અથવા તો શ્રમજીવી આમ જનતાને એ અધિકાર સ્થાપી લેવાનું એલાન કરવા ય તૈયાર નથી. એ તો ઊલટા ભગવાનનો અધિકાર અમલમા મુકાવવા ય જમીનદારોને વળતર આપવા તૈયાર છે !

આ કાંઈ પહેલી વાર નથી કે જ્યારે અહિંસાનો ઉપયોગ શોષકોના હરામના લાભોની રક્ષા માટે થયો હોય. એક બાજુ તેઓ સૌની સંમતિથી–જમીનદારોની ય સંમતિથી કાનૂન કરવા કહે છે; બીજી બાજુ વળતર આપવાનું કહે છે ત્યારે, જેમને આનો બોજ ઉઠાવવો પડવાનો છે, તેમની સંમતિ શુ તેમાં છે ?

'પવિત્ર-મિશન'નું પરિણામ

આ પવિત્ર-મિશનનુ પરિણામ શુ આવ્યું છે ? વિનોબાજી ૧૯૫૭ સુધીમાં ૫ કરોડ એકર મેળવવા માગતા હતા.

છે. અહિંસાના નામે વિનોબાજીએ અકિંચનોની કોઈ પણ પ્રકારની લડતને ઇન્કારી છે. વર્ગસંઘર્ષ તેમને મન શાપરૂપ વર્જ્ય છે અને પ્રેમને નામે તેઓ શોષકો સામેના કાનૂની પ્રતિબંધોનો ય ઇન્કાર કરે છે. અને વધુમાં વધુ એમનું કહેવુ એવી જાતનું છે કે, પહેલાં સ્થાપિત હિતોને સમજાવો પછી કાયદો કરો.

સત્યાગ્રહની બાબતમાં ય તેઓ 'નકારાત્મક' સત્યાગ્રહનો ઇન્કાર કરે છે. કોઈ પણ પ્રકારનું દબાણ ન થાય, સિવાય કે પ્રેમનું, એમ તેઓ ઇચ્છે છે. માનવીના સ્વભાવ અને પ્રેમ ઉપર જ આધાર રાખવાની આ વાત, કિસાનો અને ભૂમિહીનોની લડતોને નિર્વીર્ય બનાવવામાં જ પરિણમે છે.

ભૂદાને લોકોને ભૂમિસમસ્યા અંગે જાગ્રત બનાવ્યા છે એ વાતનો ઇન્કાર નથી. વિનોબાજીનાં વ્યક્તિત્વત્યાગ અને ભૂમિરહિતો વતી તેમની અથાગ પ્રવૃત્તિ વિષે ય સવાલ નથી. પરંતુ એમાંથી એવો દાવો થઈ શકે એમ નથી કે, આ પ્રવૃત્તિએ ભૂમિહીનો અને કિસાન–જનતામાં સાચા પ્રકારની જાગૃતિ આણી છે–તેમને સ્વાવલંબી અને ન્યાય–પ્રાપ્તિ માટે સંગઠિત બનવાનું શિક્ષણ આપ્યું છે. એણે જે એવા દાવાઓ કર્યા છે કે, ભૂમિ–સમસ્યા પ્રેમ દ્વારા અને લડત વિના હલ થઈ શકશે; તથા એનાં હથિયાર વધુ ઉચ્ચ કક્ષાનાં છે; તથા આ પ્રક્રિયા દ્વારા જ તેઓ માનવીને અને તેની ચેતનાને બદલી શકશે; અને વિશ્વશાંતિને પક્ષે તો તેનો

ફાળો અપૂર્ણ એકાકી બનશે-વગેરે દાવાઓ સામે જ અમારી ટીકા છે.

ગ્રામદાન-નવો તબક્કો

ગ્રામદાન એ ભૂમિદાનનો નવો તબક્કો છે એ સાચી ભૂમિક્રાંતિ હોવાની તેમની ધારણા છે વ્યક્તિગત રીતે જમીન આપવાને બદલે, તેમાં આખું ગામ ભૂમિદાનમાં જમીન આપે છે આ ગ્રામદાનના સાત હેતુઓ છે: (૧) ગરીબીનું નિકંદન, (૨) જમીનદારોના હૃદયમાં પ્રેમની લાગણી જન્માવવી, અને તે રીતે રાષ્ટ્રનું નૈતિક વાતાવરણ સુધારવું, (૩) પરસ્પર સહાયના અને સાથી-માનવી પ્રત્યેની લાગણીના બંધનો દ્વારા સમાજને સુદૃઢ બનાવવો આ રીતે, મોટા જમીનદાર અને જમીન ઉપરથી ફેંકાઈ ગયેલા ભૂમિહીન વચ્ચેનો વર્ગ-વિગ્રહ, જે અન્યત્ર વ્યક્ત થતો રહ્યો છે, તેને ટાળવો, (૪) યજ્ઞ, દાન, તપના અનન્ય તત્ત્વજ્ઞાનના આધાર ઉપર રચાયેલ ભારતીય સસ્કારને પુનરૂજીવન આપવું તથા તેનો વિકાસ કરવો, અને આ રીતે સાચા ધર્મમાં માનવીની આસ્થા દૃઢ કરવી, (૫) સ્વૈચ્છિક શારીરિક શ્રમ, અપરિગ્રહ, સહકાર અને સ્વ-અવલંબનના પાયા ઉપર નવા સમાજનું નિર્માણ કરવું, (૬) તમામ રાજકીય પક્ષોને એક સર્વમાન્ય મંચ ઉપર એકત્ર કરી, સાથે કામ કરતા કરવાની તક આપવી; અને તે દ્વારા કટુતા અને આપવડાઈનું નિકંદન કરવું; (૭) વિશ્વશાંતિને સહાયરૂપ થવું.

* અલબત્ત, વિનોબાજી એવું નથી કહેતા કે, ગામડાં સંપૂર્ણ રીતે સ્વયંસંપૂર્ણ હોવાં જોઈએ. તેઓ વિનિમયનો સ્વીકાર કરે છે, અલબત્ત, વધુમાં વધુ મર્યાદિત સ્વરૂપમાં. એ વાત સાચી છે કે, વચગાળાના સમય દરમ્યાન ગ્રામ-ઉદ્યોગોની રક્ષા થાય અને સૌને રોજી-કામગીરી મળે, તે માટે તમામ પ્રયાસ થવા જરૂરી છે; પરંતુ ગ્રામ-સ્વયં-સંપૂર્ણતાનું જે ચિત્ર દોરવામાં આવે છે, તે નથી સાચું, નથી વ્યવહારુ. આમ છતાં વિનોબાજી ગ્રામદાન ઉપર, બહારની દુનિયા સાથે તેનો મર્યાદિત વિનિમય સંબંધ હોય તે પ્રકારનો ઝોક આપે છે તે સહજ રીતે સમજી શકાય તેવું છે. શહેરો સાથેના વિનિમયદ્વારા ગામડાંઓનો જે સર્વનાશ થઈ રહ્યો છે તે વિનોબા જુએ છે.

તેઓ વિનિમયને મર્યાદિત કરીને માર્ગ શોધવા માગે છે, ત્યારે સાચો સમાજવાદી રાહ જડ્યો ન હોવાને કારણે છટકબારી સૂચવે છે.

ભાવિ શક્યતા

પરંતુ યક્ષપ્રશ્ન તો એ છે કે, ગ્રામદાન આંદોલન માટે ભાવિ શક્યતા કેટલી છે? ૧૯૫૭ ના સપ્ટેંબર સુધીમાં ૩૦૦૦ ગામડાંનું ગ્રામદાન થયું હતું. આમાં સૌથી મોટી સંખ્યા, હજી જ્યાં ખાનગી મિલકત—માલિકીનો દૃઢ વિકાસ નથી થયો તેવાં ગામડાંની છે. ગ્રામદાનની જેમ ભૂદાન પ્રવૃત્તિ

પણ ઉજ્જ્વળ વિજય મેળવવામાં નિષ્ફળ જવાની છે. કેમ.કે ગ્રામદાનીઓ માને છે કે, ગામડાંનાં સ્થાપિત હિતો એક દિવસ તો એમના પ્રચારને વશ થશે ને મિલકત–મુક્તિનો આનંદ માણશે. અલબત્ત એવી માન્યતા માટે કોઈ વૈજ્ઞાનિક પાયો મળ્યો નથી. તેઓ એ વાત સમજી શકતા જ નથી કે કોઈ પણ આર્થિક–વર્ગનું સામાજિક વર્તન તેની વર્ગ–સ્થિતિને અનુરૂપ જ ઘડાય છે; અને કેવળ થોડીક છૂટી છવાયી વ્યક્તિઓ જ તેનાથી પર થઈ શકે છે. ત્યારે વિનોબાજીની વિચારસરણી મુજબ, **વિચાર** જ વ્યક્તિઓ અને પરિસ્થિતિને પલટનાર સર્વોપરી બળ છે.

સંપત્તિદાન

ગ્રામદાન અને ભૂદાન સંપત્તિદાન સાથે સંકળાયેલ છે. વિનોબા કહે છે :

> 'ભૂદાનનું કામ જેમ જેમ આગળ વધ્યું, તેમ તેમ એ વાત વધુ સ્પષ્ટ બની કે, એ આંદોલન પાછળનો વિચાર સફળતાને પામી નહિ શકે, સિવાય કે આપણે એક ડગલું આગળ વધી, સંપત્તિ અને મિલકતના હિસ્સાની પણ માગણી કરીએ.'

આ પછી સંપત્તિના ⅙ ભાગની માંગ કરવામાં આવી.

ફરી આપણે એનો એ જ દૃષ્ટિકોણ, એ જ ટેકનિક જોઈએ છીએ; ફરી પાછી ફંડ માટેની અપીલ અને તે પ

ધનિકોને. શોષણને રોકવાનો અથવા તેના ઉપર કાપ દાબ મૂકવાનો પ્રયાસ નહિ, પરંતુ ધનિકો પાસે ઉદાર ધર્માદા-વૃત્તિની અપીલ !

ભૂદાન સાથે સંકળાયેલી, વધતી જતી પ્રવૃત્તિઓને પોષવા માટે વિનોબાજી સંપત્તિદાનની માંગ કરી રહ્યા છે, ત્યારે તેના પાંચ હેતુઓ ગણાવવામાં આવે છે; (૧) ધનિકો ગરીબોનો પ્રેમ અને વિશ્વાસ સંપાદન કરે; (૨) ધનિકો ને ગરીબો બને સંઘરાવૃત્તિનો ત્યાગ કરે અને તમામ મિલકત સરકારની અથવા સમાજની માને; (૩) પૈસા અને સોનાની કિંમત ખતમ કરી કામને સાચી સંપત્તિ ગણવી; (૪) લોકશક્તિ પેદા કરી, લોકો રાજ્ય ઉપર ઓછો ને ઓછો આધાર રાખી, પોતાનું કામકાજ કરવા શક્તિમાન બને, (૫) સમાજ-તંત્રને નવેસરથી ઘાટ આપવો.

ઉત્પાદનના સાધનોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવાને બદલે દે સંપત્તિભાગ માટે અપીલ; ઉદ્યોગોનું કાનૂની રીતે રાષ્ટ્રીયકરણ કરવાની માગને બદલે એવી તરંગી આશા સેવવી કે, એ એક દિવસ સ્થાપિત હિતો જાતે જ સંપત્તિમુક્તિ ઇચ્છશે. વિનોબાજીના ભાવિ સર્વોદયનો આવો પાયો છે.

'યુટોપિયન' દૃષ્ટિબિંદુ

ભૂદાન, ગ્રામદાન અને સંપત્તિદાનમાં જે સળંગ તંતુ છે તે એ કે, લડત છોડી દેવી, સંઘર્ષ ટાળવો-સત્યાગ્રહ

પણ નહિ. કેવળ શબ્દની શક્તિ ઉપર પરિવર્તનનો બધો જ (?) આધાર રાખવો; વિનોબાજી માટે પરિવર્તનની પદ્ધતિ મુખ્ય વસ્તુ છે. તેઓ માણસોનું પરિવર્તન કરી, તેમને નૂતન સમાજનું સર્જન કરવા સજ્જ કરવા માગે છે. એ કહેવાની જરૂર નથી કે એમના માર્ગે એમનો હેતુ કે પરિવર્તન એકે સધાશે નહિ. એ માર્ગ માનવીનાં મનમાં કેવળ એવી ભ્રમણા જ પેદા કરશે કે, તેઓ તેમના હેતુઓ પ્રચારદ્વારા સાધી શકશે; આ રીતે તે માર્ગ આમ-જનતાના સમાજવાદ અને લોકશાહી માટેનાં આંદોલનોને નિર્વીર્ય બનાવી દેશે.

> વિનોબાજી અને એમના અનુયાયીઓની આટ-આટલી તીવ્ર આતુરતા છતાં આવું પરિણામ શાથી આવે છે? એનું કારણ એ છે કે, સમાજ-વિકાસના ઐતિહાસિક કાનૂનો તરફ તેઓ આંખો બંધ કરે છે, કેમકે વિનોબાજી વર્ગથી પર રહેવા માગે છે. બંને પ્રત્યે નિષ્પક્ષ રહેવાની અને સંઘર્ષ ટાળવાની ઇચ્છામાં તેઓ આમ-જનતાના હિતની વિરુદ્ધની હરોળમાં જઈ પહોંચે છે!

ભૂતકાળમાં તરંગી સમાજશાસ્ત્રીઓ-'યુટોપિયનો' થઈ ગયા છે. ને તેમને ઉદ્દેશી માર્ક્સે કમ્યુનિસ્ટ મેનિફેસ્ટોમાં જે ટીકા કરી છે તે વિનોબાજીને પણ લાગુ પડે છે.

વિશ્વશાંતિ

શાંતિની બાબતમાં વિનોબાજી જેટલી ઉત્કટતા સેવે છે

એટલી બહુ થોડા સેવતા હશે ! વિશ્વ–પરિસ્થિતિ અંગેના એમના પૃથક્કરણ તથા ઉપાય અંગે ભલે આપણે હંમેશાં સંમત ન થઈ શકીએ; તેમ છતાં તેમની તમામ શક્તિ. શાંતિને પક્ષે જ છે

* વિનોબાજી અને તેમના અનુયાયીઓ સામાજિક પરિવર્તનનો ઉત્કટ આવેગ અનુભવે છે...પોતાની આજુબાજુ ફરતા કોંગ્રેસી નેતાઓથી સાવ ઊલટી જ રીતે, વિનોબાજી જમીનની માલિકીને નિર્મૂળ કરવાની હિંમતભરી સિફારસ કરી રહ્યા છે. વિનોબા જેવી કક્ષાની વ્યક્તિ જ્યારે વર્ગવિહીન અને રાજ્યવિહીન સમાજની—ઉત્પાદનનાં સાધનોમા ખાનગી માલિકી ન હોય તેવા સમાજની—સિફારસ કરે છે, ત્યારે વર્તમાન સમાજના સૌથી નાજુક મર્મ–સ્થાન પર લોકોનુ લક્ષ કેંદ્રિત તો થાય જ છે.

* માર્ક્સવાદીઓ ખાનગી મિલકતની પ્રત્યેક શુભાશયી ટીકાને આવકારે છે; કેમકે આ અન્યાયી અને અનિષ્ટ સમાજ-પદ્ધતિને નિર્મૂળ કરવામાં તે સહાયરૂપ છે. વિનોબાજીની ફિલસૂફીમાંના ટીકાત્મક તત્ત્વો ભારતીય પરિસ્થિતિમાં અમુક વિધાયક (પોઝિટિવ) ભાગ ભજવવા સમર્થ પણ બને. અલબત્ત, સોવિયેત અને ચીની ક્રાંતિઓ તથા વિશ્વ–સમાજવાદી જાગૃતિની પાર્શ્વભૂમિકામાં એમની ટીકાને ભારતનાં પ્રગતિશીલ તત્ત્વો સાવ પ્રાથમિક કક્ષાની અને વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદનાં પાયાની સમજ વિનાની ગણશે.]

ગાંધીજી અને રાજકીય લડત

આધ્યાત્મિક વિચારો ઉપર અત્યંત ભાર મૂકવા છતાં ગાંધીજી ભારતના અનન્ય મહાન રાજકીય નેતા હતા. અને બ્રિટિશ સામેની રાજકીય લડતમા તેમણે ભારતને દોરવાની હિંમત કરી હતી. અહિંસા અને સત્યાગ્રહ, અલબત્ત, આમ જનતાના જુસ્સાને મોળો પાડવા અને લડતને કાબૂમા રાખવા વાપરવામા આવ્યા હતા, પરંતુ રાજકીય લડત, પરદેશી રાજ્ય સામેની લડત તેમણે કદી છોડી દીધી ન હતી

પ્રત્યેક વર્ગીય સમાજમા સામાજિક પરિવર્તન માટેની લડતનુ કેંદ્ર અનિવાર્યતયા રાજ્ય અને સરકાર હોય છે, કેમકે સરકાર અથવા રાજ્ય અન્યાયી સમાજરચનાના પરિવર્તનની આમ જનતાની માગણીની આડે આવે છે સામાજિક પરિવર્તનની લડત અનિવાર્ય રીતે રાજકીય લડતમા, રાજકીય સત્તા હસ્તગત કરવાની લડતમા પરિણમની જ જોઈએ આ લડત શાંતિમય હો, અહિંસક હો વા હિંસક, તેણે રાજકીય સ્વરૂપ તો ધારણ કરવુ જ રહ્યુ. નવો વર્ગ રાજ્યસત્તા હસ્તગત ન કરે ત્યાંવગી નૂતન સમાજવ્યવસ્થા શકય જ નથી સામાજિક પરિવર્તનનો આ કાનૂન છે, અને તે ભારતને ય એટલો જ લાગુ પડે છે.

આપણે જોઈ એ છીએ કે ભૂદાન અને ગ્રામદાનનુ અનિવાર્ય પરિણામ રાજકીય લડતનો ઇન્કાર છે પ્રેમ અને અહિંસાના સિદ્ધાંતોનો અર્થ એવો થઈ રહ્યો છે કે, પ્રજાએ રાજકીય

હકત અને રાજ્ય બંનેને વર્તમાન રાજ્યકર્તાઓને હસ્તક બિનવિક્ષેપ સલામત છોડી દેવાં!

આ દૃષ્ટિબિંદુના અનુસંધાનમાં વિનોબાજી તમામ પક્ષોનો ય ઇન્કાર (?) કરે છે.

પરંતુ રાજકીય પક્ષોની ખરાબી શી છે? તો વિનોબા કહે છે: 'પાર્ટી રાજકીય સત્તા લેવાનું સાધન છે. અને વિચારો તો રાજકીય સત્તાની સ્પર્ધામાં અનુકૂળ ટ્રેડમાર્ક જ બની જાય છે!'

એ વાત સાચી છે કે, ક્ષય પામી રહેલ અને પ્રત્યાઘાતી વર્ગની પાર્ટીઓ માટે આ સાચું છે. તેમનામાં નિતાંત સડો, અધઃપતન અને તકવાદ જોવા મળે છે. પરંતુ એટલા સારુ તમામ રાજકીય પક્ષોનો તિરસ્કાર કરવાને કારણ નથી. કચડાયેલો વર્ગ પોતાની જાતને પક્ષ રૂપે સંગઠિત કર્યા વિના પોતાની મુક્તિ હાંસલ કરી શકશે નહિ... આવી રાજકીય પાર્ટીનો હેતુ સત્તા હાંસલ કરવાનો હોય તેમાં કશું જ ગુનાહિત નથી.

રાજકારણથી દૂર ભાગવાની હિમાયત અજાણતાં ય સત્તાધારી વર્ગને માટે અત્યંત અનુકૂળ રાજકીય કૃત્ય બની જાય છે.

૨

રાજ્યસંસ્થા

વિનોબાજી રાજ્યરૂપી સંસ્થાના કટ્ટર વિરોધી છે. તેઓ

રાજ્યવિહીન સમાજરચનામાં માને છે; અને આજે તેને જ માટે કામ કરી રહ્યાનો તેમનો દાવો છે. આ રીતે, તેઓ પોતાને કમ્યુનિસ્ટો કરતાં આગળ માને છે, કેમકે કમ્યુનિસ્ટો રાજ્યસત્તાની નાબૂદી ભવિષ્યમાં માગે છે. ત્યારે તેઓ **આજે જ નાબૂદી** કરવા માગે છે.

તેઓ રાજ્યસત્તાને સમાજ ઉપર લાદવામાં આવેલ કૃત્રિમ પેદાશ માને છે. અને રાજ્યને કેંદ્રિત આર્થિક તથા રાજકીય સત્તાના અનિષ્ટનુ મૂળ સમજે છે. તેઓ તેની સામે લડ્યા વિના જ તેની નાબૂદી કરવા મથે છે. અને તેઓ રાજ્યને સમાજથી પર એવા તંત્ર તરીકે જુએ છે, અને નહિ કે સમાજ ઉપર પ્રભુત્વ ધરાવવાના વર્ગીય સાધન તરીકે. એટલે જ તો તેઓ એને અમુક ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિની પેદાશ તરીકે જોતા નથી. અને જ્યારે વર્ગો નાબૂદ થશે અને વર્ગ વર્ગ વચ્ચેનુ શોષણ ખતમ થશે, ત્યારે નિશ્ચિત રીતે તે અદશ્ય થઈ જશે જ, એવુ માનતા નથી. નવા સામાજિક સંબંધો સ્થપાયા પછી જ, તેના પરિણામ રૂપે જ તે કરમાઈ જશે, અને તે પૂર્વે નહિ જ, એ વાત તેમની સમજણમાં ઊતરી નથી.

વળી રાજ્ય વિલય પામે તે પૂર્વે કામદારવર્ગે સત્તા હસ્તગત કરવી જ રહી; એ વાત સમજવામાં પણ તેઓ નિષ્ફળ ગયા છે. રાજ્યસત્તાનો ઉપયોગ નવી સમાજરચના બાંધવાના વચગાળાના ગાળામા આર્થિક જીવનને સુવ્યવસ્થિત

બનાવવા માટે અને એને ઊધુંચત્તું કરનારને સજા કરવા માટે કરવો જ રહ્યો.

ત્યારે વિનોબાજી તો રાજ્યસત્તાની તત્કાલ નાબૂદી (?) કરવા માગે છે. તેમની સમજ મુજબ, રાજ્ય એક વર્ગના બીજા વર્ગ ઉપરના આધિપત્યનું સાધન નથી; પણ એ તો સમાજથી પર એવું એક તંત્ર છે, જેમાં થોડીક વ્યક્તિઓ સત્તા લઈ બીજાઓ ઉપર આધિપત્ય જમાવે છે. રાજ્ય ખરાબ છે, કેમકે તે થોડાક હાથોમાં આર્થિક અને રાજકીય સત્તાનું કેંદ્રીકરણ કરીને, વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાનું નિયંત્રણ કરે છે. આર્થિક શોષણ અને મૂડીવાદી શોષણની પરિસ્થિતિ જ આજના રાજ્યને જન્મ આપે છે, અને નાનકડા વર્ગના હાથોમાં આર્થિક સત્તાનુ કેંદ્રીકરણ કરે છે, એવું વિનોબાજી માનતા નથી. પણ તેઓ તો ઊલટું એવું માને છે કે, રાજ્ય જ થોડાક હાથોમાં સત્તાનુ કેંદ્રીકરણ કરે છે!

એનાર્કિસ્ટ દૃષ્ટિબિંદુ

આ દૃષ્ટિબિંદુ કાંઈ નવું નથી. ૧૯મી સદીના યુરોપી અરાજકતાવાદીઓ (એનાર્કિસ્ટો)નું વ્યક્તિવાદી દૃષ્ટિબિંદુ આવું જ હતું. તેઓ પણ રાજ્યને વ્યક્તિવાદી દૃષ્ટિથી જ જોતા; અને મૂડીવાદી રાજ્ય સામેની વર્ગીય લડતના સાધન તરીકે ભૂલી જ ગયા હતા. કમ્યુનિસ્ટ સમાજમાં રાજ્ય અદૃશ્ય થઈ જશે, એવા કમ્યુનિસ્ટોના વૈજ્ઞાનિક વિચાર સામે, ૧૯મી સદીના યુરોપિયન અરાજકતાવાદીઓએ સત્તાવાદ

સામે અણધડ પ્રકારનો સવાલ ઊભો કર્યો હતો. રાજ્યસત્તાની તત્કાલ નાબૂદી માગી હતી; અને વ્યક્તિને કોઈ પણ પ્રકારની સત્તામાંથી સંપૂર્ણ મુક્તિ હોવી જોઈએ, એવી માંગ ઉઠાવી હતી. તેઓ ક્રાંતિકારી કામદાર વર્ગનું નહિ, પરંતુ મૂડીવાદી સમાજના **અંતિમ પ્રકારના વ્યક્તિવાદનું** પ્રતિનિધિત્વ કરતા હતા.

રાજ્યસંગઠન, રાજકારણ અંગેના વિનોબાજીના વિચારો ૧૯મી સદીના યુરોપીય અરાજકતાવાદીઓ (બાકુનિન અને પ્રુધોંના અનુયાયીઓ)ના વ્યક્તિવાદી વિચારો સાથે ઘણું જ સામ્ય ધરાવે છે. અને એ સ્વાભાવિક જ છે. વિનોબાજીના સર્વોદયનો આધાર દલિત ક્રાંતિકારી વર્ગ નથી; પણ તમામ વર્ગોની વ્યક્તિઓ છે.

રાષ્ટ્રીય સરકાર

વિનોબાજી વર્તમાન રાષ્ટ્રીય સરકાર સામે લડવા માગતા નથી, એ આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ. હાલના રાજ્યકર્તા વર્ગ સામેની રાજકીય લડત વિના જ તેઓ રાજ્યવિહીન સમાજ સ્થાપવાનો સિદ્ધાંત ખડો કરે છે. એટલે એ આદર્શ નિષ્ફળ જવા જ સર્જાયો છે.

આ દષ્ટિને કારણે તેઓ એક રાજ્ય અને બીજા રાજ્ય વચ્ચે ભેદ જોતા નથી – બધાં રાજ્યોને સરખાં ખરાબ ગણે છે. અને નવો સમાજ ઘડવામાં કામદાર–રાજ્યનો કોઈ ફાળો નથી એવું માને છે. કૃપાલાનીજીએ ભૂદાનીઓને કહ્યું કે

વચ્ચે ઘર્ષણ પેદા કરે છે, એમ સર્વોદયના નેતા માને છે. બહુમતી અને લઘુમતી વચ્ચેના સામાજિક એકરાગને નામે તેઓ પાર્લામેન્ટરી પદ્ધતિનો ધરમૂળથી તિરસ્કાર (!) કરે છે.

બહુમતીની રાજ્યપદ્ધતિને સ્થાને વિનોબાજી બીજી કઈ પદ્ધતિ સૂચવે છે? પંચ બોલ્યા એટલે પરમેશ્વર બોલ્યા એ પ્રકારની સર્વાનુમતિની તેઓ સિફારસ કરે છે.

આનો અર્થ તો એવો થયો કે, સર્વાનુમતીને નામે લઘુમતીને 'વીટો'ની સત્તા આપવી!

આ દષ્ટિ ક્રાંતિકારી વર્ગની નથી. પણ સામાજિક સહકારી જીવનમાં અનિવાર્ય રીતે જરૂરી એવા સામાજિક નિયંત્રણોથી ત્રાસી ગયેલી વ્યક્તિની છે.

વિકેંદ્રીકરણ

કેંદ્રીકરણ–વિકેંદ્રીકરણ અંગે પણ, સર્વોદયીઓના ઉપર જેવા જ ગલત વિચારો છે. આજના જમાનામાં જે પ્રકારે રાજકારણી અને આર્થિક સત્તાનું કેંદ્રીકરણ થયું છે, તેની સામેનો તેમનો વિરોધ વાજબી છે. તેમનો ભાવિ આદર્શ સમાજ રાજકીય અને આર્થિક સત્તાના વિકેંદ્રીકરણના પાયા પર રચાશે, એમ તેઓ જણાવે છે. પરંતુ તેઓ વિકેંદ્રીકરણ ખોટા અર્થમાં સમજે છે. તેઓ એનો અર્થ એવો કરે છે કે, શક્ય હોય ત્યાંસુધી મોટા પાયા પરના ઉદ્યોગો જ નહિ જોઈએ–એટલે કે શક્ય હોય ત્યાંલગી નવી

વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ ટાળવી (?) એમની માન્યતા મુજબ સમાજ-માં ઓછામાં ઓછો વિનિમય હશે; ગામડાંમાં નાના પાયા પર કિસાન-ઉત્પાદન થતું હશે; મોટાં યંત્રો અને મોટા ઉદ્યોગોનો ઓછામાં ઓછો ઉપયોગ થશે; તથા વધુમાં વધુ સ્વયંસંપૂર્ણતા હશે. આ પ્રકારનું વિકેંદ્રીકરણ પ્રગતિની જ રૂંધામણ કરશે; એટલે કે માનવીની ઉત્પાદક શક્તિને ઘણી વહેલી અંતિમ મર્યાદામાં પૂરી દેશે. પરિણામે સમાજ ઘણા નીચા ધોરણે જીવશે.

વળી જ્યાંલગી શ્રમની ઉત્પાદક શક્તિ અતિ મોટા આંક પર પહોંચે નહિ, અને અઢળક પેદાશ થાય નહિ ત્યા લગી સર્વ પ્રજાની જરૂરિયાતો સંતોષવાનુ અને 'દરેક જણ પોતાની શક્તિ મુજબ કામ કરે અને જરૂરિયાત મુજબ ઉપભોગ કરે' એ ધોરણે પહોંચવાનુ શકય જ નથી. મોટાં યંત્રો અને ભારે ઉદ્યોગો સામે કૃત્રિમ મનાઈ ફરમાવવાથી ઉપરનો આદર્શ કદી અમલી નહિ બની શકે. માર્કસવાદીઓ આ સત્ય એક સદી પૂર્વે જાણી ચૂકયા છે, અને જેમણે જેમણે એના પ્રત્યે દુર્લક્ષ કર્યું છે, તેમને સુધારવાનો પ્રયાસ કરતા રહ્યા છે.

બૌદ્ધિક અને શારીરિક શ્રમ

ઉપર મુજબની ગલત દૃષ્ટિને કારણે સર્વોદયીઓ પોતાનો એક બીજો પ્રિય આદર્શ અમલમાં નહિ ઉતારી શકે. તે આદર્શ તે બૌદ્ધિક .અને શારીરિક શ્રમ વચ્ચેનો ભેદ દૂર

કરવો. આજે થોડાંક જ રાષ્ટ્રોમાં બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિનો ઇજારો છે, અને મોટા ભાગની વિશાળ પ્રજા યાંત્રિક અને શારીરિક શ્રમનો અપરંપાર ઢસરડો કરી રહી છે. આ દૂષણ મૂડીવાદી સમાજરચનાનું છે. અને નવી સમાજરચનામાં આ દૂષણ દૂર થવું જ રહ્યું

સર્વોદયીઓ એવું માને છે કે, જો કોઈ ને કોઈ પ્રકારનો શારીરિક શ્રમ સૌ કરે તો જ આ ભેદ દૂર થાય. હકીકતે તો, આ ભેદ ત્યારે જ દૂર થશે કે જ્યારે ઉત્પાદન-કાર્યમા સૌ હિસ્સો લેતાં થશે, અને સામાજિક ઉત્પાદન-શક્તિ એટલી વધી ગઈ હશે કે જેથી ઘણા ઓછા કલાક શ્રમ કરવો પડતો હશે, અને આમપ્રજા બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિમાં પૂરતો સમય આપી શકે એવી સ્થિતિમા હશે. નવા સર્વોદય સમાજમા ભારે ઉદ્યોગો સામે નિયંત્રણ હોઈને તો ઊલટું જ પરિણામ આવશે.

બૌદ્ધિક અને શારીરિક શ્રમ વચ્ચેનો ભેદ દૂર કરવા માટે બે શરતો મહત્ત્વની છે : તેમાંની પહેલી શરત—દરેક જણે ઉત્પાદન શ્રમમાં હિસ્સેદાર બનવું જોઈએ, એ તો સર્વોદયી ઓ સ્વીકારે છે. પરંતુ બીજી શરત—ઉત્પાદન પ્રચંડ પ્રમાણમા થવું જોઇએ, કામના કલાક ઘટવા જોઈએ, બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિ માટે પૂરતો સમય મળવો જોઈએ, વગેરે તરફ આંખો બંધ કરે છે.

સર્વોદય આજની કેંદ્રિત આર્થિક સત્તાનો અંત

ાણવાની માંગ કરે છે. તે માંગ તદ્દન સાચી અને ન્યાયક્ત છે. પરંતુ તેઓ આર્થિક સત્તાના કેંદ્રીકરણને મોટા ાયા પરના ઉદ્યોગો સાથે સેળસેળ કરી દે છે. પ્રથમ વાત ઃ છે કે, કેંદ્રીકરણ થાય છે તે ઉદ્યોગોના કદને કારણે 'હિ, પરંતુ મોટાં આર્થિક ઘટકો ઉપરની માલિકી ખાનગી ક, તે તેને માટે જવાબદાર છે. ઉત્પાદન ઉપર સામાજિક ાલિકી સ્થપાતાં સદાને માટે આ કેંદ્રીકરણનો અંત આણશે. વળી બીજી વાત એ છે કે, મૂડીવાદી પદ્ધતિમા ખાનગી માલિકીના મોટા ઉદ્યોગો મોટાં શહેરો અને નગરોમાં કેંદ્રિત થાય છે. શહેરો ટેકનિકલ અને વૈજ્ઞાનિક શોધખોળ-પ્રગતિનો ઇજારો કરી લે છે, અને ગ્રામપ્રદેશ પછાત રહી જાય છેઃ જેમાંથી શહેરો અને ગ્રામપ્રદેશ વચ્ચે વૈમનસ્ય જાગે છે.

સર્વોદયમાં જો આજનાં નગરો અને ગ્રામપ્રદેશો વચ્ચેનું આ વૈમનસ્ય દૂર કરવાના અર્થમા જ વિકેંદ્રીકરણની વાતઃકરતા હોય તો તેમની સાથે અમારે કશો કજિયો નથી. અલબત્ત, આમાં એવી ધારણા ગૃહીત છે કે, વર્તમાન ઉદ્યોગોનુ વધુમાં વધુ સમાન વિતરણ આખા દેશમાં થઈ જશે; અને નહિ કે મોટા ઉદ્યોગોના વિસ્તાર સામે વધુમાં વધુ નિયંત્રણ રહેશે.

વણલખ્યું સૂત્ર

આ મહત્ત્વના સવાલો ઉપર વિનોબાજી ભૂલભર્યા ખ્યાલો ધરાવે છે; ઉપરાંત આજના કેટલાક મહત્ત્વના

રાજકીય સવાલો અંગે વિનોબાજી કોંગ્રેસ સરકારને લગભગ મળતા અભિપ્રાયો વ્યક્ત કરે છે. દા. ત. મહારાષ્ટ્ર–ગુજરાતની સમસ્યા અંગે. વિનોબાજી આટલા વિશાળહૃદયના હોવા છતા ગુજરાત–મહારાષ્ટ્રના પ્રજાજનોને થયેલો અન્યાય શાથી જોઈ પણ શકતા નથી ?

જાણે કે એમ જ લાગે છે કે, પોતે સંમત ન હોવા છતાં ખુલ્લી અને કડક ટીકાઓ કરી કોંગ્રેસ સરકારને મુશ્કેલીમાં ન મૂકવાનું તેમનુ વણલખ્યુ સૂત્ર છે. અલબત્ત, કેટલીકવાર વિનોબાજી અસાધારણ ઉગ્ર ભાષામાં સ્વાર્થીતત્ત્વો સામે કહી નાખે છેઃ એક બાજુ નાની ચોરી કરનારાનો તિરસ્કાર થાય છે, ત્યારે બીજી બાજુ સમાજવિરોધી પ્રવૃત્તિના સર્જનારા અને નાણાના ઢગલા જમા કરનારાઓ માન અને પ્રતિષ્ઠાના સ્થાન ભોગવતા હોય છે !–એવુ કહી નાખે છે; અને સમાજમા કેવી ધૂર્તતા અને દંભવૃત્તિ પ્રવર્તી રહી છે–એનુ વર્ણન કરે છે. વિનોબાજી વારંવાર સાધારણ માનવીની વતી હૃદયના આવેગ સહિત અન્યાય અને દંભ સામે અવાજ ઉઠાવતા હોય છે. અને તેમના મતભેદો છતાં કમ્યુનિસ્ટો તરફ તેઓ મૈત્રીની લાગણી પ્રદર્શિત કરે છે તથા મનની વિશાળતા અને ધીરજપૂર્વક તેમનુ દૃષ્ટિબિંદુ સમજવા કોશિશ કરે છે.

અંતમાં આપણે કહી શકીએ કે, વિનોબા ભાવેની સર્વોદય ફિલસૂફી અને વિચારધારા ભારતીય સામાજિક અસ્તિત્વના અંશ રૂપ કેટલાંક તત્ત્વોની બનેલી છે.

સર્વોદય કાર્યકરોની તત્કાલ વ્યવહારૂ પ્રવૃત્તિઓમાં ભારતને ઢારી રહેલી ભૂમિ-સમસ્યા સૌથી મહત્ત્વનો ભાગ ભજવી રહી છે. પ્રગતિમાન કમ્યુનિસ્ટ વિચારોના ઘસારા નીચે, સર્વોદય કાર્યકરો એક એવો આદર્શ સમાજ રજૂ કરી રહ્યા છે કે જેમાં વર્ગો નહિ હોય, રાજ્યસત્તા નહિ હોય, અને તેનું આધાર-સૂત્ર એ હશે કે 'સૌ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કામ આપે અને જરૂર મુજબ ઉપભોગ કરે.' તેઓ ઍંગલ્સનાં અવતરણો ટાંકીને કહે છે કે, અમારે એવો સમાજ જોઈએ છે કે જેમાં માણસો ઉપરના તંત્રને સ્થાને વસ્તુઓનું સંચાલન થતું હશે.

આમ છતાં બીજી બાજુ, તેઓ સિદ્ધાંતના જોરે તમામ રાજકીય લડતોનો ઈન્કાર કરે છે. હકીકતે, તેઓ તમામ લડતોનો ઈન્કાર, નવા 'વિધાયક સત્યાગ્રહ'ને નામે કરે છે. વિનોબાજીના પાર્લામેન્ટ, બહુમતી રાજ્યપદ્ધતિ, રાજકીય પક્ષો વગેરે અંગેના વિચારોનો વાસ્તવતા સાથે મેળ ખાતો નથી; અને તેમની વિચારસરણી નૂતન સમાજના ઘડતર તરફ લઈ જનારી પ્રગતિને પોષક છે એવું કહી શકાય એમ નથી.

સર્વોદયીઓ વર્ગ-વાસ્તવતા તરફ ઉપેક્ષા સેવી માનવીનાં હૃદય પલટવા માટે માત્ર પ્રચાર ઉપર જ એકાગ્રતા કરે છે. અન્યાયો દૂર કરવા માટે તેઓ ભવિષ્યમાં નજર નાખવાને બદલે, નાના પાયા પરનું ઉત્પાદન, વ્યવહારગમ્ય ગ્રામસ્વયં-સંપૂર્ણતા—એટલે કે ભૂતકાળ ભણી જુએ છે; અને તે દ્વારા વિજ્ઞાન અને મોટા ઉદ્યોગો માટેનો ભય વ્યક્ત કરે છે.

: રાજ્ય સામે લડત આપ્યા વિના જ તેઓ તેને તત્કાળ નાબૂદ કરવા માગે છે. સામાજિક પરિવર્તનના સંચાલક બળ તરીકે આમપ્રજાની લડતનો ઇન્કાર કરીને, તેમણે તેમના આદર્શો અને તત્કાળ હેતુઓને અપ્રાપ્ય બનાવી દીધા છે.

ભૂદાન અને ગ્રામદાનનાં વ્યવહારુ પરિણામો આપણી સામે છે: તે બતાવે છે કે રાજ્યની છત્રછાયા છતાં, કદાચ તેને જ કારણે, કેટલું નહિ જેવું પરિણામ તેઓ લાવી શક્યા છે!

વિનોબાજી અને તેમના સાથીઓ પોતાને 'મહાત્મા ગાંધીના અનુયાયીઓ ગણાવે છે, પણ મહાત્મા ગાંધીને પ્રજાના નેતા તરીકે સ્થાપનાર શક્તિ—આમજનતાની રાજકીય લડત રૂપી વારસાનો જ તેઓ ઈન્કાર કરી રહ્યા છે. વિનોબાજી સાથે કામ કરી રહેલા પ્રામાણિક સ્વાર્થરહિત સેવકો પ્રત્યે આપણને સહાનુભૂતિ થાય છે; અને વિનોબાજીની પ્રવૃત્તિને સર્વાંશે આવરી લેનારી ધ્યેય પ્રત્યેની નિષ્ઠા માટે આપણને ઘણું જ માન પણ છે; અને આપણે અંતરથી એવી આશા સેવીએ કે એમની પ્રવૃત્તિદ્વારા તેઓ આપણા દેશની આમ જનતાને કેટલીક રાહતો અપાવી શકશે. પરંતુ જ્યાંલગી તેઓ તેમના દૃષ્ટિબિંદુમાં પરિવર્તન નહિ કરે, અને પ્રવર્તમાન અસમાનતા અને અન્યાયો સામે આમજનતાને દોરશે નહિ ત્યાંલગી તેમના મહાન આદર્શો અમૂર્ત જ રહેશે!

[આ લેખમાં કૌંસમાં (!) તથા કાળા ટાઈપ છે, તે સંપાદક તરફથી છે]

ગાંધીજી અને યંત્રો

મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ

'આપ યંત્રમાત્રની વિરુદ્ધ છો શું?' રામચંદ્રનના સરળભાવે પુછાયેલા આ પ્રશ્ન ઉપર સ્મિત કરતાં ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો :

'હું કેમ હોઈ શકું? જ્યારે હું જાણું છું કે આ શરીર પણ એક અતિશય નાજુક યંત્ર જ છે. ખુદ રેંટિયો પણ યંત્ર જ છે; નાની દાંતખોતરણી પણ યંત્ર છે. મારો વાંધો યંત્રો સામે નહીં, પણ યંત્રોની ઘેલછા સામે છે. આજે તો જેને શ્રમનો બચાવ કરનારાં યંત્રો કહેવામાં આવે છે તેની લોકોને ઘેલછા લાગી છે. શ્રમનો બચાવ થાય છે ખરો, પણ લાખો લોકો કામ વિનાના થઈ ભૂખે મરતા રસ્તા ઉપર ભટકે છે. સમય અને શ્રમનો બચાવ હું પણ ઇચ્છું છું, પરંતુ તે અમુક વર્ગનો નહીં, આખી માનવ-જાતિનો થવો જોઈએ. થોડા ગણ્યાગાંઠ્યા પાસે સંપત્તિનો સંચય થાય એમ નહીં, પણ સૌની પાસે થાય એમ હું ઇચ્છું છું. આજે તો થોડા માણસોને કરોડોની કાંધ ઉપર ચડી બેસવામાં યંત્રો મદદગાર થઈ રહ્યાં છે. યંત્રોના ઉપયોગની પાછળ પ્રેરક કારણ શ્રમના બચાવનું નથી, પણ ધનના લોભનું છે. અત્યારની આ ચાલુ અર્થવ્યવસ્થા સામે મારી તમામ શક્તિ ખર્ચીને હું યુદ્ધ ચલાવી રહ્યો છું.'

રામચંદ્રને આતુરતાથી કહ્યું : 'ત્યારે તો, બાપુજી, તમારો ઝઘડો યંત્રોની સામે નહીં, પણ અત્યારે ચાલી રહેલા યંત્રોના દુરુપયોગની સામે છે ?'

'જરા યે આનાકાની વિના હું કહું છું કે "હા." પરંતુ એટલું ઉમેરવા ઇચ્છું છું કે યાંત્રિક સંશોધનો અને વિજ્ઞાન એ પહેલપ્રથમ લોભનાં સાધનો મટી જવાં જોઈએ. પછી કામદારો પાસે ગજા ઉપરાત કામ કરાવવામાં નહીં આવે, અને યંત્રો નડતરરૂપ થવાને બદલે સહાયતારૂપ થઈ પડશે. મારો ઉદ્દેશ યંત્રમાત્રનો વિનાશ કરવાનો નથી, પણ યંત્રોની મર્યાદા આંકવાનો છે.'

રામચંદ્રને કહ્યું : 'એ દલીલ આગળ લંબાવીએ તો એનો અર્થ એ થાય કે ભૌતિક શક્તિથી ચાલતાં અને ભારે અટપટાં એવાં તમામ યંત્રોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.'

ગાંધીજીએ સ્વીકાર્યું : 'ત્યાગ કરવો ય પડે. પણ હું એક વસ્તુ સ્પષ્ટ કરીશ. આપણે જે કાંઈ કરીએ તેમાં પ્રધાન વિચાર માનવહિતનો હોવો જોઈએ. માણસનાં અંગોને કામને અભાવે જડ અને નિરુપયોગી કરી નાખવા તરફ યંત્રોની પ્રવૃત્તિ ન હોવી જોઈએ. એટલા માટે હું યંત્રોનો વિવેક કરું. દાખલા તરીકે, સિંગરના સીવવાના સંચાને હું વધાવી લઉં છું. ...પત્ની પ્રત્યેના સિંગરના પ્રેમે તેને અનાત્મ્યક શ્રમમાંથી ઉગારી લેવા આ સંચાની યોજના કરવા પ્રેર્યો. આ શોધ કરીને તેણે માત્ર પોતાની પત્નીને

જ શ્રમ બચાવ્યો નથી, પણ તેનો સીવવાનો સંચો ખરીદી શકે તે સહુને હાથે સીવવાના કંટાળાભરેલા શ્રમમાંથી મુક્ત કર્યા છે.'

રામચંદ્રને કહ્યું: 'પરંતુ સિંગરના સીવવાના સંચા બનાવવાને તો મોટું કારખાનું જોઈએ. અને તેમાં ભૌતિક શક્તિથી ચાલતાં યંત્રોનો ઉપયોગ કરવો જ પડે!'

રામચંદ્રનના ઉત્કંઠિત વિરોધ પ્રત્યે સ્મિત કરતાં ગાંધીજીએ કહ્યું: 'હા, પરંતુ હું એટલો સમાજવાદી તો છું જ કે આવાં કારખાનાં રાષ્ટ્રની માલિકીનાં હોય અથવા પ્રજાકીય સરકાર તરફથી ચાલતાં હોય એમ કહું. અત્યંત સુંદર અને આદર્શ પરિસ્થિતિમાં આવાં કારખાનાં ચાલતાં હોય. તેની હસ્તી નફાને માટે નહીં પણ લોકહિતને અર્થે હોય. લોભને સ્થાને પ્રેમને સ્થાપવાનો એનો ઉદ્દેશ હોય. ધન પાછળ આજની ગાંડી દોટ અટકવી જોઈએ. મજૂરોને કેવળ સારી રોજી મળે એટલું જ નહીં, પણ તેમનાથી થઈ શકે એવું કામ દરરોજ મળી રહેવું જોઈએ. આવી સ્થિતિમાં યંત્ર સરકારને અથવા તેના માલિકને જેટલો લાભ કરશે તેટલો જ લાભ તે ચલાવનાર કામદારને પણ કરશે. મારી કલ્પનામાં યંત્રો વિષે કેટલાક અપવાદો છે તેમાનો આ એક છે. સિંગરના સંચાની પાછળ પ્રેમ રહેલો હતો, એટલે કે માનવ-સુખનો વિચાર પ્રધાન હતો. માનવશ્રમનો બચાવ એ યંત્રનો ઉદ્દેશ છે. તેનો ઉપયોગ કરવાની પાછળ હેતુ ધનના લોભનો

નહીં', પણ પ્રામાણિક રીતે દયાનો હોવો જોઈએ...લોભને સ્થાને પ્રેમને સ્થાપો. એટલે સૌ રૂડાં વાનાં થશે.'

મને નથી લાગતું કે ઉપરના સંવાદમાં ગાંધીજીએ કહેલી વસ્તુની સામે આ ટીકાકારોમાંથી કોઈને સિદ્ધાંતનો કશો વાંધો હોય. દેહની પેઠે યંત્ર પણ, એ જો આત્માના વિકાસમાં મદદ કરે તો, અને જેટલે અંશે મદદ કરે તેટલે અંશે જ, ઉપયોગી છે.

[શ્રી નારાયણ દેસાઈ કૃત ' સર્વોદય વિચાર 'માંથી]

સત્યાગ્રહ–માનવનો જન્મસિદ્ધ હક

પ્યારેલાલ (ગાંધીજીના રહસ્ય મંત્રી)

સત્યાગ્રહને એના મૂળ સ્વરૂપમાં જોઈએ તો સત્યાગ્રહ એ જીવનનો નિયમ છે. પ્રજાતંત્રમાં તો એ વ્યક્તિનું કર્તવ્ય બની જાય છે. પણ પ્રજાતંત્રની સામે સત્યાગ્રહ કરી શકીએ કે નહિ એ આજે એક મોટા સવાલ છે. પણ એનો ઉત્તર સ્પષ્ટ છે. ગમે એવો સમાજ હોય પણ સત્યના આગ્રહને જેણે પોતાના જીવનનો નિયમ બનાવ્યો છે અને તે પ્રમાણે જેણે જીવનમાં અમલ કર્યો છે તે જ આ રીતે સત્યાગ્રહ કરી શકે. વળી સત્યના આચરણમા બાધા ઉત્પન્ન થાય ત્યારે જેણે અહિંસાપૂર્વક તેનો પ્રતિકાર કર્યો છે, ટૂંકમા જેણે સત્ય અને અહિંસાની કડકમાં કડક સાધના કરી છે તેને માટે તો આવો કોઈ સવાલ જ નથી. સત્યાગ્રહ એ આવી વ્યક્તિનુ કર્તવ્ય બની જાય છે.

પ્રજાતંત્રમાં સત્યાગ્રહ ક્યારે ?

હવે સવાલ એ ઉત્પન્ન થાય છે કે પ્રજાતંત્રમા સત્યાગ્રહનો મોકો ક્યારે આવે છે? અને તેમાં પણ સવિનય કાનૂનભંગ ક્યારે થઈ શકે ?

સત્યાગ્રહનાં તો અસહકાર, ઉપવાસ આદિ અનેક સ્વરૂપો છે. પણ જ્યારે બધી બાજુના પ્રયત્નો કર્યા છતા ન્યાય નહિ

મળે ત્યારે બાપુએ સવિનય કાનૂનભંગને એક અંતિમ ઉપાય તરીકે જ માન્યું હતું. ઉપવાસ અને સવિનય કાનૂનભંગમાં એક તફાવત છે. ઉપવાસમાં વ્યક્તિ પોતાની જાતને જોખમમાં નાખે છે, જ્યારે સ. કા. ભં.માં સમાજને નુકસાન પહોંચે છે. આથી એનો ઉપયોગ ઘણી સાવચેતી માગી લે છે સ. કા. ભં. એ પણ જનતાના મત-પરિવર્તનનું એક સાધન છે. અને પ્રજાતંત્રમાં પ્રજાના મત પરિવર્તન માટેનો પ્રયાસ માન્ય છે જ. અને આ રીતે પ્રજાનું મત પરિવર્તન થાય તો આખરે રાજનીતિ પર પણ એની અસર થઈ શકે.

હવે જ્યાં પ્રજાતંત્ર જ નથી, આપખુદ શાસન છે, ત્યાં તો બીજો કોઈ રસ્તો જ નથી. પણ જ્યાં એવું નથી, પ્રજાતંત્ર છે પણ—

(૧) જનતા શિથિલ છે, જાગૃત નથી, સ્વાર્થમાં ડૂબેલી છે.

(૨) પ્રજાતંત્ર હોવા છતાં પ્રજામત પ્રગટ થાય છે તેના પર ધ્યાન નથી અપાતું, તંત્રમાં જ અનેક જાતની ખામીઓ છે.

આ પરિસ્થિતિમાં એ ઉપાય છેઃ

(૧) લોકોને કર્તવ્ય માટે પ્રેરિત કરવા, એમનામાં વ્યાપી વળેલી શિથિલતા દૂર કરવી; જેથી એમનામાં પોતાના અધિકારો પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ આવે

(૨) વિધાનમાં પરિવર્તન લાવવું.

જ્યારે સર્વસાધારણ સત્યાગ્રહ થાય છે ત્યારે કેટલીક વાતો ભૂલી જવાતી હોય છે. સવિનય કાનૂનભંગની પહેલી શરત છે—સવિનય કાયદાભંગ તો ક્રિમિનલ્સ (ચોર–લૂંટારા) કરે જ છે. જ્યારે સવિનય કાયદાભંગ તો તે જ કરી શકે જે અંતર્મુખ થઈને અંદરથી ખોજ કરતો હોય છે: " હું સત્યનો પ્રતીક કઈ રીતે બની શકું ? " જનતા સાથે એનો ગાઢ સંપર્ક હોય, એની અડચણો દૂર કરવા એ પ્રમાણિકપણે ઝૂઝયો હોય, બચ્ચેબચ્ચું એનાથી અનુગ્રહિત થયું હોય, જનતામા એને માટે પ્રેમ હોય.

કાનૂનભંગનો અધિકારી

બંધારણ સામે લડનારે બંધારણના બધા કાયદાને ચીવટથી પાળ્યા હોવા જોઈએ. ગાંધીજીએ પોતાના બાળકોને 'ગૉડ સેવ ધ કિંગ ' એ ગીત એને આરેના ખાસ નક્કી સૂરમા શીખવ્યું. અને એટલે એમને કાનૂનભંગ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો. તે વખતે હિંદમંત્રીને પણ કહેવું પડયું, "આજ લગી તો તમે ઘણા સારા માણસ હતા, પણ હવે તમને કંઈક થઈ ગયું છે. " આટલી બધી સાવધાનીપૂર્વક એમણે કામ કર્યું તો એનું કારણ શું ? અંતર્મુખ થઈને જરા વિચારો !

આપણે આવી બધી કોશિશો નહિ કરીએ ત્યાં સુધી સ. કા. ભં. નું નામ પણ લેવાનો આપણને અધિકાર નથી.

આપણા પ્રયત્નોને પરિણામે એક એવો તબક્કો આવશે જ્યારે બધા જ આપણી વાતનો સૈદ્ધાંતિક સ્વીકાર કરતા હશે, ખુદ અધિકારીઓ પણ કહેશે, "તમારી વાત તો સાચી છે, પણ અમે લાચાર છીએ, અમારા હાથની વાત નથી " આ રીતે એવો મોકો આવશે, જ્યારે એમનામા એક જાતનો આત્મ વિરોધ પેદા થઈ ગયો હશે, તે વખતે સત્યની ભૂમિકામા અવિચળ રહીને અ તિમ પગલા તરીકે કાનૂનભ ગ થઈ શકે

સત્યાગ્રહ એ તો માનવનો જન્મસિદ્ધ હક છે અને આથી સત્યાગ્રહને સરકાર સ્વીકારે–લિગેલાઈઝ કરે એવી અપેક્ષા રાખવી એ એક જાતનો વિરોધાભાસ છે

આમ નાગરિકધર્મનુ પૂરેપૂરુ પાલન કરીને, અધિકાર પૂર્વક, આવી કોશિશ થાય તો દુષ્પરિણામ નહિ આવી શકે

[પઢરપુર ખાતે ભરાયલા સર્વોદય-સ મેલન દરમિયાન 'સત્યાગ્રહ' વિષે યોજાયલા ચર્ચા-મ ડળમા આપેલા પ્રવચનને આધારે ભૂમિપુત્ર ૧૬-૬-૫૮]

*સર્વોદય આયોજન

પ્રવેશ

સર્વોદય-આયોજનનું ધ્યેય સર્વોદયી સમાજરચના સ્થાપવાનું છે.

સર્વોદય સમાજવ્યવસ્થામાં તો માને છે, પરંતુ ઉપરથી લદાયેલી વ્યવસ્થામાં નહિ.

મનુષ્ય સમાજ જેમ જેમ સંયમની દિશામાં પ્રગતિ કરતો જશે તેમ તેમ રાજ્યસત્તાનો ઉપયોગ ઘટતો જશે.

સર્વોદય-સમાજમાં સમાજની એકતા તથા પ્રગતિ માટે સત્તાની જરૂરત જ નહિ હોય. એ કામ પ્રેમ, સહકાર, અને સમજણના આધારે થશે.

આ પ્રક્રિયા એક સાથે બે બાજુ શરૂ થશે. એક બાજુ, આજે રાજકીય અને આર્થિક સંસ્થાઓના હાથમાં જે

* સર્વોદય પ્લાનિંગ કમિટી (કન્વીનર: શ્રી શંકરરાવ દેવ) તરફથી ૧૯૫૦માં 'સર્વોદય આયોજનના સિદ્ધાંતો' નામે એક ખરડો પ્રગટ કરવામાં આવ્યો હતો. બાદ, નવેસરથી વિસ્તારપૂર્વક સર્વોદયના ધ્યેય અને કાર્યક્રમ તૈયાર કરવા 'સર્વોદય પ્લાનિંગ કમિટી'ની રચના થઈ હતી. તેણે તૈયાર કરેલ 'પ્લાનિંગ ફોર સર્વોદય' અખિલ ભારત સર્વસેવા સંઘ, કાશી તરફથી પ્રગટ થયેલ છે, તેની અંગ્રેજી આવૃત્તિના આધારે મહત્ત્વના મુદ્દાઓ અહીં તારવીને રજૂ કર્યા છે.

કેંદ્રિત સત્તા છે, તેને સ્થાને વિકેંદ્રીકરણની પ્રક્રિયા શરૂ થશે અને બીજી બાજુ, આમપ્રજાને સત્યાગ્રહના તત્ત્વ અને કલાનું શિક્ષણ આપવામાં આવશે આમ જ તો, સત્તા સામેની સાચી આખરી ગેરંટી ઊભી થશે

સર્વોદય-સમાજવ્યવસ્થા તરફ આપણે જઈ રહ્યા છીએ કે નહિ, તેનું અચૂક લક્ષણ તો એ હશે કે રાજસત્તા અને આર્થિક સત્તાનું વિકેંદ્રીકરણ થઈને, બળપ્રયોગ ન કરે તે પ્રકારના નાના નાના ઘટકોના હાથમાં એ બંને સત્તાઓ ઉત્તરોત્તર કઈ ગતિએ જઈ રહી છે

હકીકતે, લોકશાહી અને સમાનતાનો આત્મા વિકેંદ્રીકરણ છે, કેમકે સિદ્ધાંતરૂપે ય, લોકશાહીનો આદર્શ જ સમાન વિતરણ કરવાનો છે

આથી, સર્વોદય-સમાજમાં કેવળ રાજકીય સત્તા જ નહિ, પણ જે કોઈ વસ્તુઓ માણસની બીજા માણસ ઉપરની સત્તા જન્માવવામાં મદદ કરે છે તે તમામ પ્રકારની માલિકીનું વિકેંદ્રીકરણ કરવામાં આવશે ચંદ હાથોમાં ઉત્પાદનના સાધનોની માલિકી કેંદ્રિત થવા દેવામાં નહિ આવે અલબત્ત ઉત્પાદનના સાધનો, શક્ય હશે ત્યાં, ખુદ વ્યક્તિગત ઉત્પાદકની માલિકીના રહેવા દેવામાં આવશે, અને જ્યાં એ શક્ય નહિ હોય ત્યાં જે એનો ઉપયોગ કરતા હશે તે સમૂહોના હાથમાં તેમના લાભાર્થે રહેશે

આમ, માનવી-માનવી વચ્ચેનું શોષણ નહિ હોય; તથા ઉત્પાદનનાં સાધનોનો ઉપયોગ એ પ્રકારે કરવામાં નહિ આવે કે જેથી એ સાધનો વડે કામ કરનારાઓમાંથી મોટી બહુમતી કેવળ પગારદાર યંત્રો જ બની જાય અને બહુ નાની લઘુમતી એશઆરામમાં ઝૂલ્યા કરવાની સ્થિતિએ ચઢી બેસે.

.. સર્વોદય સમાજમાં જુદા જુદા વર્ગો નહિ હોય. દરેકે દરેક જણને પોતાના ભરણપોષણ માટે કામ કરીને કમાઈને ખાવું પડે એવી સ્થિતિ હશે. સમાજને ઉપયોગી તમામ કામ, પછી તે શારીરિક હો યા બૌદ્ધિક—તેનું સમાન સામાજિક મૂલ્ય અંકાશે. સર્વોદય-સમાજમાં પ્રણાલિકાગત ઊંચનીચની સામાજિક આભડછેટોને તથા ન્યાતજાતના ખ્યાલોને કંઈ જ સ્થાન નહિ હોય...સૌને માટે કરવામા આવેલા શ્રમના ફળનો દરેકને આનંદ હશે; દરેકની નૈતિક, સાંસ્કારિક, આત્મિક પ્રગતિ અને આબાદી માટે આવશ્યક એવી ભૌતિક સુખસગવડો પ્રાપ્ત થાય તે સારુ સૌ શ્રમ કરશે.

ભૌતિક સુખસગવડનું સ્થાન

આવા સમાજમાં ભૌતિક સુખસગવડ કાંઈ સ્વયં આખરી ધ્યેય હોઈ નહિ શકે. નૈતિક અને આત્મિક પ્રગતિના પંથે પોતાની જાતને અને સમાજને યોગ્ય રીતે સ્થાપિત કરી શકાય તે સારુ, સૌને સમાન તક આપવા સારુ ભૌતિક સુખસગવડ એ તો અત્યંત અગત્યની પૂર્વ શરત છે; માટે તે જ રીતે તેના તરફ જોવામાં આવશે.

એ વાત સાફ છે કે, આર્થિક અને રાજકીય સમેતનાં જીવનનાં તમામ પહેલુઓને સ્પર્શ કરનારી આમૂલ સામાજિક ક્રાંતિ સમાજના કેવળ આર્થિક–રાજકીય માળખાને નવેસરથી ગોઠવી દેવાથી સાધી શકાશે નહિ. એને માટે તો ઘણી વધુ આમૂલ ક્રાંતિની જરૂર રહે છે. તે એટલી હદે કે, માનવીની ખુદ દૃષ્ટિ અને તેની ટેવોમાં ક્રાંતિ થાય, મૂલ્યોમાં પરિવર્તન થાય, સમાજ અને વ્યક્તિઓ જે ધ્યેય માટે મથે છે તે ધ્યેયમાં જ પરિવર્તન થાય.

આવી આમૂલ ક્રાંતિ શિક્ષણક્ષેત્રની ધીરજપૂર્વકની અને અસ્ખલિત પ્રક્રિયા દ્વારા જ સાધી શકાય.

અલબત્ત, એ વાત સાચી છે કે આ પ્રક્રિયાને ઝડપી બનાવવી હોય અને તેની સફળતાની તકો વધારવી હોય તો આ આદર્શો સિદ્ધ કરવામાં આજે જે આડઅડચણો આપણા સમાજમાં છે તેને હટાવવી પડશે; તથા આપણી આર્થિક અને રાજકીય સંસ્થાઓ અને સંબંધોનું આમૂલ પુનર્ઘડતર અને પુનર્નિર્માણ કરવું પડશે.

આ દૃષ્ટિએ, આપણા આજના સમાજના આર્થિક–રાજકીય માળખામાં કેવા પ્રકારનાં પરિવર્તનો કરવાં પડશે તેનો નિર્દેશ કરવો, અને તેના તત્કાલ હેતુઓ રજૂ કરવા મહત્ત્વનું કાર્ય છે.

તત્કાલ ઉદ્દેશ

(૧) સૌથી પ્રથમ, તો સૌને પૂર્ણ અને અખંડ રોજગારી મળે એ વાત પર ભાર મુકાવો જોઈએ. સંપૂર્ણ રોજગારી આપી શકાય, કાર્યકુશળતા વધે, અને ઉત્પાદનમાં વધારો થાય તે ધોરણે જ ઉદ્યોગોનું પુનર્ઘડતર કરવું જોઈએ.

મૂડીવાદી યોજના એવી હોય છે કે જે ઉત્પાદનનો જથો વધારવા ઉપર જ ભાર મૂકે છે. અને તેને માટે તે ઉત્પાદનની ગતિ વધારવા, ગમે તેવા વિવેકરહિત ઔદ્યોગીકરણની હિમાયત કરે છે. અને જે ઉદ્યોગો ' કૅપિટલ-ફૉરમેશન 'ની ગતિને વેગ આપે તેના જ વિકાસને પસંદગી આપે છે. આવી યોજનામાં રોજગારી વધે તો તે કેવળ આકસ્મિક જ હશે. કદી પૂરતી રોજગારી તો તે નહિ જ આપી શકે. પછી બહુ બહુ તો બેકારોને ' મદદ ' આપવાની પેરવી થશે.

બીજા પ્રકારનું આયોજન—સર્વોદય આયોજન—પૂર્ણ અને અખંડ રોજગારી માટે વ્યવસ્થા કરવાના કાર્યને પોતાનો પ્રથમ અને પ્રમુખ ઉદ્દેશ સમજે છે. આનું પ્રેરકબળ પણ શ્રમ જ હશે; અને આજે જેઓ પૂરા અથવા અંશતઃ બેકાર છે તેમને સૌથી પ્રથમ કામ આપીને તે તેમનું જીવન-ધોરણ ઊંચું લાવવા મથશે. એટલે કે જે સૌથી નીચેના સ્તર પર હશે તેવા કામદારોને પ્રથમ લાભ પ્રાપ્ત થશે.

વળી સર્વોદય સમાજવ્યવસ્થા વિકેંદ્રીકરણના પાયા પર રચાયેલી હોઈ, ધનિકોના તથા સત્તાધારીઓના હાથમાં અથવા ટેકનિક-વિચારકોના હાથમાં ઉત્પાદનનાં સાધનોની માલિકીનું કેંદ્રીકરણ શક્ય જ નહિ રહે.

કામદાર જ્યારે પોતાનાં ઉત્પાદનના સાધનો ગુમાવીને બીજાના સાધનો દ્વારા શ્રમ કરે છે ત્યારે જ 'કામે લગાડનાર' અને 'કામે લાગનાર'નો ભેદ ઊભો થાય છે. સર્વોદય સમાજમા આવી કક્ષાઓ જ નહિ હોય. મોટા ભાગના શ્રમ કરનાર પાસે પોતાની માલિકીના સાધનો હશે. તે પોતે જ પોતાને 'કામે લગાડનાર' હશે. બીજા શબ્દોમા, 'કામે લગાડનાર' અને 'કામે લાગનાર' વચ્ચેનો સબંધ જે મૂડીવાદી સમાજ-મા અન્યાયનું મૂળ કારણ છે, અને સર્વાધિકારી સમાજ-વ્યવસ્થામા ગુલામીનું રૂપ ધારણ કરે છે (કેમકે ત્યા રાજ્ય જ તમામ ઉત્પાદનના સાધનો અને ઉદ્યોગો ઉપર માલિકી ધરાવે છે) તેવી સ્થિતિ સર્વોદયી અર્થ-વ્યવસ્થામાં દૂર થશે.

જ્યા એવા પ્રકારનો ઉદ્યોગ હશે કે, તેમાં વપરાતા સાધનો અને હથિયારો ઉપરની વૈયક્તિક માલિકી શક્ય ન હોય, અથવા તેનો વૈયક્તિક રીતે ઉપયોગ શક્ય ન હોય ત્યા તે સાધનો ઉપર સહકારી મંડળીઓની, ગ્રામ પંચાયતોની અથવા રાજ્યની માલિકી હશે અને તેના પર સહકારી રીતે કામ થશે

(૨) સર્વોદય સમાજનો બીજો તત્કાલ હેતુ આ છે:

સમાજનો દરેક સભ્ય પોતાના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ કરવા અને સમાજની આબાદીના કાર્યમાં પોતાનો સર્જનાત્મક ફાળો આપવા સમર્થ બને તે માટે તેને જે ભૌતિક સુખસગવડો અનિવાર્ય રીતે આવશ્યક હોય તે મળી રહે, તેવી ખાતરી આપવી.

સર્વોદય અધિકાધિક ભૌતિક સુખસગવડોને પ્રગતિની એક માત્ર કસોટી અથવા મુખ્ય લક્ષણ માનતો નથી.

પરંતુ, જે કોઈ આર્થિક રચના સમાજની પાયાની જરૂરિયાત પૂરતું ઉત્પાદન કરવા પ્રત્યે દુર્લક્ષ સેવે છે, તે કદિ પણ શાંતિ, સ્થિરતા, ન્યાય, સમાનતા, અને અહિંસાની સુરક્ષાની આશા જ ન સેવી શકે.

આ દૃષ્ટિએ, ઉત્પાદનનાં સાધનોમાં સુધારો કરવો પડશે: અને ઉત્પાદનની પ્રક્રિયા એવી રીતે ગોઠવવી પડશે કે જેથી કરીને આ ઓછામાં ઓછી પાયાની આવશ્યકતા પૂરતું તો ખાતરીપૂર્વક પેદા કરે જ કરે.

ન્યૂનતમ ધોરણ

આજે ભારતમાં જે પરિસ્થિતિ અને પ્રણાલી પ્રવર્તમાન છે, તેના ધોરણે એક કુટુંબને વરસે દહાડે ખોરાક, કાપડ, ઘર, આરોગ્ય, શિક્ષણ અને રંજન પાછળ ઓછામાં ઓછી કેટલી રકમ જરૂરી થાય તેનો અંદાજ કાઢવામાં આવ્યો છે. અને ૧૯૫૫ના ભાવોના ધોરણે તે આંકડો રૂા. ૩,૦૦૦ (વાર્ષિક) નો અંદાજવામાં આવ્યો છે.

આ રકમ ન્યૂનતમ રકમ તરીકે લેખાવી જોઈએ. અને યોગ્ય કહી શકાય તેવી સમયમર્યાદામાં આ ધોરણ વ્યવહારુ બનાવવા કોઈ પણ આયોજનને મથવું જોઈએ. આવકના આ ધોરણને પહોંચી વળવા પૂરતો માલ પેદા કરવો જોઈએ, પૂરતી સરવીસો તૈયાર કરવી જોઈએ.

પરંતુ આજે સરેરાશ જે આવકનું ધોરણ છે, અને ઉપર જણાવી તે ન્યૂનતમ આવક—બંને વચ્ચે આજે તો એટલું બધું અંતર છે કે, મોટા ઉદ્યોગો દ્વારા યા વિકેંદ્રિત અર્થતંત્ર દ્વારા ય તે ટૂંકા સમયમાં પૂરી નહિ શકાય. આમ છતાં, સમયમર્યાદા તો નક્કી કરી દેવી જ પડશે.

આજની આવક

આજે ભારતમાં કુટુંબદીઠ સરેરાશ વાર્ષિક આવક માત્ર રૂા. ૧૩૨૦ છે. અને આવકનો કોઠો નીચે મુજબ છે—

વાર્ષિક આવક	કુટુંબો (લાખમાં)	કુલના ટકા
રૂા. ૬૦૦ સુધી	૧૬૩.૨	૨૦.૪
રૂા. ૬૦૦થી ૧૨૦૦	૨૪૯.૬	૩૧.૨
રૂા. ૧૨૦૦થી ૧૮૦૦	૧૬૮.૮	૨૧.૧
રૂા. ૧૮૦૦થી ૨૪૦૦	૮૩.૨	૧૦.૪
રૂા. ૨૪૦૦થી ૩૬૦૦	૭૬.૨	૯.૪
રૂા. ૩૬૦૦થી વધુ	૫૯.૨	૭.૪
	૮૦૮.૨	૧૦૦.૦

એટલે કે આશરે ૯૦ ટકા કુટુંબોની આવક ન્યૂનતમ ધોરણથી ય નીચે છે.

પ્રાદેશિક સ્વયંપૂર્ણતા

(૩) સર્વોદય આયોજન ખોરાક, કપડાં તથા જીવનની બીજી પ્રાથમિક જરૂરિયાતોની બાબતમાં પ્રાદેશિક સ્વયં-પૂર્ણતાનો આગ્રહ રાખે છે. આ ઉપરાત એક પ્રદેશે સ્વેચ્છાએ બીજા પ્રદેશ ઉપર કેટલો આધાર રાખવો તેની બાબતમાં અમુક મર્યાદાઓ હશે જ.

આ આયોજન જે પ્રકારની સ્વયંપૂર્ણતા દાખલ કરવા મથશે તે જડબેસલાક પ્રકારની નહિ હોય, કે જેમાં લોકોને આદિકાળના પછાત જીવનધોરણ ઉપર ફરજિયાત જીવવાનો વારો આવે. જીવનની પ્રાથમિક કક્ષાની જરૂરિયાત ઉપરાતની બીજી અનેક સરવીસો અને ભૌતિક ચીજોની બાબતમા, તથા બૌદ્ધિક અને સાસ્કારિક આતરૂસંબંધની બાબતમાં ગામડાં અને પ્રદેશો વચ્ચે તંદુરસ્ત પરસ્પરાવલંબન હશે જ. પરંતુ આ પરસ્પરાવલંબનનો આધાર સહકાર હશે, શોષણ નહિ.

. વળી પ્રાથમિક જરૂરિયાતોની બાબતમા સ્વયંપૂર્ણતાના આદર્શમા ' ઑટાર્કિ ' સંકુચિત ભૌગોલિક પ્રાદેશિકતાને સ્થાન નથી.

ટેકનિક અને સાધનો

(૪) ઉત્પાદનની ટેકનિક અને તેનાં સાધનો એવાં ન

હોવાં જોઈએ કે કુદરત(પ્રકૃતિ) પ્રત્યે લૂંટણખોર અને બર્બર વલણ અખત્યાર કરી વધુમાં વધુ સુખસગવડો પેદા કરી લેવાનો પ્રયાસ થાય; પરંતુ તે એવાં હોવાં જોઈએ કે જીવમાત્ર પ્રત્યે માન પ્રેમ અને કેવળ હયાત માનવજાત જ નહિ, પણ ભાવિ પેઢીઓને ય નજરમાં રાખી કુદરતનો ઉપયોગ કરવામાં આવે. જેની ખોટ પૂરી ન શકાય તેવા કુદરતના ભંડારો ખતમ કરી નાખે અને નાશ કરે એવી ટેકનિક અને ઉત્પાદનની પદ્ધતિઓની નોંધ લેવી રહેશે; અને તેમનો ઉપયોગ શાશ્વત અને સાર્વત્રિક લાભને અનુસરીને કરવામાં આવે એ પ્રકારનો બંદોબસ્ત કરવો જોઈએ.

* માનવજાતની આજની એકંદર જરૂરિયાતો તથા આજ પૂર્વે યુગો દરમ્યાન માનવજાતે જે સાંસ્કારિક મૂલ્યો સર્જ્યાં છે તે બંનેએ ભેગા થઈ ને ટેકનિક અને ઉત્પાદનના પ્રકારો અંગે નિર્ણય કરવો રહેશે.

આ બધું એ વાત બતાવે છે કે આયોજનના ઘડતર અને અમલ દરમ્યાન દરેક સ્થળે, કુટુંબમાં સુધ્ધાં, લોકોનો મત અને સ્વૈચ્છિક સહકાર દરેક કક્ષાએ અનિવાર્ય છે. આથી કરીને આવું આયોજન વડી સરકારના વડા મથકે થોડાક ટેકનિશિયનો ભેગા થઈ તૈયાર નહિ કરી શકે; અને કેવળ સરકારી તંત્રોની કુનેહના જોર ઉપર જ તેનો અમલ પણ થઈ નહિ શકે.

લોકો કેવળ એમાં પાછળથી ભાગ લેવા માટે એકઠા થ

નહિ ચાલે; લોકોએ આયોજન તૈયાર કરવું પડશે; અને લોકોએ એનો અમલ કરવો પડશે. આનો અર્થ એ, કે આયોજનની આવશ્યકતા અંગે તથા સર્વોદય સમાજવ્યવસ્થાના સિદ્ધાંત ઉપર તેની રચના કરવાની જરૂરિયાત બાબત દરેક ગ્રામવાસીને શિક્ષણ આપવું પડશે.

આના વિનાની બીજી કોઈ પદ્ધતિનો વિકેંદ્રીકરણ અને સ્વયંપૂર્ણતાના સિદ્ધાંત સાથે મેળ ખાશે નહિ.

* ટૂંકમાં, આ આયોજન એવા પ્રકારનું નહિ હોય કે જ્યારે તે તૈયાર થઈ રહેલ હોય ત્યારે લોકોએ કેવળ પ્રેક્ષકો તરીકે રહેવાનું હોય, અને જ્યારે તેનો અમલ કરવાનો આવે ત્યારે જ તેમણે કામ કરવાનું હોય.

ઉત્પાદનનો વધારો

(૫) સર્વોદય આયોજનનો સૌથી પ્રથમ ઝોક સૌને રોજી આપવા ઉપરાંત, જેમની આવક સૌથી નીચી છે, એટલે કે વાર્ષિક રૂ. ૬૦૦] થી નીચે છે એવાં કુટુંબોને ઉપર આણવાનો રહેશે; અને બધાં કુટુંબો અમુક ધોરણે આવી જતાં વળી તેમને આગળ લઈ જવાનો પ્રયાસ થશે; આ રીતે ઓછામાં ઓછા રૂ. ૩૦૦૦ના લક્ષ્ય ઉપર પહોંચવાનો પ્રયાસ થશે.

આનો અર્થ એવો નથી કે આયોજનના આરંભના પ્રથમ તબક્કામાં જે ધોરણ લક્ષ્ય તરીકે રાખવામાં આવ્યું

હશે તેનાથી વધારે આવક જેમને મળતી હશે તેમના તરફ બેપરવાઈ સેવાશે

હકીકતે, ઉત્પાદનમાં વધારો કર્યા વિના રૂ. ૧૦૦ (વાર્ષિક) યા તેથી નીચી આવકવાળાને ઊંચા આણી જ નહિ શકાય. એથી તો, આ આયોજનમા રજૂ કરેલા સિદ્ધાંતો સાથે મેળ ખાય તે રીતે, ઉત્પાદન વધારવાના તમામ પ્રયાસો થશે; અને એ તરફ ધ્યાન આપવામાં આવશે કે નીચલા આવક-જૂથવાળાની સાચી આવક વધે તે માટે ઉપયોગની વસ્તુઓનો ઘણો મોટો જથો ઉત્પન્ન થાય.

* આ રીતે, ઉત્પાદન વધતું જશે, સાથોસાથ રોજગારી વધશે, અને તેનો મેળ ન્યાયી વિતરણ સાથે ખવડાવવામાં આવશે

પાયાનું ઘટક

(૬) અમુક સુઘટ્ટ ભૌગોલિક પ્રદેશ જ આવા આયોજનનું પાયાનું ઘટક હશે. સ્થાનિક જરૂરિયાતો અને ત્યાંથી પ્રાપ્ત થનાર સાધનોના પૂરા અંદાજના આધાર ઉપર જ આયોજન તૈયાર કરવાનું રહેશે; તેથી કરીને તેનું પાયાનું ઘટક ગામડું જ હશે. ગ્રામપંચાયત જરૂરિયાત મુજબ બહારની ટેકનિકલ કુશળતા અને જ્ઞાનની મદદથી આયોજન તૈયાર કરશે અને અમલ કરશે.

અલબત્ત, ગામડાંમાંથી પ્રાપ્ત થનારાં કુદરતી સાધનો મર્યાદિત હશે અને તેને કારણે સ્થાનિક રીતે કરવામાં આવનાર

ઉત્પાદન ઉપર પણ અમુક મર્યાદાઓ આવી જ જશે; તેને કારણે, તથા ગ્રામ-આયોજનનો મેળ પ્રદેશ-આયોજન સાથે, અને પ્રદેશ-આયોજનનો મેળ રાષ્ટ્ર-આયોજન સાથે બેસાડવા માટે ય, તથા આખા રાષ્ટ્રની જરૂરિયાતો મુજબ ઉત્પાદન થાય તે જોવા માટે પ્રાદેશિક અને અનુ-પ્રાદેશિક સમિતિઓ રચવી જરૂરી રહેશે; તથા ગ્રામપંચાયતોએ તૈયાર કરેલ આયોજનોનું સંકલન કરવા સારુ અને દુર્વ્યય રોકવા સારુ રાષ્ટ્રીય સમિતિની પણ આવશ્યકતા રહેશે જ. આવી સર્વોપરી સમિતિનું કામ એ જોવાનું રહેશે કે કોઈ ઘટક પાસે કુદરતી સાધનો પૂરતાં ન હોવાને કારણે, અથવા માનવ-શક્તિના અભાવે તેને અછતનું જીવન જીવવું પડતું નથી; અથવા તો કુદરતી સાધનોની ઊણપ માનવપ્રયાસથી દૂર થઈ શકે એવી હોય તો તે દૂર કરવા માટે ય આવી ઉચ્ચ સમિતિની જરૂર રહેશે. રાષ્ટ્રીય અને પ્રાદેશિક સમિતિઓનું કામ એ જોવાનું રહેશે કે કોઈ પ્રદેશની પછાત દશા તેને સતત પાછળ ધસડાયા કરવાનું કારણરૂપ બની જતી નથી.

ખેતી

જમીનની માલિકી

(૧) જે સમાજ સમાનતા અને ન્યાય સ્થાપવા માગે છે, તેમાં જમીનની ખાનગી માલિકી અને કુદરતી સાધનો (ખાણો, ખનિજ દ્રવ્યો વગેરે) ઉપર ખાનગી માલિકી હોઈ જ ન શકે.

(૨) જમીનની માલિકી, વેચાણ અને ખરીદહક્ક ધરમૂળથી ખતમ થઈ જવો રહ્યો તે તો ગ્રામપચાયતના હાથમા એક 'ટ્રસ્ટ' રૂપે જ હોઈ શકે

(૩) આજે જે પ્રકારે ગામડા વસેલા છે તે જ પ્રકારે ગામડા રહે એવુ જરૂરી નથી, કેમ કે આજના ગામડા અત્યત અવ્યવસ્થિત રીતે વસેલા છે એટલે ગામડાનો પુનર્વસવાટ જરૂરી રહેશે

(૪) જે કોઈ ગ્રામજન પોતાને માટે અને પોતાના કુટુબ માટે અનાજ પેદા કરવા માગતો હશે, અથવા તો આખા ગ્રામસમાજની જરૂરિયાત પૂરી કરવાના ઉત્પાદનમા સહભાગી થવા માગતો હશે તેને જમીન ઉપર કામ કરવાનો અધિકાર રહેશે જ અલબત્ત, તેને જમીન વેચવાનો કે બીજા કોઈને પસાર કરી દેવાનો અધિકાર રહેશે નહિ

(૫) આમ, કાયદેસર રીતે તો જમીન ઉપરની માલિકી ગ્રામપચાયતની ગણાશે, છતા, જ્યા સુધી ગ્રામજન ખેતી કામ કરતો હશે ત્યા સુધી વ્યવહારમા તેની માલિકી રહેશે અને તેના વારસદારો પચાયતની રજાથી તેના ઉપરની ખેતી ચાલુ રાખી શકશે

(૬) ગ્રામપચાયત તમામ ગ્રામજમીનનો અદાજ લીધા બાદ, ગોચર, જગલ તથા ઉપયોગી વૃક્ષોની રક્ષા કરવાની અને નવા વૃક્ષો ઉગાડવાની દૃષ્ટિએ, તથા વૈદકીય રીતે જરૂરી લાગે તેવી જમીનને આખા ગામની સહિયારી જમીન તરીકે જુદી

રાખી, બાકીની ખેડાણ જમીનની ન્યાયી વહેંચણી જમીન ખેડવા ઇચ્છનાર ગ્રામકુટુંબો વચ્ચે કરશે. અને દર થોડાંક વરસે કુટુંબની વસ્તી તથા બીજાં કારણોને અનુરૂપ રીતે નવેસરથી વહેંચણી કરવાની જરૂરિયાત રહેશે.

આ પુનરૂવહેંચણીની પદ્ધતિ આપણા દેશ માટે કાંઈ નવી નથી. આપણા દેશમાં તો તે પ્રથા હતી જ; પણ બીજા કેટલાક દેશોમાં ય હતી.

ખનિજ પદાર્થો :

ખાણો અને ખનિજ પદાર્થો પણ ખાનગી માલિકી નીચે રહેશે નહિ.

> વળી, જો નાની ગ્રામપંચાયતને હસ્તક ખાણો વગેરેની જવાબદારી રાખવામાં આવે તો, આખા સમાજના સૌથી વધુ ફાયદામા કુશળતાપૂર્વક તેનો ઉપયોગ થઈ ન શકે. એથી કરીને, એ તો વિશાળતર **પ્રાદેશિક** સમિતિઓને હસ્તક રહેશે; અને તેનો વહીવટ **પ્રાદેશિક** તથા કેંદ્રીય વહીવટી તંત્ર દ્વારા થશે.

ખેતીની પદ્ધતિ

(૧) ખેતીનું કાર્ય જ્યાં જ્યાં શક્ય હશે ત્યાં **સંમતિ** પૂર્વક સહકારી પદ્ધતિએ થશે. સામુહિક ખેતી (કલેકટીવાઈઝેશન) નહિ હોય, અને સહકારી પદ્ધતિમાં ય સામેલ થવા માટે ખેડૂતો ઉપર સીધું કે આડકતરું દબાણ નહિ થાય.

અલબત્ત, આમપંચાયતં આવી સહકારી પદ્ધતિને પ્રોત્સાહન આપશે અને તે પ્રકારનો તેને વળાંક આપશે. ઉપરાંત એવા પ્રકારનું સરથાગત માળખું તથા ટેકનિકલ કુશળતા અને બીજી સગવડો તે પેદા કરશે કે "સહકારી પદ્ધતિ માટે વધુ આકર્ષણ જ-મે,' અને તે ખેડનારાને ખરેખાત વધુ લાભદાયી નીવડે. સહકારી પદ્ધતિ દરેક ખેડૂતને વધુ સારાં હળ-સાધનો, બળદ, બી, ખાતર મેળવી આપવામાં તથા જીવાત સામે રક્ષા કરવામાં અને ઉત્પાદનનો નિકાલ કરવામાં સહાયરૂપ બનશે

(૨) ખેતીનાં સાધનો અને બળદો વ્યક્તિગત માલિકીનાં હોઈ શકશે. અને ખેતીનું કાર્ય ખેડૂત પોતાના કુટુંબની મદદથી અને સાથી ખેડૂતોની મદદથી કરશે; અથવા તો તે સહકારી પદ્ધતિમાં, અથવા સંયુક્ત ખેતરમાં જોડાવા ઇચ્છશે તો તે રીતે કરશે.

જ્યાં કયાં પ મોટા ભાગના ખેડનારાઓ પોતે જ એવું ઇચ્છે કે તમામ ખેતીનાં કાર્યો સહકારી ધોરણે કરવાં, અને જ્યાં એ શક્ય અને ઇષ્ટ હોય ત્યાં સંયુક્ત ખેતરો અથવા સહકારી ખેતરોની સ્થાપના કરવી. પરંતુ, બહુમતી ો રીતે જોડાય તો પ, બીજાઓ ઉપર તે માટે ફરજ પાડવામાં હિ આવે; એટલું જ નહિ સહકારી પદ્ધતિ દ્વારા જે કાંઈ દદ શક્ય હશે તે તેમને આપવામાં આવશે.

વળી સંયુક્ત ખેતરો અને સહકારી ખેતરોમાં પ એ બાબત રતી કાળજી લેવાશે કે ખેતરનં વહીવટી તંત્ર એવ‍ં ન બની

જાય કે જેથી ઉત્પાદનની પ્રક્રિયામાં માનવીનું અમાનવીકરણ થઈ જાય, અથવા તો મેનેજરો અને કામદારો એવા જુદા વર્ગો પડી જાય.

યાંત્રિક ખેતી

(૧) ભારત જેવો દેશમાં જ્યાં વસતી ઘણા મોટા પ્રમાણમાં ગીચ છે ત્યાં જો, વસ્તીવધારાની સાથે ખેતી ઉત્પાદનનો મેળ ખવડાવવો હશે તો, એકરદીઠ પાકનું પ્રમાણ ઊંચું લાવવું જ જોઈશે. ઉત્પાદનનો ઊંચો આંક સાધવા માટે અને ટકાવવા માટે ઇન્ટેન્સિવ–યાંત્રિક અને **મિશ્રપ્રકારની** ખેતી વિના ચાલવાનું નથી.

જંગી ખેતરો અને ખેતીની અતિ–યાંત્રિક–પદ્ધતિ આપણી સમસ્યાઓ ઉકેલી નહિ શકે. અતિ–યાંત્રિક પદ્ધતિમાં માનવ–શક્તિ અને કુદરતી સંપત્તિનો બગાડ થયા વિના રહેતો નથી; આવો બગાડ ન થાય તે માટે તથા એકરદીઠ પાક વધારવા માટે, તથા ખેતીની કાબેલિયત વધારવા માટે ઇન્ટેન્સિવ ખેતીનો આધાર લેવો જરૂરી છે. એમાઃ—

વધુ સુધરેલાં સાધનો અને ટેકનિકો તથા વધુ સારા ખાતરનો અને બિયારુનો વપરાશ થવો જોઈએ. મિશ્રખેતી અને અમુક વરસે અનાજ અને અમુક વરસે ઘાસચારો–એમ આંતરે આંતરે થતી ખેતી આપણી જમીનની ફળદ્રુપતા અને એકરદીઠ પાક વધારશે.

(૨) યંત્રોનો ઉપયોગ ખેતીના કામની

કામેલિયત વધારવા તથા નિવારી શકાય તેવો શારીરિક ઢસરડો નાબૂદ કરવા કરી શકાશે. પરંતુ જે યંત્રો (૧) કેંદ્રીકરણ ઊભું કરે, (૨) સંપૂર્ણ રોજગારી સ્થાપવાની શકયતા ઓછી કરી નાખે (૩) શોષણ માટે ભૂમિકા ઊભી કરે (૪) ભૂમિની ફળદ્રુપતા ઓછી કરે અથવા (૫) ખેતર ઉપર કામ કરનારને ' પગારદાર કામદાર 'ની સ્થિતિએ લાવી મૂકે તેવા પ્રકારનાં યંત્રોનો ઉપયોગ ગ્રામપંચાયતો નહિ કરે. વધુમાં, જે યંત્રો પ્રદેશમાં બનાવી શકાતાં હશે, અથવા તો સહેલાઈથી જેનું સમારકામ સ્થાનિક રીતે થઈ શકતું હશે, અને જે યંત્ર ખેડનારો પોતે ચલાવી શકતો હશે અથવા સહકારી ખેતી દ્વારા જેનો ઉપયોગ થઈ શકતો હશે તેવાં યંત્રોનો ઉપયોગ કાબેલિયત વધારવા અને ઉત્પાદન સુધારવા કરવામાં આવશે.

નહેરકામ

(૧) આજે ૩૨૭૮ લાખ એકર જમીન ખેતીના ઉપયોગમાં આવે છે. આમાંથી ૧૯૫૨ના આંકડા મુજબ, આશરે ૫૧૪૩/૪ લાખ એકરને જ નહેર-પાણીનો લાભ મળે છે. આમાંથી ૧૮૫૧/૪ લાખ એકરને રાજ્યની નહેરો દ્વારા, ૨૬૩/૪ લાખ એકરને ખાનગી નહેરો દ્વારા, ૮૬૩/૪ લાખ એકરને તળાવો દ્વારા, ૧૫૭૧/૨ લાખ એકરને કૂવાઓ દ્વારા અને ૫૬૩/૪ એકરને બીજાં સાધનો દ્વારાં પાણી મળે છે. બાકીની

આશરે ૨૭૬૪ લાખ એકર મુખ્યત: વરસાદ ઉપર જ આધાર રાખે છે.

* આવડા મોટા પ્રમાણમાં જમીનને પાણી પૂરું પાડવાની સમસ્યા જબરજસ્ત છે. એ કાંઈ વૈયક્તિક પ્રયાસો દ્વારા પાર ન પડે. આ સમસ્યા ગ્રામપંચાયતો અને ઉચ્ચતર પ્રાદેશિક આયોજકોએ હાથ પર લેવી પડશે. તળાવો ફરી ખોદાવવાં ને કચરો જામ્યો હોય તે બહાર કઢાવવો, કૂવાઓની સંખ્યા વધારવી અને નાના બંધો બાંધવા વગેરે કામ ગ્રામપંચાયતો હાથ ધરી શકે.

પરંતુ પ્રાદેશિક આયોજન સમિતિઓ અને મધ્યસ્થ સમિતિએ મોટી નદીઓને નાથનારી નહેર-યોજનાઓ તૈયાર કરવી પડશે.

દેવાં અને ધીરાણ :

(૧) કોઈ પણ યોજના માટે, ગ્રામવિસ્તારને પુનર્જીવિત કરવામાં, અતિ મુશ્કેલ અને છતાં અતિ મહત્ત્વનો કોઈ સવાલ હોય તો તે ખેડૂતોનાં દેવાં અને નવા ધીરાણનો છે...ઘણા બધા ખેડૂતો પોતાની આજીવિકાનો છેલ્લો આધાર ગુમાવી બેસવાની ભીતિમા જીવે છે. પરિસ્થિતિમા તત્કાલ અને ધરમૂળનો સુધારો ન થાય તો ખેતીના પુનર્જીવનનો અથવા ન્યાયી સમાજરચનાનો સવાલ જ રહેતો નથી.

(૨) મોટા ભાગના કિસ્સાઓમાં દેવાં ઘણે અંશે

કાપી નાખવાં પડશે. અને કોઈ પણ કિસ્સામાં વ્યાજ મૂડી જેટલું થઈ જાય અથવા વધી જાય એવું ચલાવી નહિ લેવાય. અને જ્યાં એવી ખાતરી થાય કે ધીરનારે મૂળ મૂડી અને વાજબી વ્યાજ કરતાં ય વધારે મેળવી લીધું છે, ત્યાં ધીરનારને વધારાની રકમ પાછી આપવાનું પણ ગ્રામપંચાયત કહેશે.

(૩) જ્યાં જમીન ઉપરની વ્યક્તિગત માલિકી નાબૂદ થઈ હોય, અને જમીન ગ્રામપંચાયતને હસ્તક સોંપાઈ ગઈ હોય, તેવી સ્થિતિમાં વ્યક્તિગત દેવાં પંચાયત પોતે લઈ લેશે. તે કાં તો ધીરનાર પાસેથી એનો દાવો છોડાવી દે, અથવા પંચાયતને દાન રૂપે આપી દેવાનું કહે; અથવા તેમ ન જ બને તો તેની લોન પાછી ભરવાનું ય સ્વીકારે; અને ત્યારે, જો મૂળ દેવાદાર વ્યક્તિની સ્થિતિ સધ્ધર હોય તો પંચાયત પૂરી યા આંશિક રકમ તેની પાસેથી મેળવે.

(૪) દેવું નાબૂદ કરવાનું અથવા ઓછું કરી નાખવાનું જરૂરી લાગે ત્યારે ય, જો ધીરધાર કરનારની સ્થિતિ એવી હોય કે, દેવું પાછું ન વાળવાને કારણે તેને બીજો કોઈ વ્યવસાય શોધી કાઢવાનું શક્ય ન રહે, ત્યારે પંચાયત તેને બીજો વ્યવસાય આપશે, અગર તો 'પુનર્વસવાટનું એલાવન્સ' આપશે.

(૫) ઋણનાબૂદી યા ઋણરાહતને કારણે ખેડૂતના માથા પરનો ભાર ઠીકઠીક ઓછો થઈ જશે, પરંતુ ગ્રામ-વિસ્તારની ઋણ–સમસ્યાના હાર્દને તો તે ભાગ્યે જ સ્પર્શી

શકશે. કેમકે બીજી ધીરાણુયોજનાના અભાવે, કાં તો નવાં દેવાં થતાં જશે, અગર તો, ખેતીનું કામ જ ખરેખરી ભીંસમાં આવી જશે.

(૬) મુખ્ય સવાલ પૂરતા પ્રમાણમાં નવી ધીરાણુ કરવાનો છે, કે જેમાં શોષણ અગર વ્યાજખોરીને સ્થાન ન હોય... ગામડાંની બહુલક્ષી સહકારી મંડળીએ ધીરાણની સગવડ કરવી જ પડશે—વસ્તુઓ રૂપે અને નાણારૂપે... અને સામેથી આ મંડળીઓને **રાજ્યબેંક** અથવા **પ્રાદેશિક રાજ્યસત્તા** પાસેથી અનાજ-ભંડાળની સિક્યુરિટી સામે લોન મળે એવી જોગવાઈ હોવી જ જોઈશે. દરેક ગામ પાસે, કટોકટીના વખતે ઉપયોગમાં આવે તે હેતુથી બે વર્ષ પૂરતો આવો અનાજભંડાર હશે જ.

ખેતીવિષયક સંશોધન

(૧) આયોજનના હેતુને પહોંચી વળવું હશે તો, ખેતીના પ્રકાર અને પદ્ધતિ બંનેમાં જબ્બર સુધારો કરવો અનિવાર્ય છે. 'ઇન્ટેન્સિવ' ખેતીનું વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણ બહોળા પાયા પર આપ્યા વિના છૂટકો નહિ થાય. તેમાં વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિની ખેતી, ખાતર અને યંત્રોના ઉપયોગનો પણ સમાવેશ થશે. આવી દેશવ્યાપી સ્થિતિ પેદા કરવા માટે કૃષિસંશોધન કેંદ્રોનો દેશવ્યાપી વિસ્તાર અનિવાર્ય છે.

(૨) ખેડ-જમીનના ટુકડા નાના હોવા છતાં, આ કેંદ્રો

ઇન્ટેન્સિવ ખેતીના પ્રયોગો દ્વારા, જપાનની જેમ સારાં પરિણામો લાવી શકશે.

(૩) પહેલી વાર ખેડાણ નીચે આણેલી જમીન ઉપર કૃષિસંશોધન કેંદ્રો અને 'પ્રયોગાત્મક ખેતરો 'ની સ્થાપના કરવી પડશે.

આ પ્રયોગાત્મક ખેતરો છેક્લામાં છેક્લી ઢબનાં સાધનો વાપરશે અને વિવિધ પ્રકારની ખેતીના ગુણોનું સાપેક્ષ સંશોધન કરશે.

ઉદ્યોગો

૧. આપણા સમાજના સમસ્ત ઔદ્યોગિક માળખાની સંપૂર્ણ ક્રાંતિ કરવી પડશે. વિકેંદ્રીકરણ, સ્વયંપૂર્ણતા તથા પૂર્ણ અને અખંડ રોજગારી તરફ જ એનું નિશ્ચિત રીતે નવઘડતર થવું જોઈશે.

વિકેંદ્રીકરણનો અર્થ આયોજન અને સંકલનાનો અભાવ નહિ. વિકેંદ્રિત ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થાનો અર્થ એવો પ નથી કે તેમા ઉદ્યોગો કશી જ યોજના વિના સ્વયં પ્રકટી નીકળે તથા પ્રદેશનાં પ્રાપ્ત સાધનો અને જરૂરિયાતો સાથે, અથવા ઉત્પાદનના બીજા ઘટકોમાં જે પ્રયાસો થઈ રહ્યા હોય તેની સાથે કશો જ સંબંધ ધરાવ્યા વિના, કામ કરતા થાઉ. આ તો એ પ્રકારની આયોજનાપૂર્ણ વ્યવસ્થા છે કે જેમાં ઉત્પાદનનો વપરાશની ચીજોની જરૂરિયાત

સાથે મેળ ખાતો હોય, અને પ્રત્યેક પ્રદેશની જરૂરિયાતનો અને ભાવિ શક્યતાનો મેળ બીજા પ્રદેશોની જરૂરિયાતો અને ભાવિ શક્યતાઓ સાથે ખાતો હોય; તથા રોજગારી અને ઉત્પાદન બંનેને વધુમાં વધુ બહેલાવનારાં સાધનોની મદદથી ઉત્પાદનની પ્રક્રિયાની એવી રીતે રચના કરવામા આવે કે, ચંદ હાથોમાં ઉત્પાદનનાં સાધનોની માલિકીનુ કેંદ્રીકરણ થવાને કારણે પરિણામ રૂપે જે ઓશિયાળાપણું અને શોષણને ફાલવાનો અવકાશ મળતો હોય છે તેવો અવકાશ પ્રાપ્ત થાય જ નહિ; તથા આજે શહેરી કારખાનાની હરીફાઈથી ગ્રામ-ઉદ્યોગો જેમ ભીંસમાં આવતા હોય છે તેવી જ ભીંસમાં તેઓ જે ટેકનિક અને સાધનો વાપરે છે તેને કારણે ય આવતા હોય છે; તેથી કરીને મૃતપ્રાય ગ્રામોદ્યોગના પાયા પર તેમનો આપોઆપ વિકાસ થવો શક્ય નથી

* વિકેંદ્રીકરણ કાંઈ ઘડિયાળનો કાંટો પાછો ફેરવવાની અને આદિકાળનો પ્રાથમિક કક્ષાનો સમાજ જે પ્રકારની ઉત્પાદનની પદ્ધતિ અખત્યાર કરતો હતો તેવી પ્રાચીનકાળની પદ્ધતિ ઉપર પાછા ચાલ્યા જવાની તરફેણ નથી. **વિકેંદ્રીકરણ 'કાંઇ ટેકનોલૉજીની પ્રગતિનો ત્યાગ કરવા માગતું' નથી.** એ તો એટલું જ પાકું કરી લેવા ઇચ્છે છે કે, શારીરિક હસરડો ટાળવાની સાથોસાથ તથા ઉત્પાદન અને રોજગારીનો આંક વધુમાં વધુ ઊંચો લઈ જવાની સાથોસાથ વિજ્ઞાન અને ટેકનોલૉજીના લાભો આપણને

લોકશાહીના તત્ત્વની રક્ષા કરવા શક્તિમાન બનાવે. આથી કરીને, ઔદ્યોગીકરણની મૂળ કલ્પનામાં જ, અને ટેકનોલૉજીએ કયા હેતુઓ પાર પાડવાના છે તે બાબતમાં વિકેંદ્રીકરણ ધરમૂળથી ક્રાંતિ આણે છે.

(૨) આવા વિકેંદ્રીકરણમાં ઈજારદારી મૂડીવાદ અથવા સરમુખત્યારશાહી માટે કશો અવકાશ રહેતો નથી. કામદારો જે સાધનો વડે કામ કરે છે તેની માલિકી ધરાવી શકે છે એટલે કામે રોકનાર અને કામે રહેનાર એવા ભેદો જ રહેતા નથી.

(૩) આવો કામદાર શ્રમની સર્જકતાનો આનંદ લૂંટી શકશે, અને તેની આપસૂઝ પણ ચાલી નહિ જાય. આથી રોજગારી સલામતી અને ઉત્પાદન વધશે. તથા પ્રદેશની જરૂરિયાતને અનુલક્ષી ઉત્પાદન થતું હોઈ, કાચા અને પાકા માલની જંગી હેરફેર કરવાનું ખર્ચ ટળી જશે, વિતરણ માટેનું જંગી તંત્ર બિનજરૂરી બનશે; બની ઓછામાં ઓછા પ્રમાણમાં રહેશે. પણ આમાં મૂડીની જરૂર ખૂબ ઓછી રહેશે.

તો 'રોજગારી' વધારવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યા છે.

કુલ મૂડી (લાખ રૂ.માં)	૧૯૪૭	૧૯૫૦	૧૯૫૩
રજિસ્ટર્ડ કારખાનાંની સંખ્યા	૫૬૩૨	૭૦૯૯	૭૧૦૪
કુલ મૂડી	૪૦૩,૪૪	૬૧૪,૫૩	૭૨,૮૮૮
કુલ કામદારોની સંખ્યા (હજારમાં)	૧૪૮૭	૧૪૧૮	૧૪૭૧
કામદારો સિવાયના કર્મચારીઓ (હજારમાં)	૧૪૬	૧૬૪	૧૫૭

[આ આંકડા ઈસ્ટર્ન ઇકૉનોમિસ્ટ : એપ્રિલ ૨૦, ૧૯૫૬માંથી લીધા છે.]

તો વળી બીજા આંકડાઓ એવું બતાવે છે કે વિકેંદ્રિત ઉદ્યોગો, જે ટેકનિકલ સુધારાનો લાભ લે છે, તેમાં રોજગારીને માટે વધુ વિવિધ અને વધારે પ્રમાણમાં તક હોય છે.

અર્થ-વ્યવસ્થા

(૫) સર્વોદય અર્થ-વ્યવસ્થા ત્રણ પ્રકારની હશે :

(અ) પોતાનાં હથિયારો સાથે કામ કરનાર કારીગરોનો **જાત-રોજગારીનો** વિભાગ. આ વિભાગ રોજંદી જરૂરની વસ્તુઓનું મુખ્ય ઉત્પાદન કરશે.

(આ) મોટા ભાગે પોતાનાં હથિયારોવાળા, અને કેટલેક અંશે, પોતે જે ન વસાવી શકે તેવાં, પૂરક સાધનો વડે કામ કરનારાઓનો **સહકારી** વિભાગ. આ સાધનો ઉપરની માલિકી

આખા સમાજની હશે; પરંતુ સહકારી મંડળીઓ એનું સંચાલન કરતી હશે.

આમાં કાચા માલમાંથી પાકો તૈયાર માલ ઉત્પાદન કરવાના સ્થાનિક 'પ્રોસેસિંગ' ઉદ્યોગોનો મોટે ભાગે સમાવેશ થશે.

(૬) સમાજ અથવા તો રાજ્ય હસ્તકના ઉદ્યોગોનો વિભાગ. તે ઉદ્યોગોની વ્યવસ્થા કરશે, કાચો માલ પૂરો પાડશે, અને ઉત્પાદનનો નિકાલ કરશે; પરંતુ આ ઉદ્યોગ સરકારી કર્મચારીઓ જ ચલાવે એવું કાંઈ નથી.

બને ત્યાં સુધી આવા ઉદ્યોગોની વ્યવસ્થા અને સંચાલન મ્યુનિસિપાલિટી તથા અન્ય કોર્પોરેશનો દ્વારા કરવામાં આવશે.

આ વિભાગમાં ભારે ઉદ્યોગો અને જે ઉદ્યોગો આંતરપ્રાદેશિક પીઠબળ વિના ચલાવી જ ન શકાય તેવાઓનો સમાવેશ થશે. આવા ઉદ્યોગોમાં અમુક હદે કેંદ્રીકરણ અનિવાર્ય ગણાશે. દા.ત. લોખંડ, પોલાદ, જહાજ, યાન્ત્રિક વાહનવ્યવહાર, ધાતુ

અને સહકારી ઉદ્યોગોને જરૂરી અને કાબેલ સાધનો સસ્તા દરે પૂરા પાડશે. (૨) યાંત્રિક વાહનવ્યવહારની અને જાહેર ઉપયોગિતાની સરવીસીઝની જરૂરિયાત પૂરી પાડશે. (૩) દેશ જે માલ પરદેશ નિકાસ કરવા માગતો હશે તેનું ઉત્પાદન કરશે.

વચગાળાના સમયમાં

(૧) પરંતુ વચગાળાના સમયમાં ઔદ્યોગિક પદ્ધતિનું સુકાન કેવી રીતે કામ કરતું હશે તેનો સવાલ મહત્ત્વનો છે. સૌથી પ્રથમ તો, ઉપર જે ત્રણ પ્રકારના વિભાગો દર્શાવ્યા તેમના પ્રદેશો સ્પષ્ટસ્વરૂપે નોંખા પાડવા પડશે; તથા દરેક વિભાગ કયા પ્રકારનું ઉત્પાદન કરશે, કઈ પદ્ધતિએ દરેક વિભાગ કામ કરશે, અને દરેક વિભાગ કેટલો આંક સાધશે તે આગતો નક્કી કરી લેવી જોઈશે.

(૨) જ્યારે જમીન ઉપરની ખાનગી મિલકતની નાબૂદીનું આંદોલન જોર પકડશે, અને મોટા ભાગના લોકો સ્વેચ્છાએ પોતાની સનદોનો ત્યાગ કરશે, ત્યારે ઉદ્યોગોમાં ખાનગી મિલકતને ચીટકી રહેવાની નિશ્ચયવૃત્તિ પણ ઢીલી પડી જશે; અને ત્યારે ઉદ્યાગપતિઓ આયોજનમાં દર્શાવેલી ઔદ્યોગિક નીતિની હરોળમાં કદાચ સ્વેચ્છાએ આવી પણ જશે. જ્યારે ઘણી મોટી સંખ્યાના કામદારો જાતે જ ખાનગી-મિલકતના સમાજવિરોધી

લક્ષણથી જાગ્રત થયા હશે, અને પોતાની ખાનગી માલિકીના અધિકારપત્રોનો ત્યાગ કર્યો હશે, ત્યારે તેમાં એટલું પણ જણાશે કે જેથી ઉદ્યોગપતિઓને પણ ઉત્પાદનનાં સાધનો ઉપરની ખાનગી માલિકી છોડી દેવાની ફરજ પડે.

(૩) અને આમ છતાં, જો ઉદ્યોગોના માલિકો નવી નીતિ સાથે એકમત થવામાં નિષ્ફળ જાય, તો સમાજ તેમના ઉદ્યોગધંધાઓનું સામાજીકરણ કરે જ ખરો. અલબત્ત ત્યારે તેમને પુનર્વસવાટ એટલાજોગું વળતર આપવામાં આવશે—પંચાયતો કોઈ જમીન માલિકની જમીન લઈ લેતાં વળતર આપે છે તેમ.

(૫) અલબત, વચગાળાના સમયમાં ખાનગી–રોજગારી અને સહકારી ઉદ્યોગોને સીધી યા આડકતરી રીતે નાણાંકીય સહાય આપવી પડશે; અને એમાં કશો સંકોચ કરવાની જરૂર નથી. આજે મોટા ઉદ્યોગોને ય રાજ્ય તરફથી મદદ કરવામાં આવતી હોય છે. રાજ્યની ઔદ્યોગિક નીતિ જ તેમને મદદરૂપ થવાની હોય છે. તો પછી, જે આયોજન આજના ઔદ્યોગિક તંત્રમાં જ ક્રાંતિ કરવા માગતું હોય તેની ઔદ્યોગિક નીતિ તેને અનુરૂપ રહે એ સ્વાભાવિક છે, અને વિકેંદ્રિત ઉદ્યોગોને સ્થાપિત કરવાના તે પ્રયાસો કરે એ સહજ છે.

(૬) એ બને કે શરૂઆતમાં ખાનગી–રોજગારી અને સહકારી વિભાગોદ્વારા પેદા થયેલ માલ પૈસાની દૃષ્ટિએ કેંદ્રિત ઉદ્યોગોના ઉત્પાદનની સરખામણીમાં વધુ મોંઘો જણાય; પરંતુ કેંદ્રિત ઉદ્યોગોમાં જે સામાજિક દામ (cost) ખરચાય છે તે બીજા બે પ્રકારના ઉત્પાદન કરતાં ઘણું વધારે હોય છે. વળી એ પણ છે કે, જેમ જેમ ટેકનિકલ કાબેલિયતમાં અને સાધનોમાં સુધારો થતો જશે, અને રાજ્ય આ બે વિભાગોને સહાય આપી પગભર બનાવશે, પછી ઉત્પાદનનું પડતર મૂલ્ય નીચું ગયા વિના નહિ રહે; અને જતે દિવસે માલની ગુણવત્તા પણ કેંદ્રિત ઉદ્યોગોને ટક્કર મારે એવી થશે.

(૭) એ વાત સ્પષ્ટ છે કે, જ્યાં લગી એક જ પ્રકારનો માલ કેંદ્રિત અને વિકેંદ્રિત બંને વિભાગો દ્વારા પેદા થતો

હશે અને બંને વચ્ચે હરીફાઈ હશે ત્યાં સુધી જ વિકેંદ્રિત ઉદ્યોગોને સરકારી મદદની જરૂર રહેશે.

(૮) સરકારી મદદનો બોજો વસ્તુ વાપરનાર અને કર ભરનાર ઉપર પડે છે. પરંતુ છેલ્લી એક પચીસીથી મોટા ઉદ્યોગોને 'સબસીડી' આપવામાં આવે છે તે જોતાં એ ભાર તો ચાલતો આવેલો જ છે. એટલે જ્યારે દરેકે દરેક લોકોનું જીવનધોરણ ઉપર લાવવા રાજ્ય મર્યાદિત સમય માટે વિકેંદ્રિત ઉદ્યોગોને 'સબસીડી' આપવાનું ચાલુ રાખે ત્યારે તેની સામે લોકોનો જુદા પ્રકારનો પ્રત્યાઘાત આવશે, એવું માનવાને કારણ નથી.

યંત્ર-મશીનરી, શક્તિ અને ઔદ્યોગિક સંશોધન

(૧) એ ભૂલભરેલી માન્યતા છે કે સર્વોદય તમામ પ્રકારની મશીનરી અને ટેકનોલોજીની પ્રગતિનો વિરોધી છે; અથવા તે તો પ્રાથમિક કક્ષાની પછાત પદ્ધતિઓને વળગી રહેવા માગે છે, તથા સમાજને અતિ સંકુચિત સ્તર પર ધકેલી જવા માગે છે. સર્વોદયી જીવનદૃષ્ટિનું આ તો ઠઠ્ઠાચિત્ર છે—તેની ભયંકર વિકૃતિ છે.

સર્વોદય મશીનરી કે ટેકનોલોજીની પ્રગતિનો વિરોધી નથી. માનવીના ઉત્પાદક કાર્યક્ષમતાને વધારવા, તેને એકધારા કંટાળાભર્યા શ્રમમાંથી બચાવવા, તથા જીવનને અર્થપૂર્ણ બનાવનારી ઉચ્ચતર નૈતિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ માટે તેને પૂરતો ફાજલ સમય મળે તેવી શકયતા સર્જવા તે બંનેનો ઉપયોગ કરવા માગે છે.

(૨) હાલની 'ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિ' એ તો, જે યુગમાં સમાજે યંત્રનો સ્વીકાર કર્યો હતો તેવા ઐતિહાસિક–આર્થિક યુગની 'વારસદાર છે.' એનો સ્વીકાર કરનાર યુગ હતો Laissez faire મૂડીવાદનો, કે જેનો મુખ્ય રસ હતો ઉત્પાદન વધારતા જઈ નફો વધારતા જવાનો; નવાં નવાં યંત્રો દ્વારા શ્રમ બચાવી લઈ, નવાં નવાં બજારો કબજે કરવાનો. એથી કરીને ઉત્પાદન કરનાર માનવીના વ્યક્તિત્વની તેને પડી ન હતી; કે ન હતી તેને કશી પરવા, પેદા થયેલી વસ્તુમા સર્જક માનવીના વ્યક્તિત્વનુ પ્રતિબિંબ ઊઠે એવા પ્રકારની આગવી કલાત્મકતાની. ઉપરાત, સૌને સંપૂર્ણ અને સર્જનાત્મક રોજગારી મળે તે પ્રકારની સામાજિક જરૂરિયાતની ય તેને કશી પડી ન હતી. પરિણામ એ આવ્યું કે, મશીન માણસોને બેકાર બનાવતું ચાલ્યું; કામમા સર્જનાત્મક આવિષ્કારની તક ઝૂંટવાતી ચાલી; અને સમૂહ–ઉત્પાદનના ચક્કરમા માનવી કેવળ એક રકૂ બની ગયો.

આમ, મશીને એવા 'સમૂહ–માનવો'નું સર્જન આરંભ્યું કે જેમનું રહેઠાણુ ભંગાર નિવાસો હતાં, અને જેમનાં જીવન તમામ પ્રકારની હેતુપૂર્ણતાથી વિમુખ બની ગયાં, અને ઔદ્યોગિક તંત્રે સર્જેલા મનસ્વી અને મર્યાદિત વિકલ્પો પ્રમાણે, સ્વભાવગત રીતે, એક પછી એક પડઘો પાડનારા બની ગયાં.

આના પરિણામે ઉત્પાદન 'વ્યક્તિત્વવિહોણું' બન્યું, ને માનવી 'માનવતાવિહોણો!'

હું વિનયથી, પ્રેમથી અને વસ્તુસ્થિતિ સમજાવીને માગું છુ. મારા ત્રણ સૂત્રો છે (૧) મારો વિચાર સમજ્યા પછી પણ કોઈ નથી આપતુ તો તેનુ મને દુ:ખ નથી લાગતું કારણ હું માનુ છુ કે જે આજે નથી આપતો તે કાલે આપશે, વિચાર બીજ ઊગી નીકળ્યા વગર રહેવાનુ નથી (૨) મારો વિચાર સમજીને કોઈ આપે તો તેથી મને આનંદ થાય છે કારણ કે એનાથી બધી બાજુએ સદ્ભાવના પેદા થાય છે (૩) મારો વિચાર સમજ્યા વગર, કોઈના દાબ દબાણથી કોઈ આપશે તો મને દુઃખ થશે મારે ગમે તેમ જમીન ભેગી કરવી નથી, પણ મારે તો સામ્યયોગ અને સર્વોદયવૃત્તિ નિર્માણ કરવી છે.

અકબરપુર (જૈનપુર) ૨૮-૪-'૫૨

૧ : રત્નચિંતામણિની શોધ

ગાંધીજીના ગયા પછી હું અહીં (દિલ્હી) આવી પહોંચ્યો નિરાશ્રિતો વચ્ચે કામ કરવાનો પણ વિચાર હતો કામ થોડુ ઘણુ થયુ પણ ખરું પણ હુ જે ચીજ શોધવા હતો તે મને ન મળી એ બધુ કામ સરકારી અમલદારો સાથે સબંધ રાખીને કરવાનુ હતુ તેથી તેની પોતાની મર્યાદાઓ

હતી. થોડા જ દિવસોમાં મેં જોઈ લીધું કે મારે બીજો જ કોઈ રસ્તો શોધવો જોઈએ.

તે દરમ્યાન મેવ લોકોમાં કામ કરવાની તક મળી. તેમા પણ સરકારી અધિકારીઓ સાથે સંબંધ રાખવાનો સવાલ હતો; પણ કામ મર્યાદિત હતું અને તે વખતે એ તરફ કોઈનું ધ્યાન પણ નહોતુ; બલ્કે જરા તિરસ્કાર જેવું હતુ. પરમેશ્વરની કૃપાથી આજે એ તિરસ્કાર નથી રહ્યો. મને લાગ્યું કે એ કામ વડે અહિંસાની શક્તિ કાર્યક પ્રગટ થઈ શકે છે. × × × મેં જે ભલામણો કરી તેની ઉપર સરકાર તરફથી પૂરો અમલ ન થયો. તેમણે એમાંથી કેટલીક વાત માની, કેટલીકનો અમલ કર્યો. છતાં ય ત્યાં ઠીક ઠીક કામ થયું એમ જ કહેવું જોઈએ. પરિણામ એ આવ્યું કે મુસલમાનોમાં જાઉં છું, ત્યારે તેઓ માને છે કે આ માણસ કોઈ પણ જાતનો ભેદભાવ નથી રાખતો. આ વાતનો અનુભવ મને અજમેરના દરગાહ શરીફમાં થયો...એવું પરિણામ મેં હૈદરાબાદમાં જોયું...

છતાંય હું શોધવા લાગ્યો કે કોઈ એવી રીત હાથ આવવી જોઈએ કે જેને અહિંસાત્મક ક્રાંતિનો–સર્વોદયનો ક્રિયાત્મક આરંભ કહી શકાય. મેં એ પણ સમજી લીધું હતું કે, જો તેમ થશે તો ખાદી, ગ્રામોદ્યોગ વગેરેનું પણ કામ આગળ વધશે, નહીં તો કોઈ ખાદીનો ભાવ યે નહીં પૂછે, અને

જ વાત સમજાવી કે, મારે દાન નથી જોઈતું. એક કુટુંબી-જન સમજીને મારો હક મને આપો અને દરિદ્રનારાયણની સેવામાં લાગી જાઓ. મેં તો લોકોને સમજાવ્યું છે કે 'જુઓ, આ તો વામનાવતાર પ્રગટ થયો છે અને તે ત્રણ ડગલાં ભૂમિ માગે છે. પહેલું પગલું એ છે કે, ભૂમિહીન ગરીબોને માટે, પોતાના દીકરાને આપતા હો તેમ આપો. બીજું એ કે, તમારે ગરીબોની સેવાની દીક્ષા લેવી જોઈએ; અને ત્રીજું પગલું એ કે, ગરીબોની સેવા કરતાં કરતાં પોતે ગરીબ બની જવું જોઈએ. આમ એક પછી એક ત્રણ ડગલાં જમીન આપી શકો તો બલિરાજાની જેમ તે પૂર્ણ બલિદાન થશે. એનાથી હિંદુસ્તાનનો નકશો જ બદલાઈ જશે.

જ્યારે હું કહું છું કે 'જે જમીન આપવી છે તે પૂરા ઉત્સાહથી આપવાની છે, અને જેમને આપવાની છે, તેમના જેવું જીવન ગાળવાની તૈયારી રાખવાની છે, ત્યારે મારો મતલબ એ નથી હોતો કે એ ભૂમિહીનોની માફક આપણે પણ હીનહીન અવસ્થામાં રહેવાનું છે. બલ્કે બંને સમાન હકદાર છીએ એ ભાવના-પૂર્વક સમ્મિલિત ભોગ ભોગવવો છે અને સામ્ય-યોગ સિદ્ધ કરવો છે.

રાજઘાટ દિલ્હી, ૧૩-૧૧-'૫૧

ગરીબોને જમીન

મારે ગરીબોને જમીન અપાવવી છે. માવડી અને છોરુ વિખૂટા પડી ગયાં છે, તેમનો સંબંધ જોડી આપવો છે. જે જમીન પર મહેનત કરી શકે છે, એમની પાસે આજે જમીન નથી એ સારું નથી. એનાથી હિંદુસ્તાનનું ઉત્પાદન ઘટી રહ્યું છે, ભેદભાવ અને અસંતોષ વધી રહ્યાં છે. માટે ખેતર પર મહેનત કરનાર દરેક માણસને જમીન મળવી જ જોઈએ. હવે આ જમીન મળે શી રીતે? ઇતિહાસમાં એક પદ્ધતિ એ દેખાય છે કે, ધનિકોની જમીનો એમની પાસેથી છીનવી લેવામાં આવે. પણ એ રીત માનવતાની વિરુદ્ધ છે, અને એમાં શ્રેય પણ નથી, એનાથી સમાજમાં વેર અને દ્વેષ વધશે, સુખ-શાંતિ નહીં મળે. માટે લોકો જમીનો સહકારથી, પ્રેમથી, ખુશીથી અને આત્મીયતાપૂર્વક આપે, એવા પ્રયત્ન થવા જોઈએ.

દાન અને યજ્ઞ

મેં જે કામ શરૂ કર્યું છે, તેનું નામ 'ભૂદાન યજ્ઞ' છે, કેવળ 'ભૂદાન' નહીં.

દાન કોણ કરે? જે ધનિક છે તે. પણ યજ્ઞમાં નાના મોટા સૌ કોઈ ભાગ લઈ શકે છે. આપણે દેશભરમાં આપવાની પ્રવૃત્તિ વધારવી છે. એક હવા જ પેદા કરવી છે. આપણને લેતાં તો આવડે છે, પણ દેતાં નથી આવડતું એટલે આપવાની હવા પેદા કરવી છે.

તેલંગણામાં કૉમ્યુનિસ્ટોના ઉપદ્રવને લીધે જ જમીન મળી, એમ માનતા હોઈએ તો હિંદુસ્તાનમાં અહિંસક ક્રાંતિની આશા જ છોડી દેવી જોઈએ.

પરંધામ, પવનાર ૨૧-૯-૫૧

ઉપનિષદનો આદેશ

સરકારે 'અનાજ વધુ વાવો'નું સૂત્ર ઉચ્ચાર્યું છે. આ સૂત્ર ઘણું જૂનું છે. યેલવાલની નેતા પરિષદમાં મેં યાદ કરેલું अन्नं बहु कुर्वीत तद् व्रतम्। ઉપનિષદમાં આ વાત કેમ આવે છે? શું એ અર્થશાસ્ત્રનો ગ્રંથ છે?

ધારો કે પાણી મોંઘું થઈ ગયું. આજે તો મફત મળે છે એટલે સામસામો વિવેક કરીએ છીએ, પહેલા તમે પીઓ!... ના, ના તમે પીઓ! એમ કહેતા, પણ દુકાળ પડ્યો હોય ને પાંચ પાંચ દિવસ પાણી જોવા ન મળતું હોય તો બીજાને પાઈને પીનારા બહુ ઓછા નીકળે. કારણ આખરે પ્રાણીતત્ત્વ પશુતા જાગ્રત થઈ જાય છે. હવા જ્યાંસુધી સર્વને સહેલાઈથી મળે છે ત્યાંસુધી તો એને વિષે લોકો ઉદાર રહી શકે છે. તેમ જ અન્ન પણ બહોળા પ્રમાણમાં મળતું રહે, બલ્કે એટલું મળતું રહે કે, ગમે તેને ગમે તે

---

* दानं संविभागः આપણા શાસ્ત્રકારોએ 'દાન' એટલે સમાન વિભાજન એવી વ્યાખ્યા કરી છે.

–વિનોબા (૧૯-૫-'૫૨)

આરંભનું કામ

એકવાર દાન દીધાથી છૂટી નથી જવાતું. એકવાર ખાધાથી પતી નથી જતું અને શરીરના નિભાવ માટે ટંકે ટંકે જમવું પડે છે. તેવી જ રીતે જ્યાંસુધી સમાજમાં ભોગ-ક્રિયા ચાલે છે ત્યાંસુધી દાનક્રિયા પણ ચાલશે. દાનમાં જે ધર્મ છે તે તો સતત કરવાનું કામ છે.

છઠ્ઠો ભાગ એ તો આરંભનું કામ છે. અંતે જતાં તો બધી જ જમીન આપી દેવી પડશે. બધી જમીન ગામની થશે. સગવડ ખાતર એ જુદી જુદી વહેંચવામાં આવશે....

આ રીતે ખુદ દાન જ કપાઈ જશે—દાનની જરૂર નહીં રહે ત્યાં સુધી દાનની પ્રવૃત્તિ ચાલશે અને ત્યારે જ દાન સાર્થક થશે.

મે, ૧૯૫૪

છઠ્ઠા ભાગનો મંત્ર

મે છઠ્ઠા ભાગનો જે મંત્ર શરૂ કર્યો છે, તે પૂરેપૂરી ભૂમિ વહેંચાઈ ન જાય ત્યાંસુધી હું ચાલુ રાખવાનો છું. એક વાર છઠ્ઠો ભાગ માગ્યા પછી ફરીથી છઠ્ઠો માગીશ. આમ માગતો ચાલ્યો જઈશ. મેં આજે ખાધું છે તેથી કાલ નથી

ખાવાનો એવું થોડું જ છે ? કાલે પણ ભૂખ લાગશે, કાલે પણ ખાઈશ, પરમ દહાડે ભૂખ લાગશે અને પરમ દહાડે પણ ખાઈશ પણ કાલે અને પરમે ભૂખ લાગવાની છે તેથી આજે જ દસ દહાડાનું ઝાપટી લેવું એવું થોડું જ છે? છઠ્ઠો ભાગ લીધા પછી પણ જો ભૂખ રહે છે, તો ફરી માગીશ, અને એટલાથી ભૂખ મટી જાય છે તો કોઈ સવાલ નથી. પણ જો ભૂખ રહી તો ફરી માગવાનો જ. આપણા શાસ્ત્રોમા કહ્યું છે: षष्ठांशमुर्व्या इव रक्षितायाः । છઠ્ઠો ભાગ આપતે આપતે બધુ જ આપી દીધુ અને જે સર્વસ્વ આપે છે તે જ સમ્રાટ છે એ કશુ ખોશે નહીં, બબ્બે હાથે પામશે.

આના કેટલા ય દાખલા ઇતિહાસમાથી મળી આવે છે ધીમે ધીમે સમાજને આપવાનો અભ્યાસ થઇ જશે. બાળકને ચાલતા ધીરે ધીરે શીખવીએ છીએ, 'દસ માઈલ ચાલવુ સારુ છે, માટે એકદમ દસ માઈલની મજલ કર' એમ નથી કહેતા આજે તો લોકોને લેવાની ને સઘરવાની ટેવ પડી ગઈ છે. એ ફેરવીને આપવાનો અભ્યાસ પાડવો હોય તો ધીમે ધીમે પાડવો જોઈએ બાળકને 'શાબાશ' કહીને થાબડીએ તો એને પાનો ચડે છે ને વધારે કામ કરે છે તેમ, આજે તો દેનારાઓને 'શાબાશ' કહીને એમનુ હુ ગૌરવ વધારીશ પછીથી આપવાની પ્રેરણા એમને પોતાની મેળે અંદરથી જ થશે અને અંતે આપવાનો અભ્યાસ પડી જશે એ એક સ્વાભાવિક વસ્તુ થઈ જશે. આપ્યા વગર રહેવાશે જ નહિ. રોજ ખાઈએ છીએ તો રોજ દાન કરવુ

જ જોઈએ, એ એક ધર્મ બની જશે. આ અહિંસાની પદ્ધતિ છે.

કેટલાક કહે છે કે તમારો માર્ગ લાંબો છે. અમને તો ચપટી વગાડતામા પહોંચાડે એવો માર્ગ જોઈએ.

ઉતાવળા માર્ગો ઝપાટાબંધ મૃત્યુ તરફ લઈ જાય છે. તો બોલો, તમારે ઝપાટાબંધ યમલોક તરફ જવું છે કે ધીમેધીમે જીવન જીવવું છે? તમારે ઉતાવળ ખપે કે જીવન? મારો માર્ગ ધીમે ધીમે જીવન તરફ લઈ જનારો છે. એમનો માર્ગ ઝપાટાબંધ મરણ તરફ લઈ જનારો છે, પણ એનાથી બધા કામ પતી જશે; સવાલ પતી જશે અને એનો છોડ-વનારો પણ ભેગો.

જે માર્ગ જીવનદાયી હોય, તે ધીમો હોય તો પણ એ જ પકડવો જોઈએ. માટે ધીમો કે ઉતાવળો રસ્તો છે એ રીતે ન વિચારવું. એ જીવન તરફ લઈ જાય છે કે મૃત્યુ તરફ એ વિચારવુ જોઈએ.

લોહર દગા (રાંચી), ૨૪-૧૧-૧૯૫૨

કળીયુગમાં દાન

લોકોને એમ લાગતું હતું કે આ કલિયુગમાં ભૂદાન કોણ આપશે? લોકો પોતાની તસુભર જમીન પણ છોડવા નથી ચાહતા. એક તસુ લેવા સારુ પણ કોર્ટ ચડે છે અને હજારો રૂપિયા ખરચે છે. પોતાના ખેતરમાંથી પાડોશી ખેડૂતે જરા સરખો હિસ્સો દબાવ્યો કે અહીંની વાડ જરાક

ત્યાં ખસેડી તો ઝઘડા થાય છે. એકએક હાથ જમીન સારૂ ઝઘડા થાય છે, ખૂન થાય છે. તો એવી હાલતમાં ભૂદાન તો કોણ જ દેતું હતું? કાયદાથી જમીન છીનવી લો તો ચાલે. પ્રેમથી કોણ આપશે? પણ લોકોએ જોયું કે એક માગનારો મળી ગયો તો લોકો એને આપવા પણ લાગ્યા, અને આજ સુધીમાં ત્રણ હજાર એકર જમાનનું દાન થઈ ગયું.

તનિકલ્લા, (વરંગળ) ૨૧-૧-૫૧

ગરીબોની વકીલાત

મૂળ વાત એ છે કે આપણા ગરીબ બંધુઓ કેવળ ભૂમિ-હીન જ નથી, વાચા-હીન પણ છે, એ પોતાનો અવાજ સંભળાવી શકે તેમ નથી. હુ એમની વકીલાત સારામાં સારી રીતે કરી રહ્યો છું. પાંચ વીઘાવાળા પાસેથી તેમની નિષ્ઠાની ખાતર એક અથવા અડધું વીઘું ભોંય પણ લઉં છું, પણ દશહજાર એકરના ધણી પાસેથી સો એકર નથી લેતો. એવાં કેટલાં યે દાનપત્રો મેં પાછાં વાળ્યા છે. મોટો જમીનદાર દરિદ્રનારાયણનો ભાગ સમજીને સરખું દાન આપે તો જ સ્વીકારું છું.

હું પણ કહી દેવા માગું છું કે મારે આવી સમાજ-રચના રાખવી નથી—ટકાવવી નથી. આજે જે સમાજ-રચના છે તે હકીકતમા રચના જ નથી. એ તો

નસીબ જોગે બની જવા પામી છે મારે એને બદલવી છે

બલિયા ૨-૪ ૫૨

યજ્ઞમા સૌનો હિસ્સો

આ ભૂમિદાન યજ્ઞમા પણ દરેકનો હિસ્સો હોવો જોઇએ કારણ દરેકની અ ત શુદ્ધિ થઈ જાય એ એનો ઉદ્દેશ છે એટલે જેની પાસે થોડી જમીન હોય તે થોડી આપે પણ જેમની પાસે જમીન નથી તે આ યજ્ઞમા શી રીતે ભાગ લે ? એ ખરૂ કે તેઓ ભૂમિદાન ન આપી શકે એ તો ભૂમિ લેનાર હશે, પણ જ્યારે એમને જમીન આપવામા આવે ત્યારે તેઓ એની પર સારી રીતે મહેનત કરે, તો એ એમનો યજ્ઞ જ કહેવાશે.

જીવન પરિવર્તનનો પ્રયોગ

જ્યા હું દાન લઉ છુ, ત્યા હું હૃદયપરિવર્તનની, ચિત્તશુદ્ધિની માતૃવાત્સ યની, ભ્રાતૃભાવનાની, મૈત્રીની અને ગરીબોને માટેના પ્રેમની આશા રાખુ છુ જ્યા બીજા માટેની ચિ તાની ભાવના જાગે છે, ત્યા સમત્વબુદ્ધિ પ્રગટ થાય છે ત્યા વેરભાવ ટકી નથી શકતો પુણ્યમા તાકાત હોય છે પણ પાપમા કોઈ તાકાત નથી હોતી પ્રકાશમા શક્તિ હોય છે, પણ અ ધકારમા કોઈ શક્તિ નથી હોતી

પ્રકાશ વસ્તુ છે, અંધકાર અવસ્તુ લાખો વર્ષના અંધકારમા પ્રકાશ લઈ જાઓ, એક ક્ષણમા એનુ નિવારણ થઈ જશે તેમ જ આ જે પુણ્યોદય છે એની સામે વેરભાવ ટકી ન શકે ભૂદાનયજ્ઞ અહિંસાનો એક પ્રયોગ છે-જીવન પરિવર્તનનો પ્રયોગ છે હું તો નિમિત્ત માત્ર છુ અને તમે પણ નિમિત્ત માત્ર છો આ કાળપુરુષની-પરમેશ્વરની પ્રેરણા છે

સામાજિક ક્રાંતિ

આ જે પ્રયોગ કર્યો તે કેવળ ભૂમિદાન મેળવવાનો નહોતો નિ સદેહ ભૂમિદાન એ બહુ મોટી વસ્તુ છે પણ મારી આગળ મુખ્ય કલ્પના એ જ છે કે, આપણી સામાજિક અને વ્યક્તિગત બધા પ્રકારની મુશ્કેલીઓનો પરિહાર અહિંસાથી શી રીતે થાય એની શોધ કરુ એ મારુ મુખ્ય કાર્ય છે

પરધામ આશ્રમ પવનાર, ૨૮-૬-'૫૧

સભ્યતાનો સદેશ

વર્ષોથી ચાલી આવેલી સભ્યતાનો એ સદેશ છે કે ધર્મ અને અર્થ સાથે સાથે ચાલે છે બધા અર્થનુ નિયમન ન કરી શકે એ ધર્મ સાચો ધર્મ જ ન હોઈ શકે તે જ પ્રમાણે જે ધર્મબુદ્ધિને જાળવી ન શકે અથવા તેને આઘાત પહોચાડે

માંડો છો ? હજી તો ઉત્પાદન થોડું છે. પહેલાં ઉત્પાદન વધારવાની વાત કરો. આજે વહેંચણીની વાત કરો તો એથી ભૂખની વહેંચણી થશે અને અનેકોને ભૂખ્યા રહેવું પડશે. પણ આ વિચાર ભૂલભરેલો છે. વહેંચણી અને ઉત્પાદન સાથે સાથે ચાલવાં જોઈએ. જિંદગીના આ પ્રમાણે ભાગલા ના પાડી શકાય. પહેલાં અમુક કામ ને પછી અમુક કામ એવી રીતે કેટલાંક કામોમાં ભાગ પાડી નથી શકાતા. પહેલાં શ્વાસ લઈ લઈએ અને પછી ખેતી કરીશું એમ ન કરી શકાય. ખેતીની જેમ બીજાં કામોની સાથોસાથ શ્વાસ તો નિરંતર ચાલુ જ રહે છે, અને એનાથી જ જિંદગી પણ છે. તેવી જ રીતે ઉત્પાદન અને સમાનતાનો વિચાર પણ સાથે સાથે થવો જોઈએ.

આપણે કુટુંબમાં તો એવી રીતે નથી કરતાં કે પહેલાં ઉપજ વધારી લઈએ, પછી બધાંને ખવડાવીશું. એમ પણ નથી કરતાં કે હમણાં થોડાને ખવડાવીએ અને પછી થોડાંને ખવડાવીશું. તો પછી કુટુંબને સારુ વિચારવાની એક રીત ને સમાજ સારુ વિચારવાની બીજી રીત એ શી રીતે ચાલે ? હકીકતમાં આવી દલીલ તો મૂડીવાદી લોકો અને મૂડીવાદની અસર જેમના વિચાર પર પડવાથી બુદ્ધિમાં ભ્રમ પેદા થયો છે એવા લોકો કરે છે.

મેં જે ભૂદાનયજ્ઞનું આંદોલન આરંભ્યું છે તેમાં ઉત્પાદન અને વહેંચણી એ બન્ને સાથે સાથે ચાલશે. વહેંચણી થશે તો ભેદ જશે. ખેડતો દરેક એને થોડીક જમીન

મળશે. સમાજમાં ગણિતના આંકડા સામું જોઈને વહેંચણી થતી નથી. પૂરેપૂરી નહીં તો પણ અમુક તો વહેંચણી થવી જ જોઈશે, તો જ એની સાથે સાથે ઉત્પાદન પણ વધશે એમ હું માનું છું. પહેલાં વહેંચણી થાય, તો પછી સાથે સાથે ઉત્પાદન શી રીતે વધારવું એની યુક્તિ પણ શોધી શકાય. આજે ખેતીમાં ખેડૂતની અક્કલ અને પ્રેમ ખપ લાગતાં નથી, કારણ કે એ ખેતીનો માલિક નથી. પણ વહેંચણી પછી એ ખપ લાગશે.

શેરઘાટી, ૯-૧૨-૧૯૫૨

ત્યાગદ્વારા ઉપભોગ

આપણે સૌને સમાન ભૂમિકાએ લાવવાં છે અને અસમાનતા મિટાવવી છે. મારું આ કામ આગળ ચાલી રહ્યું છે. તેમાં એકલું જમીન માગવાનું જ કામ નથી, હું એ મારફતે એક દર્શન કરાવવા માગું છું. ભગવાનની દેણગી સૌની છે. तेन त्यक्तेन भुंजीथाः । આ એક મહાન મંત્ર છે, એને સમજવો જરૂરી છે.

કાનપુર, ૧૩-૫-'૫૨

પ્રથમ વાતાવરણ પછી કાનૂન

* એક વાર થોડી ભાવના અને થોડું વાતાવરણ થવા દો કે જમીન ગરીબોને આપવામાં લાભ છે. વાતાવરણ તૈયાર થઈ જાય ત્યારે તો કાયદો કરાવી જ લઈશું. પછી

મૂડીવાદ

દુનિયામાં પ્રચલિત ત્રણ વિચારોમાંથી આપણે પહેલાં મૂડીવાદ જોઈએ. મૂડીવાદ ક્ષમતાનો હામી છે. એનું કહેવું છે કે કેટલાકની લાયકાત થોડી હોય છે માટે એમને થોડું મળવું જોઈએ. કેટલાકની લાયકાત વધારે છે, એમને વધારે મળવું જોઈએ. એ લોકો યોગ્યતા પ્રમાણે મહેનતાણું ચૂકવીને સમાજમાં ક્ષમતા પેદા કરવા માગે છે. આનાથી કેટલાકનું જીવન ખૂબ ઊંચું ચડી ગયું, પણ કેટલાકનું જીવન તો સાવ નીચે ખાઈમાં ગબડી પડ્યું છે મૂડીવાદી પાસે આનો ઈલાજ નથી. એ તો સાફ સાફ કહે જ છે કે નાલાયકો માટે કોઈ ઉગારો નથી, એ તો નાલાયક જ રહે, અને જે લાયક છે એમને દુનિયાના સાધનસગવડોનો લાભ મળે. આને જ લીધે આજે દુનિયા દુઃખી છે. અને મૂડીવાદના ટેકેદારો પણ થોડા છે. આમ જૂના એ ચાલે છે. પણ એ તો આજ નહીં તો કાલે પણ તૂટવાનો જ છે.

લોકશાહી સમાજવાદ

લોકશાહીમા દરેકને મત આપવાનો અધિકાર મળે છે. બધું કામ મનના જોરે ચાલે છે. એમાં લઘુમતીનું રક્ષણ થતું નથી પણ બહુમતીનુ થાય છે. લોકશાહી સમાજવાદનો દાવો છે કે એમા તમામનુ રક્ષણ થાય છે. પણ એમાંથી પેદા થતી બૂરાઈ આને સુધારવાનો ઈલાજ સમાજવાદ પામે નથી. જ્યાંસુધી બહુમતીની દયા પર જ લઘુમતીનું રક્ષણ લટકતું રહી ત્યાંસુધી પૂરો સમાજવાદ આવી ન શકે.

સામ્યવાદ

સામ્યવાદ કહે છે કે, આજનો મોટાઓનો વર્ગ છે તેને ખતમ કર્યા વિના સમાનતા નહી સ્થપાય જેમના હાથમા સત્તા છે તેમને ખતમ કર્યા વગર અને વર્ગ–સઘર્ષ વગર બીજો એકે આરો નથી એટલે હિંસા કરવી જરૂરી છે અને એ ધર્મરૂપ છે આ વિચારથી પણ દુનિયામા શાતિ તો નહીં આવી શકે કેમકે હિંસામાથી પ્રતિહિંસા–વળતી હિંસા પેદા થાય છે એમ બને કે થોડીવાર એ દબાઈ જાય પણ એને લીધે માનવતાનુ મૂલ્ય અને પ્રતિષ્ઠા ઘટી જાય છે

સામ્યયોગ

સામ્યયોગ માને છે કે માનવમાત્રમા એક જ આત્મા સમાનરૂપે વસે છે સામ્યયોગમા માણુસ માણુસ વચ્ચે કશો ભેદ નથી

સામ્યવાદ અને સામ્યયોગમા આ જ ભેદ છે કે સામ્યવાદ આત્મામા નથી માનતો જ્યારે સામ્યયોગ માને છે એટલુ જ નહી, સામ્યયોગ એનો આધાર લઈને વધારે ઊડો ઊતરવા માગે છે પરિણામે નૈતિક, આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય ક્ષેત્રોમા એની ક્રાતિકારી અસરો પડે છે

આપણા તમામ ગુણો સમાજના ભલા માટે છે, તેથી આપણી તમામ શક્તિઓને ઈશ્વરની દેણગી માનીને સમાજને

જોઈએ. દરેકને વિકાસની પૂરી તક મળવી જોઈએ અને દરેકને શિક્ષણ માટે અવકાશ મળવો જોઈએ.

વિકેંદ્રીકરણ

આર્થિક ક્ષેત્રમાં આ વિચારનું પરિણામ એ આવશે કે દરેક ગામ સંપૂર્ણ બનશે.

આર્થિક ક્ષેત્રમાં સમાનતા નહિ થાય તો ઊંચનીચના ભેદ વધશે, પરાવલંબન પેદા થશે અને એક આત્મા બીજાનો ગુલામ બનશે. માટે મારે વિકેંદ્રિત અર્થ-વ્યવસ્થા જોઈએ છે.

રાજકીય ક્ષેત્રમાં પણ આજ પ્રમાણે આપણાં મૂલ્યો બદલાશે. માટે માત્ર શોષણ રહિત સમાજ નથી જોઈતો, **શાસનમુક્ત** પણ જોઈએ છે. સામ્યયોગની કલ્પના પ્રમાણે વહીવટ ગામે ગામ વહેંચાઈ જશે. ગામે ગામ પોતાનું રાજ થશે અને કેંદ્રમાં નામમાત્રની સત્તા રહી જશે. આમ રફતે રફતે શાસનમુક્ત સમાજ રચાશે.

સામાજિક ક્ષેત્રમાં પણ ઊંચનીચનો ભાવ નહિ રહે. કોઈમા બ્રાહ્મણના ગુણ હોય તેટલા કારણસર એને પોતાની જાતને બીજાથી ઊંચી માનવાને કોઈ કારણ નથી. એવી જ રીતે ભંગી, ચમાર વગેરે પણ નીચ નહીં ગણાય. એમના વગર સમાજનું ગાડું નભતું નથી.

સામ્યયોગી ક્રાંતિ

સામ્યયોગ આ રીતે નૈતિક, આર્થિક, રાજનૈતિક અને

સામાજિક ક્ષેત્રોમા પલટો આણવા તાકે છે. એને જ ક્રાતિ કહે છે આજકાલ લોકો હિંસાને જ ક્રાતિ માની બેઠા છે

પરંતુ પાયાની બાબતોમાં ક્રાંતિ ન થાય અને ઉપરછલ્લા ફેરફારોને ક્રાંતિ કહીએ તો તે ભૂલ છે. આપણે આપણા નૈતિક જીવનમાં પરિવર્તન કરીએ ત્યારે ક્રાતિ થાય છે

મારો દાવો છે કે સામ્યયોગ નૈતિક મૂલ્યોમા પરિવર્તન આણે છે, કારણ કે એનો પાયો આધ્યાત્મિક છે અને જીવનના તમામ પાસાઓમા એ ધરમૂળથી ક્રાતિ કરે છે.

સામ્યયોગની વ્યાપક દૃષ્ટિ

ભૂદાન તો એક ફાયર માત્ર છે. શરૂશરૂમા મોહ-મમતામાથી છૂટીને વિચાર સમજાય તે પૂરતો આ વિચાર છે પણ છૂટાય શી રીતે ? તો કે' એની શરૂઆત જમીનની માલિકી છોડવાથી કરવી છે દાન આપવું એટલે કોઈ પર પાડ ચડાવવાનો નથી અંતે તો ગામની તમામ જમીન ગામલોકની બને, એ આપણો આખરી વિચાર આગળ છે ઉપર તો એક પ્રાતમા વસતિ ઝાઝી હશે અને જમીન થોડી હશે, તો તે પ્રાતના લોક બીજા પ્રાતમા જઈ ને વસી શકશે અને એ જ રીતે એક દેશની વસતિ બીજા દેશમા જઈને વસી શકશે આખી મા-ધરતી પૂર્ણ મુક્ત છે જેને જ્યા વસવું હોય ત્યા તે વસી શકે અને જ્યા સેવા કરવી

હોય ત્યાં કરી શકે. આમ આપણે દુનિયાના નાગરિક–વિશ્વનાગરિક બનવાનું છે.

બારાહાર, તા. ૨૬–૯–૧૯૫૩

સર્વોદયનો પાયો

સર્વોદય વિચારમા બે પાયાની વાતો મનાઈ છે: (૧) રોજના વપરાશની ચીજો જેવી કે ખોરાક, કાપડ, વગેરે ગામમા જ પેદા થાય. નાના નાના ઉદ્યોગો વડે લોક સ્વાવલબી બને ઘરમા થઈ શકે એવા કામો–જેવાં કે રસોઈ, કાંતણ વગેરે ઘરમા થાય, અને ગામમા થઈ શકે તેવાં કામો જેના કે તેલ પીલવુ, જોડા બનાવવા વગેરે ગામમા થાય. (૨) લોઢું, કોલસો, અબરખ જેવા મોટા ધધાઓ જેનો સંબધ કેવળ દેશ સાથે જ નહીં પણ આખી દુનિયા સાથે છે, તે કોઈ વ્યક્તિની ખાનગી માલિકીના ન હોય. એના પર આખા સમાજની માલિકી હોય. એ વગર સર્વોદય થાય તેમ નથી.

આવા મોટા મોટા ધધા જેમાં લાખો મજૂરો કામ કરે છે તે બે પાચ માણસોના હાથમાં હોય એ જોખમકારક છે. આની સામે કેટલાકનુ એમ કહેવું છે કે, ખાનગી માલિકી નહીં હોય, તો લોક એમાં પૂરી અક્કલ નહીં ચલાવે. આજે સ્વાર્થને લીધે એમાં પૂરી અક્કલ ચલાવે છે, તેથી ધધા કરકસરપૂર્વક ચાલે છે. પણ એ ધધા

સરકારી માલિકીના થશે, ત્યારે એ કરકસરપૂર્વક નહીં ચલાવે. આમ એમની અક્કલનો દેશને લાભ નહીં મળે! આ વાત જો ખરી હોય તો કહેવું પડશે કે આપણે ધર્મહીન બની ગયા છીએ. તમામ ધર્મો કહે છે કે જે કામ સમાજ માટે કરવાના હોય છે, તે પૂરી નિષ્ઠાથી કરવા જોઈએ. ખાનગી માલિકી હોય તો જ માલિકોને પ્રેરણા મળે એ સાવ ઉઘાડો અધર્મ વિચાર છે.

રામચાચ, ૧-૪-૧૯૫૩.

ક્રાંતિનો ઉદ્દેશ

મારો ઉદ્દેશ ક્રાંતિ ટાળવાનો નથી. હું હિંસક ક્રાંતિથી દેશને બચાવવા અને અહિંસક ક્રાંતિ લાવવા માગું છું. આપણા દેશમાં ભાવિ સુખ-શાંતિ ભૂમિસમસ્યાના શાંતિમય ઉકેલ પર જ અવલંબે છે. હું એવી હવા પેદા કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું કે જેને લીધે કાયદાના બંધનોથી આપણું કામ અટકી ન પડે. હું તો શ્રીમંતો પાસેથી સીધી જમીન લઉં છું અને ગરીબોને સીધી આપું છું. પૂરું વળતર નહીં મળે એ બાબતમાં પણ જમીનદારોને સમજાવી શકાય છે. જેટલું એમને માટે પૂરતું હોય એટલું જ લઈને એમણે સંતોષ મેળવવો જોઈએ.

એમાં એમ પૂછી શકાય કે તો પછી એમે ત્યારે બંધારણમાં જ સુધારો શા સારુ ન કરી લેવામાં આવે?

પણ એ બરાબર નથી. એને સારુ પહેલાં આપણે જમીનદારોનો નૈતિક ટેકો મેળવવો જોઈએ. કાયદો લોકો પર લાદવો ન જોઈએ. એમાં બધાની, જમીનદારોની પણ સંમતિ લેવી જોઈએ.

એને વિષે એમ કહી શકાય કે ચાલુ વ્યવસ્થામાં જેમનો સ્વાર્થ સંડોવાયેલો હોય, તેમની મનોવૃત્તિ પોતે થઈને પોતાનો જ અંત આણવાથી ન થાય. પણ માનસશાસ્ત્રના આ વિચારને હું બરાબર નથી માનતો. જો ભૂમિવાન લોકો પોતાની જમીન સ્વેચ્છાથી ન છોડે અને ભૂમિસુધાર કાયદા માટે પણ અનુકૂળ વાતાવરણ ન કરવામાં આવે, તો ત્રીજો રસ્તો ખૂની ક્રાંતિનો છે. મારો પ્રયત્ન એવી હિંસક ક્રાંતિને રોકવાનો છે.

આખરે આ બધું હું શું કરી રહ્યો છું? ઉદ્દેશ શો છે? એ દેખીતું છે કે હું પરિવર્તન ઇચ્છું છું. પહેલાં હૃદય-પરિવર્તન, પછી જીવન-પરિવર્તન અને બાદમાં સમાજ-રચનામાં પરિવર્તન લાવવા ઇચ્છું છું. આ ત્રિવિધ પરિવર્તન –ત્રેવડી ક્રાંતિ–મારા મનમાં છે.

જ્યાં આવી રાજનૈતિક અને સામાજિક ક્રાંતિ કરવાની વાત હોય, ત્યાં મનોવૃત્તિ જ બદલી નાખવાની જરૂર હોય છે. એ કામ લડાઈઓથી કે હિંસક ક્રાંતિથી ન થઈ શકે. જે કામ લડાઈઓથી અને હિંસક ક્રાંતિઓથી ન થયું, તે બુદ્ધ, ઈસુ, રામાનુજ વગેરે મહાપુરુષોએ કર્યું. આ કામ પણ

એમના જ માર્ગે થવાનું છે. છેવટે હું જે ઇચ્છું છું તે સર્વસ્વદાનની વાત છે. સૌના કલ્યાણ માટે પોતાનું સમર્પણ કરી દેવાનું છે.

રાજઘાટ, દિલ્હી, ૨૨-૧ -૫૧

ક્રાંતિનો સૌમ્ય રાહ

અમે જાણીએ છીએ કે સૂત્રો ઉચ્ચાર્યાથી ઉત્સાહ પેદા થાય છે અમે એ ઉત્સાહને રોકવા નથી ઇચ્છતા. પરંતુ અમે કહેવા માગીએ છીએ કે આ ભૂદાન-આંદોલન સૂત્રોથી યા પોકારથી સફળ નહિ થાય, એ તો શાંત-ચિંતનથી જ થશે. કેમકે આ કામ થોડાક દુઃખી લોકોને ભૂમિ આપવાનું કામ નથી. કોઈ ભૂખ્યાને જોઈ અમે દયાથી એને થોડું ખવડાવીએ છીએ, એવા પ્રકારની તાત્કાલિક દયાનું આ કામ નથી. પરંતુ ભૂખની પીડા લોકોને શું કામ થાય છે, કેટલાકને ખાવાનું કેમ નથી મળતું, અને લોકો શું કામ દુઃખી થાય છે, એનું ચિંતન કરીને સમાજની રચનામાં પલટો કરવાનું જ આ કામ છે...કોઈ બિમાર પડયો ને એના પેટમાં પીડા થાય, તો એના પરિણામે એનું માથું દુખે છે. પરંતુ, ભૂદાન-યજ્ઞમાં આપણે કેવળ માથું દબાવવાનું નથી કરતા, બલ્કે રોગીને ઔષધિ આપી એનો રોગ નિર્મૂળ કરવાની કોશિશ કરીએ છીએ.

અમે એવો પ્રયાસ કરીએ છીએ કે તીવ્ર ઔષધિ

આપી રોગનું નિવારણ કરવામાં ન આવે, પરંતુ સૌમ્ય ઔષધિથી નિવારણ થાય. કેમકે ઉગ્ર ઔષધિથી એક રોગ દુરસ્ત થયો, તો બીજે એની જગાએ પેદા થાય છે.

આમ, અમે એક બાજુ, માથું દબાવવા આદિ જેવાં નાના (સુધારવાદી-સં.) કામો કરીને સંતોષ લેવા નથી માગતા; તો બીજી બાજુ, ઉગ્ર ઔષધિ પણ નથી ઇચ્છતા.

અમે ઇચ્છીએ છીએ કે, રોગ નાશ પામે પણ મનુષ્ય નાશ ન પામે.

અમે જે ઉપાય સુઝાડ્યો છે તે હિંસાનો-કતલવાળો-ઉગ્ર ઔષધિનો નથી, કે નથી પેટને કારણે માથું દુખતું હોય ત્યારે લમણે સૂંઠ લગાડવાનો. આ તો છે ત્રીજો સૌમ્ય માર્ગ. બે રસ્તા (હિંસા અને શસ્ત્ર તથા નાના નાના સુધારાના -સં.) નકામા સાબિત થઈ ચૂક્યા છે, ત્યારે ત્રીજો રાહ અપનાવવો જ રહ્યો.

કોત્તાપેટા, ૧૮-૧૧-૫૫

શ્રદ્ધા-શરમ-ભય

આ એક ધાર્મિક કામ છે. શાસ્ત્ર કહે છે કે ' श्रद्धया देयम्, अश्रद्धया देयम्, ह्रिया देयम्,-भिया देयम् । ' કોઈ શરમનો માર્યો આપતો હોય તો મને વાંધો નથી. બાળક નાગું રખડે છે કારણ એને એમાં શરમ લાગતી નથી. પણ પછી ભાન આવતું જાય છે, તેમ તેમ એને જ્ઞાન થાય છે

અને શરમ લાગે છે. એટલે કોઈ શરમ કે લોકલાજથી દાન આપશે, તો યે કહેવું પડશે કે એ પણ વિચાર સમજ્યો છે, માટે આપે છે. એ ફિયા દેયમ્ થયું. એવી જ રીતે કહું છું કે **બીકના માર્યા** પણ આપી દો. એનો અર્થ એમ નથી કે નહીં આપો તો અમે કતલ કરીશું. આવા ભયથી અપાય તેમ હું નથી ઇચ્છતો. પણ કોઈની પથારીમાં સાપ પડ્યો હોય અને હું એને ચીંધીને કહું કે તારી પથારીમાં સાપ છે, તો જે સાચો ભય છે તે જ એને બતાવ્યો છે. સાચો ડર બતાવ્યો છે. માણસે જે વસ્તુથી બીવું ઘટે તેથી બીવું સારું. અને જેનાથી બીવું ન ઘટે તેનાથી ન બીવું સારું. બીક એ પણ એક સારી વસ્તુ છે. કોઈ બીકનો માર્યો ખોટું કામ ન કરે તો સારું જ છે.

નવાદા ૧૬-૪-૫૩

ત્રણ રસ્તા

દુનિયામાં કામ કરવાના ત્રણ જ રસ્તા છે. (૧) કતલ (૨) કાયદો અને (૩) કરુણા. પહેલો રસ્તો કતલનો હોય છે. શું કતલને રસ્તે કોઈ કામ કરવાથી કોઈનું ય કલ્યાણ થઈ શકે ખરું ? એથી કોઈનું ય કલ્યાણ નથી થતું. બીજો રસ્તો કાયદાનો હોય છે. હું કાયદો એવો ચાહું છું કે જેને સર્વસાધારણ લોકો માને. કોઈ કામ કાયદો બનાવીને બળજબરીથી નથી થતું. કાયદો બનાવવાનો અર્થ તો એ છે કે લોકો એને ખુશીથી માને અને એનાથી સુખશાંતિ સ્થપાય.

છેવટે કાયદો બનાવવો કે બગાડવો એ તમારા જ હાથમાં હોય છે ધારો કે સરકાર એક કાયદો કરે અને તમે તેને ન માનો, તો એ કાયદાનો અર્થ જ શો રહ્યો ?

એટલે કે કાયદો વધુમાં વધુનો નહીં પણ ઓછામાં ઓછાનો બને છે. સરકારને કાયદાને રસ્તે લોકોની સેવા કરવી છે. સરકાર કાયદો બનાવશે ત્યારે તે દેશના દરેક હિસ્સાને લાગુ પડશે. એ જ તો કાયદાની ખૂબી છે પણ કાયદાની મારફત કોઈ ક્રાંતિ નથી કરી શકતું.

હવે તમારી સામે કેવળ ત્રીજો રસ્તો રહે છે કરુણાનો તો તમે કરુણાથી જ કેમ કામ નથી કરી નાખતા ? જમીનનો પ્રશ્ન નહીં ઊકલે, તો જે કોઈ સરકાર આવશે તે સહન નહીં થાય. પછી એ પાંચ વરસની મહેનત માટે એ જુદી વાત છે પણ કોયડો ન ઊકલે તો જે કોઈ પણ સરકાર આવશે, તે ફક્ત બદનામ થવા જ આવશે અને પાંચ વરસ પૂરાં કરીને ખતમ થશે.

ચિરરાવ, ૧૧-૧૦-૫૧

જમીનના ટુકડા ન ફાડશો

ને એને કારણે એ ભૂમિહીન બની ગયો હોય, તો અમે જમીનવાળા પાસે જઈ ને એને વિનંતી કરીએ છીએ કે, ' આપ ભૂમિદાનમાં અમને જમીન આપો, કે જેથી અમે એ જમીન પેલા જ માણસને આપી દઈ શકીએ, જે ઇજેકશનને કારણે જમીનવિહોણો બની ગયો છે. આથી આપને હાથે જે એક ખોટું કામ થયું છે, તે ય સુધરી જશે, ને પાવનતા લાધશે — દાન પણ થશે. આ રીતે અમે લોકોને સમજાવીએ છીએ. તેમ છતાં ઘણી જગાએ આનું પરિણામ નથી પણ નીપજતું. તેવે વખતે અમારે ભૂમિહીનોને કહેવું પડયું છે કે, ' તમે તમારી જમીનો પરથી ખસશો નહિ. એ જમીન પર દસ દસ વરસ થયાં તમે ખેતી કરતા આવ્યા છો, એ વાત જો સાચી હોય તો પછી માલિક એને મનફાવે તે કરે, તો પણ તમે સત્ય પર અડગ રહેજો. ' આથી ભૂમિહીનોને જ વેઠવાનું આવ્યું છે. છતાં જ્યારે આવી સલાહ આપવાની નોબત મારા પર આવી પડી, ત્યારે લાચાર બનીને મેં આમ કહી દીધું છે. એટલે જ હું ઇચ્છું છું કે, કબજા છોડાવવાની આ પ્રવૃત્તિને મિટાવી દેવાનું કામ કોંગ્રેસે ઉપાડી લેવું જોઈએ. ભૂદાનયજ્ઞ તેમ જ કબજા છોડાવવા સામેની પ્રવૃત્તિ એ બંને એક જ કામ છે. એ સમજણના પાયા પર આપણે આગળ વધવાનું છે.

અમરપુર, ૯-૫-૫૫

કાયદો ક્યારે ?

એમ માની લો કે, દરેક ગામમાં એંસી ટકા લોકોએ જમીન આપી, ને વીસ ટકા લોકો જમીન આપવા માટે તૈયાર ન જ થયા. એમને આ વિચાર પસંદ હોવા છતાં, મોહને કારણે તેઓ આપવા માટે હાથ લંબાવી શક્યા નહિ. તો એવી પરિસ્થિતિમાં પણ સરકાર કાયદો બનાવી શકે છે.

એટલે આ બાજુ અમારી કોશિશ તો એ જ રહેશે કે, તમામે તમામ લોકો આ વિચારને પસંદ કરે, કે જેથી સરકારને તો ખાલી એની નોંધ જ લેવાની રહે, એના પર કાયદાની મહોર મારવાનું કામ જ એને માટે બાકી રહી જાય.

જેવી રીતે પુસ્તકમાં આપણે પહેલાં એક અધ્યાય પૂરેપૂરો લખી નાખીએ છીએ, ને લખવાનું પૂરું થાય છે, તે પછી અંતે 'સમાપ્તમ્' લખીને પૂરું કરીએ છીએ, એવી જ રીતે જનતા પહેલાં એક કામ કરી નાખે, તે પછી અંતે 'સમાપ્તમ્' લખવાનું કામ સરકારને માટે બાકી રહે છે.

પરંતુ જો લોકશક્તિ વડે અધ્યાય લખવાનું કામ પૂરું જ ન થયું હોય, અધ્યાય અધૂરો જ રહી ગયો હોય, ને ત્યાં એના પર સરકાર 'સમાપ્તમ્' એમ લખી દે, તો એથી કાંઈ એ અધ્યાય પૂરો થઈ જતો નથી. પૂરું લખાઈ રહે ત્યારે જ અધ્યાય તો પૂરો થયો ગણાય.

જેમ કે બાળલગ્ન ન થવાં જોઈએ એમ આપણે માનીએ છીએ, એનો અધ્યાય આપણે લખી રહ્યા હતા, ત્યાં વચમાં આવીને સરકારે લખી નાખ્યું – 'સમાપ્તમ્'. પરંતુ એ ત્યાં સમાપ્ત ન થયો ને બાળલગ્નો હજી આજે ય ચાલુ છે.

હિમાપદંડી, ૧૪–૫–૫૫

લાખો ગ્રામદાનો...

જો લાખોની સંખ્યામાં ગ્રામદાન થશે તો તમે ચિંતામુક્ત થઈ જશો. બધી યે ચિંતા ગ્રામસભા, બહારના લોકોની શહેરસભા અને સરકાર એ ત્રણના માથા પર જઈ પડશે. જેવાં હજારો ને લાખોની સંખ્યામાં ગ્રામદાન થશે કે તુરત સરકારે પોતાના કાયદા બદલવા પડશે. કમ્યુનિટી પ્રોજેક્ટનું બીબું બદલાશે, સરકારની રચના જ બદલાશે. એટલે જો લાખો ગ્રામદાન મેળવી શકીએ તો આપણે નિશ્ચિંત બની જઈએ.

(ગાંધીજનને : પાન ૬૬)

ઉપાંત્રમાં એમ જ બને છે. એક નવો વિચાર આવે છે, એ આગલા વિચારને તોડીને એનું સ્થાન લે છે. વળી ત્યારબાદ બીજો વિચાર આવે છે. વખત જતાં એમાં પણ દોષ દેખાય છે, એટલે એના સંશોધન માટે ત્રીજો વિચાર આવે છે. એ વળી તે વખતે અતિપરિશુદ્ધ હોય છે. એ જૂના વિચારને તોડે છે ને એનુ રાજ જમાવે છે. આજસુધી દુનિયામાં વિચારનાં જ રાજ ચાલ્યાં છે. એક વિચાર આવ્યો ને ગયો, પણ સત્તા તો વિચારની જ ચાલી.

એનાં (જૂના નવા વિચારનાં) ધાંધલો નિત્ય નિરંતર ચાલતાં રહે છે. સમાજશાસ્ત્રમાં એને સંઘર્ષ કહે છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં એને વિચાર-મંથન, વિચાર-શોધન અથવા સંશોધન કહે છે.

વિચાર સમજાશે ત્યારે આખો સમાજ પોતાની મેળે માળખું ફેરવી નાખશે. એટલે એકવાર વિચાર ગળે ઊતરી જશે, તો જે હાથોએ આ શસ્ત્રો ઘડ્યાં છે, તે જ હાથો એનો નાશ પણ કરશે. જે હાથે આ બધી માયાનો સંસાર રચ્યો છે, તે જ એને ભાંગી પણ નાખશે. માટે સત્તા તો વિચારની જ ચાલે છે.

હું જમીનનો માલિક છું એ અમંગળ વિચાર છે. હું જમીનનો સેવક છું—એ મંગળ વિચાર—સદ્‌વિચાર છે.

દુનિયાએ એ સ્વીકારવો જ પડશે, એમાં મને જરા યે સંદેહ નથી.

ગયા, ૩-૫ ૧૯૫૩

વિચારનાં અસીમ આંદોલન

હવે એવો સમય આવ્યો છે કે વિચારનાં આંદોલનો એક જ દેશના સીમાડામા બંધાઈ નહીં રહે એ હવે પૂર્વથી પશ્ચિમ અને પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ વહેશે. અહીં ઉત્તરમાથી દક્ષિણ અને દક્ષિણમાથી ઉત્તરમા વિચારો પહોંચ્યા, તેવી જ રીતે વિજ્ઞાને આજે એવી પરિસ્થિતિ પેદા કરી છે કે, દુનિયાભરના વિચારો ભારતમા આવશે અને ભારતના વિચારો દુનિયાભરમા ફેલાશે. જ્યારથી વિજ્ઞાન આવ્યુ છે, ત્યારથી દેશવ્યાપી આંદોલનોને બદલે વિશ્વવ્યાપી આંદોલનો થવા માડયાં છે.

પૂર્વના દેશોમાં વિજ્ઞાન નહોતુ, પાશ્ચમમાં એ શરૂ થયું, ત્યાથી નીકળી એ અહીં પહોંચ્યુ એટલે વિજ્ઞાન વગરના હતા તે વિજ્ઞાનને વશ થાય એ સાવ સાફ હતુ ઉત્તર ભારતમાથી આત્મજ્ઞાન દક્ષિણમા પહોચ્યુ અને દક્ષિણ ઉત્તરને વશ થયુ. દક્ષિણમાથા ભક્તિમાર્ગ નીકળ્યો તે ઉત્તર પહોચ્યો અને ઉત્તર દક્ષિણને વશ થયુ. આવી જ રીતે વિજ્ઞાન પશ્ચિમમાથી ઊઠીને અહીં આવ્યુ અને બીજા દેશો એને વશ થયા. આમ એક દેશનુ બીજા દેશ પર આક્રમણ

થયું. આમાં કેટલીક દુઃખદાયક ઘટનાઓ બની, છતાં લાંબી નજરે જોતાં આપણે એને દુઃખદાયક નથી માનતાં.

અધ્યાત્મ અને વિજ્ઞાનનો સંયોગ

હિંદુસ્તાનની આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિ પર પશ્ચિમના વિજ્ઞાનનો રંગ લાગતા એક નવો વિચાર જન્મ્યો. આપણે એને સામૂહિક અહિંસા કહીએ છીએ. એ હિંદુસ્તાનના આધ્યાત્મિક વિચાર અને પશ્ચિમના વિજ્ઞાનના સંયોગમાંથી જન્મ્યો છે. આત્માનુ દર્શન થતાં આપણા જીવનમાં વધતે ઓછે અંશે અહિંસા આવી જ જાય છે. આમ છતાં એ અહિંસા સામૂહિક નહોતી બની શકી, કારણ કે વિજ્ઞાનને લીધે આજે મનુષ્ય એક બીજા સાથે સંકળાયેલો છે, તેટલો એ જમાનામાં નહોતો. એટલે એ વખતે અહિંસાના જે કાંઈ પ્રયોગો થતા તે વ્યક્તિગત જ થતા. જ્યારે આજે જે કાંઈ સંપર્ક થાય છે, તે માત્ર વ્યક્તિગત નથી રહેતા, સામાજિક બની જાય છે. રાષ્ટ્રરાષ્ટ્ર વચ્ચે અને સમાજ સમાજ વચ્ચે સંપર્ક અને સંઘર્ષ થાય છે.

કહેવાની મતલબ એ કે પશ્ચિમનું વિજ્ઞાન અને હિંદુસ્તાનનુ અધ્યાત્મ એ બેના સંયોગમાંથી સામૂહિક અહિંસા પ્રગટ થઈ, અને આપણે અહિંસા વડે સ્વરાજ્ય મેળવ્યું. હવે પૂર્વનો વારો છે, એણે પશ્ચિમને સામૂહિક અહિંસાનો સંદેશો પહોંચતો કરવાનો છે.

સંસ્કૃતિ અને વિકૃતિ

પ્રકૃતિમાથી સંસ્કૃતિ અને વિકૃતિ પેદા થાય છે. વિકૃતિ પેદા થાય તો ખોટા કામો થાય છે. અને સંસ્કૃતિ પેદા થાય તો સારા કામો બને છે. પ્રકૃતિ વૈજ્ઞાનિકોના કાબૂમા ગઈ તેથી કેટલાંક સારા કામો થયા પતિયાઓની સેવા કરવાનુ આપણે વૈજ્ઞાનિક યુગ પહેલા વિચારી શકતા હતા ખરા? પણ ખ્રિસ્તીઓએ એ કામ ઉપાડયુ, એ વિજ્ઞાનનું જ પરિણામ છે ખ્રિસ્તી લોકો હિંદુસ્તાન, ચીન, જાપાન અને આફ્રિકા ગયા. ત્યા એમણે વિજ્ઞાનની મદદથી ઠેકઠેકાણે અનેક સેવાકાર્યો કર્યાં એના ગુણગાન કર્યા વિના છૂટકો નથી

વિજ્ઞાનની મારફતે જે સસ્કૃતિ પ્રકટી તેમાથી આવું પરિણામ આવ્યુ. રાજામહારાજાઓ અને લડવૈયાઓ મારફતે વિજ્ઞાનનો પ્રચાર થયો તેમા એક દેશ બીજા દેશ પર ચડી બેસે, એને ગુલામ બનાવે, વગેરે ખોટા કામો થયા, એ વિજ્ઞાનની વિકૃતિ લેખાશે મૂળ પ્રકૃતિમાથી કેટલીક સંસ્કૃતિ તો કેટલીક વિકૃતિ પેદા થાય છે અને પછી એ સસ્કૃતિનુ સુખદુઃખ અથવા તો પાપપુણ્ય બને છે. તમે જોશો તો ખબર પડશે કે, દક્ષિણમાથી જે સદ્‌વિચારો હિદુસ્તાનમા ફેલાયા, તેની સાથે સાથે કેટલાક જુલમો પણ થયા હતા. વિજ્ઞાનમા પણ એમ જ બન્યુ

હિદુસ્તાનમા જે દરદ દેશવ્યાપી થયુ, તે જ આજે વિશ્વવ્યાપી બનવા ગયાં રહ્યુ છે

ભાગલપુર, ૫-૧૦-૧૯૫૩

વિચાર નિષ્ઠા

વિચારનો પ્રચાર ક્યારે થાય? માણસ એનો અમલ કરે ત્યારે. માણસ **આચરણની કસોટી** પર વિચારોને એક વાર કસી લે છે, પછી વાણી તો નિમિત્તમાત્ર બની જાય છે, અને આચરણ મારફતે જ વિચાર ફેલાય છે.

હું લગાતાર બત્રીસ વર્ષ સુધી ચિંતન કરતો રહ્યો છું અને વિચારોને આચરણની કસોટી પર કસતો રહ્યો છું.

અનુભવોથી જે વિચારમાં નિષ્ઠા બેઠી હતી, જે વિચારોને મેં કસીને પારખી લીધા હતા, તેનો પ્રચાર કરવા લાગ્યો છું. **ભૂદાનયજ્ઞ તો એક બહાનું છે. એ તો આજના જમાનાનો સવાલ છે, યુગધર્મ છે.** એ સવાલ ઉપાડી લઈને વિચારનું સંશોધન કરવા બેસીએ છીએ, તો જ એ હૃદયના ઊંડાણ સુધી પહોંચે છે. પણ જો યુગધર્મથી ઊલટા વિચારનુ સંશોધન કરવા બેસીએ, તો પછી એ યોગીની પ્રયોગશાળા બની જાય છે. એમાથી ખૂબ ઊંડા વિચાર નીકળે એમ બને. પણ એ રીતે યોગીની પ્રયોગશાળામાંથી નીકળેલા વિચારનુ બહુ તો શાસ્ત્ર લખાય. પણ એ વિચાર તત્કાલ સમાજમા ફેલાઈ તો ન જ શકે એ તો જે વિચાર પ્રયોગ-શાળામાં કસાઈ ચૂક્યો હશે અને જમાનાની માગને **અનુરૂપ હશે, તે જ વિચાર સમાજમાં ફેલાવાનો છે. કહેવાનો સાર એ કે વિચાર કાર્ય-સાધક હોવો જોઈએ.**

ઉનાળામાં તપેલી જમીન જેમ વરસાદની રાહ જોતી હોય છે, ને વરસાદ વરસતાંની સાથે જ એને ચૂસી લે છે. તેવી જ રીતે યુગ અનુસારનો યુગપ્રવર્તક અને કાર્યસાધક એવો વિચાર જનતાની સામે રજૂ થાય છે, ત્યારે જનતા ખોટી વિમાસણમાં નથી પડી જતી. એ તો ઊલટી એને સાંભળવાને ઉત્સુક હોય છે. "આપણું નૈતિક અધઃપતન થઈ રહ્યું છે, લોક વાસનામાં સબડી રહ્યાં છે!" આ નિંદા પરનિંદા નથી, આત્મનિંદા છે. પોતાની જાતને આવો ભોગ-વિલાસી માનનારો સમાજ પણ ત્યાગનો સંદેશો સાંભળવા ઉત્સુક છે.

હવે ભોગી લોકોને પણ એ સમજાઈ ગયું છે કે, ભોગની સાથે સાથે ત્યાગ ચાલશે, ત્યારે જ ભોગ ભોગવી શકાશે.

આદિકાળથી આજસુધી માનવ સમાજ વિકાસ કરતો આવ્યો છે. યુગની આવશ્યકતા પ્રમાણે એ એક પછી એક ગુણનું ચિંતન અને વિકાસ કરતો આવ્યો છે.

મુંગેર, ૨૮-૧૦-૧૯૫૩

વિચારવિકાસનો ઇતિહાસ

આજ સુધીમાં જેટલા વિચારપ્રવાહો આવ્યા, વિચારોમાં સુધારા આવ્યા અને વિચારોનાં પ્રવર્તન થયાં, એ બધાંએ મનુષ્યને પ્રેરણા આપી છે. એને કોઈ ને કોઈ મૌલિક વિચાર સૂઝતા રહ્યા છે. ભગવાન બુદ્ધે પશુહિંસા સામે

આપણે જે કંઈ મદદ લઈ શકીએ તે લેવી અને એમને આપણાથી બનતી મદદ દેવી જોઈએ, પણ એમની હિંસા કરવી એ મનુષ્યને શોભા દેતું નથી. પણ આ કોઈ બહારની વસ્તુ નથી. પશુ-હિંસા તો નિમિત્ત હતું, એની પાછળ તો કરુણાનો વિચાર હતો. મનુષ્યે આસપાસની સૃષ્ટિ સાથે કરુણાપૂર્વક વહેવાર કરવો જોઈએ, એ વિચાર એમને ફેલાવવો હતો. પશુ હિંસાનો વિરોધ એ તો નિમિત્ત-માત્ર હતું.

એનાથી સમાજમા એક ક્રાંતિકારી પરિવર્તન આવ્યું. હિંદુસ્તાન પર એની અસર એક હજાર વર્ષ સુધી થઈ. આજે પણ આપણે એ વિચારની કદર કરીએ છીએ. આજે સમાજે એ વિચાર સ્વીકારી લીધો છે. પશુ-હિંસા જો કે પૂરેપૂરી બંધ નથી થઈ, તો પણ સમાજે એ વિચાર સ્વીકારી લીધો છે

આ જાતનું ક્રાંતિકારી પરિવર્તન થયા બાદ સમ્રાટ અશોક, જેમના ચક્રચિહ્નનો આપણે ઉપયોગ કર્યો છે, એમણે એ વિચારનો પ્રચાર કર્યો. હિંદુસ્તાનના જીવનમાં એ વિચાર સ્વીકાર્યા બાદ રાજ્યકર્તાઓએ એ વિચાર સ્વીકાર્યો. ત્યાર બાદ એ વિચાર હિંદુસ્તાન બહાર બીજા દેશોમાં પણ ફેલાયો અને એણે બીજા દેશોને હિંમત આપી. આજે પણ બૌદ્ધ ધર્મના અનુયાયી ચીન, જાપાન, મલાયા, બ્રહ્મદેશ, લંકા વગેરે દેશોમાં છે. આ રીતે જે વિચાર બિહારમાં પ્રગટ થયો તે આખા એશિયામાં ફેલાયો.

આમ વિચારની પ્રેરણા મનુષ્યને આગળ વધવાની સ્ફૂર્તિ આપતી રહે છે. મનુષ્યનું શારીરિક જીવન તો છે જ, પણ એની જે ઉન્નતિ થાય છે, તેની પાછળ એક વિચાર રહેલો હોય છે વિચારને લીધે આંદોલન થાય છે, એક જુસ્સો પેદા થાય છે અને એમાથી નવું જીવન ઘડાય છે. અને ત્યારે સમાજ-રચના ફેરવાય છે અને જીવનનું માળખું બદલાય છે. ફ્રાંસમાં જે રાજ્યક્રાંતિ થઈ, તેની પાછળ પણ એક વિચાર જ હતો. માર્ક્સ આવ્યો અને એના વિચારને આધારે રશિયામાં એક ક્રાંતિ નિર્માણ થઈ. આવી રીતે આપણે વિચારની શક્તિ અનુભવીએ છીએ મનુષ્યને વિચાર જ તાકાત આપે છે. એ ખાશે પીશે, પણ એ બધાની સાથે સાથે, એ બધાની પાછળ, એ બધાની પૂર્તિમાં અને એના પાયારૂપે એક વિચાર હોય છે. એને જ આપણે 'ધર્મ' અથવા નીતિ કહીએ છીએ. વિચારના પાયા પર જીવનની ઇમારત ખડી થાય છે.

હમણાં હું જે કામ ચલાવી રહ્યો છુ, તેનું બહારનું સ્વરૂપ જમીનનો સવાલ ઉકેલવાનું દેખાય છે પરંતુ એની પાછળ એક વિચાર છે. એ વિચાર ફેલાવવા માટે મેં આ કામ ઉપાડયું છે. બહારનું કામ જોડાયેલું ન હોય તો વિચાર નિર્ગુણ અને નિરાકાર રહે છે વિચાર-પ્રચાર અને વિચાર-પ્રકાશન માટે એને બાહ્ય કામ જોડે જોડવું જરૂરી છે. એ જ કારણસર મેં હિંદુસ્તાનનો જે એક જરૂરી સવાલ હતો તે ઉપાડી લીધો અને વિચાર-પ્રચાર કરવા નીકળ્યો

પડચો છું. મેં કેટલી યે વાર કહ્યુ છે કે, ભગવાન બુદ્ધે જેમ ધર્મ-ચક્ર-પ્રવર્તન કર્યું તેવુ એમના જ પગલે હું પણ કરી રહ્યો છું. એ વિચારનુ નામ છે 'સર્વોદય.'

પોતાને કમ્યુનિસ્ટ કહેવડાનારાઓને હું પૂછું છું કે, માર્કસના હાથમાં એવી તે કઈ રાજસત્તા હતી જેથી વિચારમાં ક્રાંતિ થઈ શકે? વિચાર-બીજ જ્યારે લોકહૃદયમાં ઊંડે ઊતરી ચૂકે છે, ત્યારે સરકાર એનો અમલ કરે છે. અને જો સરકાર અમલ નથી કરતી તો ઊથલે છે. માટે વિચાર-પ્રવર્તનનું મહત્ત્વ જરા સમજો.

આજકાલ સૌને ફળ જોઈએ છે પણ એટલું નથી જાણતા કે એ માટે તો પહેલાં બી વાવવું પડે. બી વાવ્યા વગર ફળ શી રીતે મળવાનું હતું? ફ્રાંસમાં રાજ્યક્રાંતિ થઇ, તેની પાછળ રૂસો અને વોલ્ટેરના વિચારો હતા. માર્કસે એક વિચારનો પ્રચાર કર્યો અને એ વિચારને આધારે લેનિને ક્રાંતિ કરી.

વિચાર-પ્રચાર પછી જ ક્રાંતિ થાય છે.

ડાલ્ટનગંજ (પલામુ), ૧૬-૧૧-૧૯૫૨

કમ્યુનિસ્ટો અને હૃદય-પરિવર્તન

કમ્યુનિસ્ટો હૃદય-પરિવર્તનની વાતની મજાક ઉડાવે છે પણ હું કહું છું કે હૃદય-પરિવર્તન તો તમારું (કમ્યુનિસ્ટોનું)

જ થયું છે કાર્લ માર્કસની એક ચોપડીએ તમારું દિલ પલટાવી નાખ્યું છે તે શું માર્કસ લાઠી ને પિસ્તોલ લઈને તમારે માથે સામ્યવાદ ઠોકી બેસાડવા આવ્યો હતો? તમે એક પુસ્તકને લીધે જ સામ્યવાદી બન્યા છો. શંકરાચાર્યે જે રીતે વિચાર–પ્રચારનું કામ કર્યું, તે જ રીતે આપણે પણ કરવાનું છે.

બાકસર, ૨૪–૯–૧૯૫૨

ગુણોનું સામાજીકરણ

હિંદુસ્તાનમા કેટલાક માણસો વધી વધીને પહાડ જેટલા ઊંચા થઈ ગયા, તો કેટલાક ભોંય સરસા નીચા જ રહ્યા. હું ઇચ્છું છું કે આ પહાડ ને મેદાન જેવો ભેદ ન રહે જે ઉત્તમ ધર્મ હોય તે સમાજમા ફેલાઈ જાય એનું સામાજીકરણ થાય પ્રેમ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય વગેરે બે–પાચ માણસોનો ઈજારો ન ગણાય, બધાંને મળે.

મારે ધર્મને મઠ કે મંદિરોમા પુરાયેલો રાખવો નથી, અને નથી તો સ્થિતપ્રજ્ઞને ભળાવવો મારે એ સમાજમા લાવવો છે. સંપત્તિ વિષે પણ પહેલા એવું હતું કે, કેટલાક હતા બાબાપ ને કેટલાક હતા બાળકો બાબાપને મન હતું કે બાળકોની દેખભાળ રાખવી ને ઉછેરવા એ આપણું કર્તવ્ય છે પણ આજે એવું નથી રહ્યું હવે બાળકો પોતાની સંભાળ લઈ શકે એવડા થઈ ગયા છે તેથી મા–બાપે પોતે જ બાળકોની

વિશ્વશાંતિનો તરીકો એ છે કે, આપણે આખા સમાજની સેવા કરીએ અને સમાજમાં સમાનતા સ્થાપીએ. આને જ ગીતા લોકસંગ્રહ કહે છે.

જાતિ, વર્ગ, ધર્મ આદિના ઝઘડા કરતા રહીશું, તો વિશ્વશાંતિ નહિ સ્થપાય. ભલે બેચાર વરસ માટે યુદ્ધ રોકાય, જે ફૂટનીતિ તો કર્યા જ કરે છે. પરંતુ સમસ્યાઓ હલ કર્યા વિના શાંતિ નહિ સ્થપાય; અને એ એવી રીતે હલ કરવી જોઈએ કે જેથી સૌના હૃદયમાં શાંતિ અને સમાધાન જન્મે સમાજના ટુકડા કરીને સમસ્યા હલ કરવાની કોશિશ કરવામાં આવશે તો શાંતિ નહિ આવે.

જે રીતે બુદ્ધ ભગવાને યજ્ઞમાં થતી પશુ-હિંસાનો સવાલ હાથમાં લઈને દુનિયામાં કરુણાનો વિચાર ફેલાવ્યો, એ જ રીતે, અમે પણ ભૂમિ-સમસ્યા હાથમાં લઈને લોભમૂલક માલકિયતની ભાવના મિટાવવાનો વિચાર દુનિયામાં ફેલાવવા ઈચ્છીએ છીએ.

સામલકોટ, ૯-૧૧-'૫૫

દાન અને ન્યાસ

'મહીનારાયણોપનિષદ'માં અતિથિ-સેવા, તપ, દાન આદિ ઘણી વાતો કરવામાં આવી છે. પરંતુ અંતમાં એમ કહ્યું છે કે આ બધામાં ન્યાસ શ્રેષ્ઠ ચીજ છે.

આજે આપણે ' દાન ' અને ' ન્યાસ 'માં જે ફરક છે તે સમજીએ.

ભૂદાન-યજ્ઞનુ પહેલું કદમ ' દાન ' છે, અને અંતિમ કદમ છે ' ન્યાસ '. દાનનો અર્થ છે-આપવું : ' સંવિભાગ '. એટલે કે આપણી પાસે જે ચીજ છે, એનો એક હિસ્સો સમાજને આપવો. દાનમાં કોઈના ઉપર ઉપકાર કરવાની ભાવના નથી હોતી. બલ્કે, મનુષ્ય જ એવું અનુભવે છે કે, સમાજ પાસેથી ભરપૂર પ્રાપ્ત કર્યું છે, હું સમાજનો અત્યંત ઋણી છું. એટલા માટે મારી પાસે જે ચીજ છે, તે સમાજની દેણગી છે, અને પ્રસાદરૂપે જ હું એનુ સેવન કરી શકું. એટલા માટે એનો એક અંશ સમાજને આપતો રહું, ત્યારે જ મને એનો ઉપભોગ કરવાનો અધિકાર રહેશે. જો આપણે આપણી પ્રાપ્તિનો અંશ સમાજને ન આપીએ, ને જાતે જ એનો ઉપભોગ કરીએ, તો ચોરી કરીએ છીએ. એવો શાપ ભગવાને ભગવદ્ગીતામા આપ્યો છે.

આજ સુધી એમ માનવામા આવ્યું છે કે, ચોરી કરવી માનવતાની વિરુદ્ધ છે, માટે એ પાપ છે. પરંતુ એ વાત આપણા ધ્યાનમાં ન આવી કે સંગ્રહ કરવો એ પણ પાપ છે.

ચોરી અને સંગ્રહ એક જ સિક્કાની બે બાજુ છે. એક બાજુ આપણે સંગ્રહ કરીએ છીએ, તો બીજી બાજુ એની પ્રતિક્રિયારૂપે ચોરી થાય છે. આજના સમાજે સંગ્રહ પર પ્રહાર નથી કર્યો, અને કેવળ ચોરીને જ ગુનો માન્યો.

એટલું જ નહિ, એનાથી ઉલટું જ, વ્યક્તિના સંગ્રહ (ખાનગી મિલકત ઉપરના માલિકી હક્કને–સં.) ને પવિત્ર માનવામાં આવે છે. માનવીનો એવો હક્ક સ્વીકારીને કાનૂનમાં પણ એને એક પવિત્ર અધિકાર માનવામાં આવ્યો છે. પરંતુ આપણે એ ભૂલવું ન જોઇએ કે ચોરીનું મૂળ સંગ્રહમાં છે. સંગ્રહ જ ચોરીને જન્મ આપે છે. **એથી જો ચોરી પાપ છે, તો સંગ્રહ પુણ્ય નથી બની શકતો; એ પણ પાપ જ હોવો ઘટે.**

તો પણ, મનુષ્ય જ્યારે સંસારમાં વ્યવહાર કરે છે, ત્યારે દરેકથી કંઈ ને કંઈ પ્રકારનો સંગ્રહ થઈ જ જાય છે. એટલા માટે એ પાપથી છૂટવાની યોજના એ છે કે, એનો એક હિસ્સો સમાજને અર્પણ કરી દેવો...ભોગ ભોગવવાવાળાનું એ કર્તવ્ય છે. એને 'દાન' કહે છે. એમાં એ વાતનો સ્વીકાર થઈ ચૂકયો છે કે, આપ આપની પાસે થોડો પણ સંગ્રહ રાખો છો. એટલા માટે એ હાલતમાં આપને દાનનું કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. જેની પાસે કશો જ સંગ્રહ નથી, એવી વ્યક્તિ બહુ વિરલ હોય છે. એથી દાનના કર્તવ્યથી કોઈની મુક્તિ નથી. આને 'નિત્યદાન' કહેવાય છે. એટલે કે, કોઇ ખાસ મોકા પર કરવાનો ધર્મ નહિ, પણ સતત કરવાનું કામ.

ન્યાસ : માલિકીનું વિસર્જન

'ન્યાસ'માં માલિકીનું પૂરું વિસર્જન છે: હું

મારી પાસે સંગ્રહ રાખીશ જ નહિ; જે કાંઈ હશે તે ગામને આપી દઈશ. પછી સમાજ તરફથી મને જે કાંઈ મળશે તે હું લઈશ. 'હું નારાયણાશ્રિત બનીશ'—આ નારાયણોપનિષદનું વાક્ય છે; તેમાં ઋષિ કહે છે કે 'ન્યાસ' સૌમાં શ્રેષ્ઠ તત્ત્વ છે. એટલે કે માલકિયતનો પરિત્યાગ કરી નારાયણને શરણે જવું સૌથી શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે.

ભૂદાનયજ્ઞનું અંતિમ કદમ આ જ છે. જેમ ભૂમિતિમાં બે બિંદુ હોય, ત્યારે જ સુરેખા બને છે. એ જ રીતે સર્વોદયનાં પણ બે બિંદુ છે. પહેલું બિંદુ છે દાન, અને બીજું બિંદુ છે ન્યાસ.

દાનથી શરૂ કરી ન્યાસ સુધી ધર્મનો પંથ છે, જેના પર આપણે ઉત્તરોત્તર આગળ વધીશું, અને આખરે આપણી માલકિયતનું વિસર્જન કરી દઈશું.

આ રીતે, ન્યાસ કરી સમાજની પાસે પહોંચવાવાળા લોકો હશે, એમના હાથમાં સમાજનું નેતૃત્વ હશે તો સમાજમાં દાન પરંપરા ચાલશે. જ્યારે સમાજમાં સર્વસ્વ સમર્પણ કરી, સમાજ–આશ્રિત બની રહેવાવાળા કેટલાક સંન્યાસી નીકળશે, ત્યારે જ લોકોમાં દાન ચાલશે.

એટલે કે સમાજમાં જો નેતાઓ સર્વસ્વ–પરિત્યાગી બનશે, તો લોકો ઓછામાં ઓછા દાન-શીલ તો બનશે જ.

આજકાલ લોકો 'સંન્યાસ'નો અર્થ ખોટો સમજી બેઠા છે. તેઓ એમ માને છે કે, સંન્યાસ એટલે સમાજનો

ત્યાગ. વાસ્તવમાં સંન્યાસનો અર્થ સમાજમય થઈ જવું, પૂર્ણતઃ અભય બનવું.

સારાંશ કે, વ્યક્તિ પોતાનું સર્વસ્વ સમાજને અર્પણ કરી દે, એ સંન્યાસ છે અને ઉપભોગ કરતાં છતાં સમાજને હિસ્સો આપે એ દાન છે.

પરંતુ દાન અને ન્યાસ–બંનેનું કેવળ વ્યક્તિગત મૂલ્ય જ નથી, સામાજિક મૂલ્ય પણ છે. જે મૂલ્યો કેવળ વ્યક્તિગત રહી જશે, એમનામાં શક્તિ નહિ આવે. સામાજિક દૃષ્ટિએ દાનનો અર્થ એવો છે કે આખા સમાજમાં દાન સતત પ્રવાહિત રહ્યા કરે.

આજે આપણી પાસે કોઈ ચીજ આવી, તો એનો થોડો શો અંશ ઉપભોગ કરીને બાકીનો ભાગ તુરત જ સમાજને પાછો આપી દેવો—આ પ્રક્રિયાને સામાજિક દાન-પ્રક્રિયા કહે છે.

ન્યાસનું સામાજિક મૂલ્ય

સમાજમાં પરિગ્રહ વધે છે, તો એના રક્ષણની યોજના કરવી પડે છે.

અમદાવાદ અને મુંબઈની મિલોમાં આખા હિંદુસ્તાનને માટે કપડું તૈયાર થાય છે, તો એ મિલોની રક્ષા માટે યોજના કરવી પડશે. ક્યાંક લડાઈ ફાટી નીકળે અને એ બે જગાએ બોંબ પડે તો બધું ખતમ થઈ જશે. પછી દેશને નાગા રહેવું

પડશે. એટલા માટે એ મિલોની રક્ષા માટે શસ્ત્રાસ્ત્રની જરૂર પડશે. ત્યારે 'ન્યાસ'નો અર્થ એ છે કે, સર્વત્ર વિકેંદ્રિત ઉત્પાદન હોવું જોઈએ.

વ્યક્તિ તરફથી નિરંતર સમાજને આપતા રહેવાની ક્રિયા 'સામાજિક દાન–યોજના' કહેવાશે, તો 'સમાજમાં ક્યાંય પણ કેંદ્રિત ઉત્પાદન ન થાય' તેને સામાજિક 'ન્યાસ–યોજના' કહેવાશે.

ઉત્પાદન થતાં તુરત જ એને બીજી જગાએ પહોંચાડી દેવું—એ દાનયોજના છે; અને એક જગાએ બહુ કેંદ્રિત ઉત્પાદન ન કરવું એ ન્યાસયોજના છે.

અમલાપુરમ્‌ ૨૦–૧૧–૫૫

૩ : અહિંસક ક્રાંતિ

જો આપણે જમાનાની માગણીને ન ઓળખીએ, આપણી ફરજ અદા ન કરીએ અને આ મોકો ખોઈ બેસીએ, તો એનો અર્થ એ થશે કે આપણે યુગધર્મને નથી ઓળખતા. અને જે યુગધર્મને નથી ઓળખતા એ ધર્મને જ નથી ઓળખતા. ધર્મની ખૂબી એ છે કે, જ્યારે કોઈ મહત્ત્વનું નૈતિક કર્તવ્ય ઊભું થાય છે, ત્યારે એ જ મુખ્ય

ધર્મ બની જાય છે, અને બીજા બધા ધર્મો ફિક્કા પડી જાય છે. મારું માનવું છે કે જો આ ભૂમિ-સમસ્યાને આપણે શાંતિમય રીતે ઉકેલી લઈએ, તો એનાથી આપણા દેશમાં તો આપણે શાંત સ્થાપીશું જ, ઉપરાંત દુનિયાને પણ શાંતિમય ક્રાંતિનો રસ્તો બતાવી શકીશું.

ગોરખપુર, તા ૧૦-૩-૫૨

ક્રાંતિનું ઊગમસ્થાન હૃદય

ક્રાંતિ પહેલાં દિલમાં જ થાય છે, પછી સમાજમાં. જ્યા દિલોમા ક્રાંતિ નથી થતી, ઉપરથી લદાય છે અને હિંસાથી ક્રાતિ થાય છે, ત્યાં ખરી રીતે ક્રાંતિ થતી જ નથી. કેટલાક મને પૂછે છેઃ અહિંસાથી ક્રાંતિ થઈ શકે? આ તો એવો સવાલ છે કે, શું પાણીથી તરસ છીપે? જેમ પાણીથી જ તરસ છીપે, બીજા કશાથી નહિ, તેમ અહિંસાથી જ ક્રાતિ થઈ શકે, બીજી કોઈ રીતે નહિ છતાં સમાજમાં એવી વાત ચાલી નીકળી છે કે, સમાજનુ મૂળમાંથી પરિવર્તન હિંસાથી જ થાય છે. ખાસ કરીને પશ્ચિમવાળાઓનો એવો ખ્યાલ છે. પરંતુ હિંસાથી કદી પણ ક્રાતિ થતી નથી. એનાથી તો ઊલમાથી ચૂલમાં પડવા જેવી સ્થિતિ થાય.

સાધનોમાં ક્રાંતિ થાય ત્યાં જ સાચી ક્રાંતિ થાય

જ્યાં જૂનાં જંગલી, પશુશક્તિનાં સાધનો વપરાય, ત્યાં

ક્રાંતિ શી રીતે થવાની હતી ? ખોટાં સાધનોથી સાચી હિંમત શી રીતે આવે ? અસત્યથી સત્ય શી રીતે મળે ? પણ ઇતિહાસમાં લોકોએ હિંસાના પ્રયોગો કર્યા છે. એકવાર હિંસા કરી લઈએ, પછી શાંતિ સ્થપાશે, એવું લોકો ધારે છે. પણ શાંતિથી શાંતિ સ્થાપી શકાય, હિંસાથી નહીં. એકવાર હિંસા કરી લઈએ પછી શાંતિ અને પ્રેમની સ્થાપના થશે—એવો જેણે એકવાર વિચાર કર્યો, તેને માટે એમ જ કહેવાય કે, એમણે અગ્નિથી ઠંડક કરવા વિચાર કર્યો છે.

અકબરપુર (બિહાર), ૧૫-૪-૫૩

વિજ્ઞાનયુગમાં અહિંસા-દયા-સત્યાગ્રહ

આજના જમાનામાં એક દેશ બીજા દેશને બહુ લાંબો વખત પોતાના તાબામાં રાખી શકે તેમ નથી. પહેલાં રોમન સામ્રાજ્ય હતું, તે બારસો વર્ષ ચાલ્યું, પણ ત્યારપછી બીજાં જે સામ્રાજ્યો થયાં તે એટલાં ન ટક્યાં કારણ કે જનતા જાગતી જતી હતી. હવે વિજ્ઞાનનો જમાનો આવ્યો છે, શિક્ષણનો ફેલાવો થઈ રહ્યો છે, એટલે સામ્રાજ્ય ઝાઝું ટકી શકે તેમ નથી. અંગ્રેજોનું સામ્રાજ્ય પણ ન ટક્યું. એમની પાસે વિજ્ઞાન હતું. રોમન સામ્રાજ્ય કરતાં એની પાસે કેટલા યે ગણી તાકાત હતી છતાં પણ એમનું સામ્રાજ્ય માંડમાંડ દોઢસો વર્ષ ચાલ્યું. આજના વિજ્ઞાનના જમાનાનું એક વર્ષ જૂના જમાનાના દસ વર્ષની બરાબર છે.

આ તો રેડિયો વાયરલેસનો જમાનો છે. વિજ્ઞાને દેશ-

દેશને પાસે લાવી મૂકયા છે અને કાળની ગતિ વધી ગઈ છે એટલે રાજકીય આઝાદી મેળવવી એ આપણે માટે સહેલી વાત હતી પરતુ જો આપણે આર્થિક સમતા સ્થાપવાનુ કામ અહિંસાથી પાર પાડીએ, તો એ એક બહુ મોટી વાત બનશે એનાથી નિર્વૈરતા એટલે કે અહિંસક પ્રતિકારની શક્તિ ખૂબ જ વધી જશે

વિજ્ઞાનના જમાનામા રાજકીય આઝાદી પ્રાપ્ત કરવી સહેલી છે કારણ કે દુનિયાની શક્તિઓ એને અનુકૂળ છે એને જ લીધે આપણને આટલા વખતમા અહિંસાની શક્તિનુ પૂરેપૂરુ ભાન થઈ શકયુ નથી. એ જો થયુ હોત તો ગાધીજીની હયાતી છતાં દેશના બે ટુકડા ન પડયા હોત. સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી હિંદુ–મુસલમાનોના જે ઝઘડાઓ આવ્યા, એમા લાખો લોકો બરબાદ થઈ ગયા, એ બધુ થયું ન હોત તેથી મારે કહેવુ પડે છે કે આપણને અહિંસાની શક્તિનું પૂરેપૂરુ ભાન થયુ નથી.

ત્યારે આપણી અહિંસા એ લાચારીની અહિંસા હતી. પણ હવે આપણા હાથમા સત્તા આવી છે આપણે ધારીએ તો અહિંસાને રસ્તે ચાલી શકીએ અને ધારીએ તો હિસાને રસ્તે ચાલી શકીએ એટલે હવે જો આપણે આપણો આર્થિક પ્રશ્ન અહિંસાથી ઉકેલી શકીએ, તો દુનિયામા નિશસ્ત્ર પ્રતિકાર અસરકારક સાબિત થશે અને દુનિયાને એક માર્ગ મળી જશે માટે આપણે સારી રીતે વિચાર કરવો જોઈએ

દયા

દયા પ્રાથમિક ધર્મ છે. ધર્મની એ પૂર્ણતા નથી. દયા ધર્મનું ફળ નથી, દયા તો ધર્મનું મૂળ, આરંભ છે. જ્યારે પરિપૂર્ણ થશે–એટલે કે એને ફળ બેસશે–ત્યારે ાનુ ફળ બેસશે.

સમાજમાં દયા ચાલે છે અને લોકો માને છે કે વિષમતા ની તેમ ટકાવી રાખીને દયા કરી શકાય. પણ હવે પૂરતી નથી. હવે સમતાની જરૂર છે. સમતા સ્થાપવા ભૂદાન-યજ્ઞ ચાલે છે. નિર્વૈર પ્રતિકાર અને સત્યાગ્રહનું એક અંગ છે. હુ સતત ફર્યા કરુ છુ, વરસતા વરસાદમા ફરું છું. લોકો પાસેથી છઠ્ઠો ભાગ માગું છુ, કોઈ ' આપે છે, તો લેવાની ના પાડું છું. આ બધો સત્યાગ્રહ ચાલે છે. કેટલાક મને પૂછે છે કે 'આની અસર ન તો તમે શુ કરશો ?' મેં કહ્યુ કે હૂં એ રીતે વિચાર કરતો નથી. પણ કશું જ પરિણામ ન આવ્યું, તો ાગ્રહ એક એવું મહાન શસ્ત્ર છે કે, એની સામે કોઈ શકતું નથી. કારણ, એમા નિર્વૈરતા અને પ્રતિકા મને સમાયેલાં છે અને એનાથી શક્તિ વધી જાય છે.

સત્યાગ્રહ

આ મારો સૌમ્ય સત્યાગ્રહ ચાલે છે. આગળ ઉપર એ પણ બની શકે. હું આવી વાત કરું છું, ત્યારે કેટલાક છે કે, હવે તમે તો ધમકાવવા મંડ્યા.

અહિંસાની ખતરનાક વ્યાખ્યા

બીજી વિચારવાની વાત એ છે કે, ગાંધીજીએ દરેક વાતમાં અહિંસાનું નામ લીધું, એટલે તો આપણા સૌ ઉપર અહિંસાનો વરદહસ્ત છે. પરંતુ આપણામાંથી કેટલાક સરકારમાં ગયા, કેટલાક બહાર છે. એટલા માટે આ દિવસોમાં મોટે ભાગે અહિંસાનો સરકારી અર્થ એવો થયો કે સમાજને કમમાં કમ તકલીફ આપવી, સમાજને બહુ પીડા ન થાય, હાલની આપણી જે વ્યવસ્થા છે, એમાં બહુ અડચણ ન આવે, એનું નામ અહિંસા !

આજે જ્યારે એવું કહેવામાં આવે છે કે 'સમાજવાદી સમાજરચના' કરવી છે, ત્યારે સાથોસાથ એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે, "અમારી પદ્ધતિ અહિંસાની રહેશે." જ્યારે આ બેઉ સૂત્રો એક સાથે હું સાંભળું છું, ત્યારે મારે મન એ બંને મળીને સત્યાગ્રહ કે સર્વોદય સિવાય બીજો કોઈ અર્થ નીકળતો નથી.

પરંતુ કેટલાક લોકો એનો એવો પણ અર્થ કરે છે કે, આપણે સમાજવાદી સમાજરચના માટે જે પરિવર્તન કરવું પડશે તે બિલકુલ આસ્તે આસ્તે કરવું જોઈશે.

સમાજરચનામાં તકલીફ ન પડે, બહુ વધારે ફેરફાર એકદમ થઈ ન જાય, એવી રીતે કામ કરવાને આજકાલ મોટેભાગે અહિંસા માનવામાં આવે

છે न जातहार्दैन, न विद्विषादर • એટલે કે એવી સ્થિતિ, જેમા આપણે બહુ આગળ ન વધીએ, અને આજની હાલત પણ લગભગ એવી ને એવી રહે સાથે સાથે મનને સમાધાન પણ થાય કે ' આપણે એક આદર્શ સામે રાખ્યો છે, અને એનો કઈ ને કઈ જપ કર્યા કરીએ છીએ. ' એટલે તો, જે કાઈ કરશું એમા એનો થોડોક સ્વાદ આવી જ જશે, અને ધીમે ધીમે એ કામ બનશે

મને લાગે છે કે અહિંસાની આ વ્યાખ્યા આહસા માટે ઘણી જ ખતરનાક છે, ને હિસાને માટે બહુ ઉપયોગી છે

જો અહિસાનો અર્થ 'ઓછામા ઓછી ગતિએ, સમાજને વધારે તકલીફ આપ્યા વગર આગળ વધવુ ' એવો કરવામા આવે, તો એ અર્થ અહિસાના હિતમા નહિ, હિસાના હિતમા છે એથી તો હિસા બહુ જોરથી વધશે

આપ શરાબબંધીને કહો કે 'ગો સ્લો' (ધીમે ચાલો), તો શરાબખોરી જોરથી આગળ વધશે દુર્જનતા જોરદાર હોય છે એટલા માટે અહિસાને માટે 'ગો સ્લો 'ની વાત લાગુ ન કરશો એને હિસા માટે લાગુ કરો હિસા માટે 'ગો સ્લો ' બહુ સારૂં છે, અહિસામા તો તીવ્ર સવેગ હોવો જોઈએ શાસ્ત્ર-વાક્ય છે "तीव्र सवेगानाम् आसन्न"

અગર આપ ભલાઈને જલદીમાં જલદી, નજદીકમાં નજદીક લાવવા ચાહતા હો તો, એમાં તીવ્ર સંવેગ હોવો જરૂરી છે.

અગર અહિંસાનો અર્થ આટલો મૃદુ, નરમ, નિર્વીર્ય કરવામાં આવે, તો એથી વિરોધી શક્તિઓ, હિંસક શક્તિઓ, આપણી અનિચ્છા છતાં, વધશે.

ભૂદાનગંગા (હિંદી) ૫ ૧૨૭/૨૮

સૌમ્ય-સૌમ્યતર-સૌમ્યતમ સત્યાગ્રહ

આપણે સત્યાગ્રહનો વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે લગભગ એવી રીતે કરીએ છીએ કે, જેમ માનવીએ નાની હિંસામાંથી મોટી હિંસા અને મોટી હિંસામાંથી અતિ-હિંસામાં કદમ ભર્યું, તે રીતે આપણે ય પ્રથમ તો એક સૌમ્ય પ્રકારનો સત્યાગ્રહ કરીશું. આજે અમારી જે પદયાત્રા ચાલી રહી છે એ પણ સત્યાગ્રહ છે, એમ અમે કહીએ છીએ.

લોકો પણ એ વાત માની લઈ કહે છેઃ 'પરંતુ એનાથી કામ ન બન્યું તો વધુ તીવ્ર સત્યાગ્રહ કરશું; એનાથી પણ ન બન્યું તો વળી વધુ તીવ્ર સત્યાગ્રહ કરશું. એ રીતે એની તીવ્રતા વધારતા જશું'.

પરંતુ યથાર્થમાં, આપણું ચિંતન એથી બિલકુલ ઊલટું હોવું જોઈએ. આપણે જે સૌમ્ય સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો છે, એનાથી કામ ન પત્યું તો, એનાથી વધુ સૌમ્યતર સત્યાગ્રહ કરીશું, કે જેથી એની તાકાત વધે. અને એટલાથી પણ કામ

ન થયું તો એનાથી પણ કોઈ **સૌમ્યતમ** સત્યાગ્રહ શોધી કાઢીશું, જેથી એની તાકાત વળી વધે

તમે જાણો છો કે, હોમિયોપથીમાં એવું શીખવવામાં આવે છે કે, ઔષધિ થોડી માત્રામાં લેવી અને એને ખૂબ જ ઘૂંટવી, વારંવાર ભાવિત કરવી ભાવનાથી જે ભાવિત થાય છે, તે સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ હોવા છતાં અધિક પરિણામદાયી બને છે

હિંસા-શાસ્ત્રમાં એવું માનવામાં આવે છે કે સૌમ્યશસ્ત્રથી કામ ન ચાલે, તો એનાથી તીવ્ર શસ્ત્ર લેવાથી તાકાત વધે છે અને તે અવશ્ય યશસ્વી બને છે, પરંતુ અહીં એનાથી **સાવ ઊલટી પ્રક્રિયા હોવી જરૂરી છે.**

પુરી, ૨૭-૩-૫૫

સૌમ્ય સૌમ્યતર અહિંસક કાર્યક્રમ

સૌથી મોટી વાત એ છે કે વાતાવરણમાં આજે હિંસા વ્યાપેલી છે અને હિંસાથી કેટલાક કામ સધાય છે, એવો લોકોને ભરોસો પડતો જાય છે

કંઈક કામ તો થવાનું એ તો પહેલાં પણ થતું હતું અને આજે પણ થાય છે પણ એ સાવ નકામું કામ છે, અને જો તે થયું તો પણ દેશનું તો સરવાળે નુકસાન જ થશે આ બધું અહિંસાની વિચારસરણીમાંથી આવે છે

અહિંસાની આ વિચારસરણીનું આજકાલ ભારે વેગથી ખંડન થઈ રહ્યું છે. વાતોમાં તો સૌ કોઈ અહિંસાને સ્વીકારે છે. પણ ખરેખર જોવા જઈએ, તો હિંદુસ્તાનની માનસિક સ્થિતિ આજે ડામાડોળ છે. ગાંધીજીએ જન્માવેલી શ્રદ્ધાઓ આજે બંને પ્રકારે તૂટી રહી છે. કેટલાક માણસો એ શ્રદ્ધાને એકાંગી માનીને છોડી રહ્યા છે. જ્યારે કેટલાક લોકો એ શ્રદ્ધાઓનો અનુકૂળ એવો વ્યવહારુ અર્થ કરી રહ્યા છે, અને 'એનો અમલ કરનારા આપણે જ બેઠા છીએ,' એમ માનીને એને છોડી રહ્યા છે. અને છતાં પાછા એ લોકો સમજે છે તો એવું કે, ગાંધીજીના વિચારોનું વ્યવહારને અનુકૂળ એવું અનુકરણ અમે કરીએ છીએ.

શાસ્ત્ર અને શસ્ત્ર બંને સાથે

'આજે દુનિયા હજી એને માટે લાયક નથી, આથી સામાજિક ક્ષેત્રમાં અમે એનો અમલ નથી કરી શકતા', એવું માનીને એમણે મન મનાવી લીધું છે. આમ શાસ્ત્ર પણ સરસ રીતે ચાલે છે, અને શસ્ત્રવ્યવહાર પણ ચાલે છે.

હિંસાથી આખરી વિદાય

આપણે ક્યારેક પણ હિંસાથી આખરી વિદાય લેવી જ પડશે. એ સમય આજે ને આજે છે કે નહીં તે તમે નક્કી કરો. બાકી મને તો લાગે છે કે બધા ધર્મોના આચરણનો જો કોઈ યોગ્ય સમય હોય તો તે આ જ સમય છે. આ પહેલાં તો એ હતો નહીં કેમકે એ [illegible] નીકળી ગયો છે.

ભવિષ્યમા પણ એ નથી, કારણ આજે એ હાથમા નથી, જ્યારે આ ઘડી આપણા હાથમા છે આપણે જેને ઉચિત ધર્મ માનીએ, તેના આચરણ માટે આપણા હાથમા આ જ સમય છે

આજની ક્ષણ આપણે ગુમાવીએ, અને તે પણ ભવિષ્યમા આપણે એ કરશુ, એવી આશાથી ગુમાવીએ, એમા મને તો એક પ્રકારનો મોહ લાગે છે સભવ છે કે એ મોહ ન પણ હોય, અને તમે કહો છો તેવો વાસ્તવવાદ (Realism) હોય ગમે તેમ પણ એ એક વસ્તુસ્થિતિ છે કે, અહિ સા પર બ ને બાજુથી પ્રહારો થઈ રહ્યા છે જેઓ અહિ સામા શ્રદ્ધા રાખતા હોય તેઓ વ્યવહારુ કારણોસર તેનાથી અળગા રહે છે જ્યારે બીજા વળી એમ કહી રહ્યા છે કે, અમે જે કઈ કહીએ છીએ તે જ આજની હાલતમા અહિ સાનુ અસલી સ્વરૂપ છે આમ તેઓ પણ અહિ સા પર ઘા કરે છે આમ આ દિવસોમા બ ને બાજુથી હિ સાને ઘણુ બળ ગળ્યા કર્યું છે સ્વરાજ્ય આવ્યા પછી મળ્યુ છે. એનો આપણે સામનો કરવો પડશે

યોજનાની આવશ્યકતા

મુકામલો જ કરવો હોય તો કોઈ ને કોઈ યોજના જરૂરી છે જેનો મે ઘણીવાર ઉલ્લેખ કર્યો છે તે સૌ પ્રથમ યોજના એ છે કે આપણે ધીમે ધીમે સૌમ્યમાથી સૌમ્યતર, અને પછી સૌમ્યતમ તરફ જવુ પડશે

ક્રિયા : વિચારસિદ્ધિનું સાધન

જેને આપણે ક્રિયા કહીએ છીએ, તે વિચારને અમલમા મૂકવાનુ એક સાધન છે. જેમ વિચારને અમલમા લાવવા માટે, વિચારના અવતરણને માટે એ સાધન છે, તે જ રીતે એ વિચારનુ પરિણામ પણ છે. તમે ભૂદાન કરો એથી તમારી ઉદારતા વધી તમારી ઉદારતા વધી, એને પરિણામે તમે ભૂમિદાન કરો છો આનો અર્થ એમ થયો કે ક્રિયા એ વિચારસિદ્ધિનુ સાધન પણ છે જેટલે અંશે વિચારસિદ્ધિનુ સાધન છે, તેટલે અંશે જ આપણો તેના પર ભાર હોવો જોઈએ અને જેટલે અંશે ક્રિયા એ વિચારસિદ્ધિનુ પરિણામ છે, તેટલે અંશે આપણે તેનો આગ્રહ ન રાખવો જોઈએ અમુક વિચારને પરિણામે પાચ કરોડ એકર જમીન મગવી જોઈએ એવો મે નિર્ણય કર્યો છે પણ એ પરિણામ છે આથી દાન પ્રાપ્તિની ક્રિયાની આસક્તિ આપણને ન હોવી જોઈએ દાનનો વિચાર, અર્થાત્ સમ-વિભાજનનો વિચાર લોકો સમજે, હું સમજુ, મારા જીવનમા એ વિકસે, એટલે લોકોના જીવનમા તો એ વિકસ્યુ જ સમજો લોકો વિચાર સમજે એટલે એનુ પરિણામ આવવાનુ જ પણ એનો મને ઝાઝો આગ્રહ નથી હુ તો વિચાર જ સમજીશ અને સમજાવીશ

જેટલે અંશે ક્રિયા એ વિચાર-સિદ્ધિનુ સાધન છે, ેટલે અંશે જ તેના ઉપર હુ વજન આપીશ જેમ કે પગે

ચાલવુ જો હુ પગે ન ચાલતો હોત તો વિચાર ન સમજાવી શકત એટલા માટે હુ પગે ચાલવાનો આગ્રહ રાખુ એ જરૂરી છે, પણ એવો જ આગ્રહ હુ દાન-પ્રાપ્તિ માટે રાખના માડુ તો એ પરિણામલક્ષી ક્રિયા થઈ.

નિવૃત્તિ અને ક્રિયા

આનુ પરિણામ નિવૃત્તિ-માર્ગમા આનશે એવો ઘણાને ડર રહે છે પણ મને એવો ભય એટલા માટે નથી લાગતો કે નિવૃત્તિ તો પહેલેથી જ મારા મનમા વસી ચૂકેલી છે. આથી વિશેષ નિવૃત્તિ આવશે એવી શક્યતા હવે બહુ ઓછી છે, એટલે મને આનો ડર લાગતો નથી પણ હુ જાણુ છુ કે ક્રિયાની વધુ પડતી આસક્તિ ન હોવી જોઈએ સાધનાર પ્રક્રિયાની આસક્તિ ભલે હોય. પણ તેથી આગળની જે ક્રિયા છે તે તો સમાજ કરશે સમાજ તરફથી જે ક્રિયા થશે તે ક્રિયાનો આગ્રહ હુ મારા મનમાથી દૂર કરવા માગુ છુ હુ નથી માનતો કે એવો કોઈ આગ્રહ મારા મનમા પહેલા પણ હતો

• પણ જ્યા ક્યાક સામુદાયિક કાર્ય શરૂ થયુ ત્યા એની સાથે સાથે કેટલાક સંકલ્પ પણ આવવાના એ સામુદાયિક સંકલ્પ હોય છે આથી એમા ખાસ કોઈ દોષ નથી હોતો પણ ધીમે ધીમે આ પ્રક્રિયાનુ જે પરિણામ આવ્યુ, એ જોતાં આનાથી વધુ સૌમ્ય પ્રક્રિયા, એટલે કે જેમા ક્રિયાની તીવ્રતા ઓછી હોય અને વિચારની પ્રક્રિયા જોરદાર હોય એવી કાર્ય-પદ્ધતિ આપણે અપનાવવી પડશે

* અલબત્ત, શુદ્ધ વિચારનું ચિંતન કરવામાં અને સમજવામાં, વ્યક્તિગત રૂપે એના અમલમાં અને બીજાને સમજાવવામાં આપણું કાર્ય પૂરું થઈ જવું જોઈએ. વિચારવું અને સમજવું એ બહુ મોટું કામ છે. આપણા પોતા માટે જો આપણે એટલું કરીએ અને આપણા મનમાં કોઈ પણ પ્રકારનો મોહ ન રહી જાય, શુદ્ધ વિચારનું આપણને દર્શન થાય, તો હું માનું છું કે નેવું ટકા કામ થઈ ચૂક્યું.

શુદ્ધ વિચારનું ચિંતન કરવું અને શુદ્ધ વિચાર કહેવો એ પોતે જ એક બહુ મોટું કામ છે. હવે જો આ પ્રકારનો વિચાર એક વખત મનમાં આવ્યો જ છે, તો પછી તે પ્રમાણે ક્રિયા શરૂ થઈ જવી જોઈએ. એ પછી બીજાઓ પ્રત્યે આપણું કર્તવ્ય એટલું જ રહે છે કે આપણે એમને વિચાર સમજાવી દઈએ, આપણી ફરજ એથી આગળ નથી જતી. એટલે આપણે વધારે વિચાર-પરાયણ થઈએ અને ક્રિયાની જે મર્યાદાઓ છે, તેને બરાબર સમજીએ, તો અહિંસા વધારે ફેલાશે એમ મને લાગે છે. અર્થાત્ ભૂમિદાનને છોડ્યા વિના એ ભૂમિકાને આપણી વિચારસિદ્ધિના એક સાધન તરીકે પકડી રાખી, બાકી એકદમ શુદ્ધ અહિંસા-વિચારને જ દુનિયામાં ફેલાવીએ, અને એમાં ચિત્ત-શુદ્ધિની દૃષ્ટિએ અનિવાર્ય, જેટલી પણ તપસ્યા કરવી પડે, તે આપણે પોતે કરીએ—એ આપણું કામ હોવું જોઈએ. હું માનું છું કે આવું થયું તો આપણે એકાંગી નહીં રહીએ. આ વિચાર-પ્રવાહમાં, ભૂદાનના પ્રવાહમાં જેટલા લોકોને આપણે એવી

લીધા છે, એથી ઘણા વધારે લોકોને આપણે ખેંચી શકીશું. અને એ રીતે તેઓ ભૂદાન કાર્યમાં લાગી જશે.

ધર્મ અને વિચાર

શુદ્ધ વિચાર કરવાવાળા એટલે કે શુદ્ધ વિચારનો પ્રયત્ન કરવાવાળા લોકો, સૌ કોઈના કલ્યાણમાં વિશ્વાસ રાખનારાં, નિષ્કામ કર્મમાં માનનારાં અને આપણા પક્ષાતીત વિચારમાં જેમને શ્રદ્ધા છે તેવાં માણસો એકઠા થાય. શ્રદ્ધાનો મારો અર્થ એવો તો ખરો જ કે, તે માણસ તે પ્રમાણે ક્રિયા કરવાનો પ્રયત્ન કરશે. જેમનામા આવી શ્રદ્ધા છે તેમનુ એક મંડળ બની શકે છે. અંગ્રેજીમા ધર્મને માટે જે એક શબ્દ છે તે બહુ મહત્ત્વનો છે. તેઓ 'ધર્મ'ને 'ફેઈથ' કહે છે. એક છે 'હિંદુ ફેઈથ' અને બીજો છે 'હિન્દુ થૉટ.' પણ 'હિંદુ થૉટ' તો થોડાક જ માણસો સમજ્યા છે.

જ્યારે 'હિન્દુ ફેઈથ' લાખો માણસોમાં છે. ઈસ્લામ વગેરે 'ફેઈથ' પણ આવા જ છે.

'ફેઈથ' માં લાખો માણસો છે, 'વિચાર'માં થોડાક માણસો છે અને 'કૃતિ'માં તો વળી એથી પણ થોડા માણસો છે. સ્થૂળ આચારમાં તો થોડા પણ લોકો છે, પણ વિચાર-પૂર્વકના કર્મમાં તો એથી પણ થોડા માણસો હોય છે. આમ ધર્મને માટે આ જે 'ફેઈથ' શબ્દ છે, તે બહુ મઝાનો છે.

સર્વોદયને માટે જેમના મનમાં 'ફેઈથ' હોય, એવા જે પાંચ દસ લોકો હોય, તેમનું એક મંડળ થાય. તેઓ ખાસ વિષયો ઉપર ચિંતન કરીને એક શુદ્ધ વિચારના રૂપમાં લોકોની સામે તે રજૂ કરી દે. જો સામુદાયિક રીતે કોઈ વાત રજૂ કરવી હોય તો તેમ કરે. અને એમ ન કરવું હોય તો થોડી ચર્ચા કરી લીધા પછી ભલેને છૂટા પડી જતા. અલગ પડીને તે પ્રમાણે કામ કરવા મંડે. આવું સર્વોદય મંડળ બને, તો ઠીક થશે. આ દૃષ્ટિએ વિકાસ સાધવા માટે કદાચ એ લાભદાયી પુરવાર થશે.

સર્વોદય મંડળો

આગળ જતાં જેમ જેમ આપણે આપણા આંદોલનને જનતાની તરફ લઈ જવાના સંકલ્પનો અમલ કરતા જઈશું, તેમ તેમ આજની આપણી જે સમિતિઓ વગેરે છે તે વિખેરાઈ જશે અને લોકો પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે જુદાં જુદાં કામ કરશે. જરૂર પડયે સર્વોદય મંડળ સાથે સલાહ–મસલત કરી લેશે. એની સલાહ પ્રમાણે બધું થવું જ જોઈએ, એવો સર્વોદય મંડળનો આગ્રહ નહીં રહે એમની સલાહ પ્રમાણે નહીં વરતીએ તો સજા થશે, એવો કોઈ બોજો લોકોનાં મન પર નહીં હોય, એનું એક નૈતિક મૂલ્ય છે. એ નૈતિકતાને લીધે જ લોકો એની સલાહ લેશે. સલાહ માગવામાં આવશે તો આપવામાં આવશે, નહીં માગવામાં આવે તો પણ આપવામાં આવશે. આનો કંઈક આરંભ

થાય તો કદાચ આ વિચારને માટે એ અનુકૂળ પુરવાર થશે
ધર્મપુરી, તા ૪-૮-૫૬

અપરિગ્રહ અને અપહરણ

મારા વિચારનો જે વિરોધી વિચાર આજે દુનિયામા છે, તેનુ નામ છે અપહરણ–પ્રક્રિયા આ પણ એક તત્ત્વ-વિચાર છે એમા એમ મનાય છે કે, છેવટે વ્યક્તિ પણ છે તો સમાજને ખાતર માટે સમાજને ખાતર કોઈ એક વ્યક્તિનુ ધન આચકી લેવુ દોષયુક્ત નથી, ઊલટુ આચકી ન લેવામા જ નીતિ–દોષ છે એમા એમ પણ મનાયુ છે કે, વ્યક્તિ પાસે સપત્તિ રહી શકે અને વ્યક્તિની સપત્તિનુ અપહરણ થતુ રોકે તેવો જે વિચાર હોય તે અધર્મ છે આ વિચારમા કેટલુક સારુ અને કેટલુક ખોટુ છે એમા જે સારાપણુ છે તેનુ દુનિયામા આકર્ષણ થયુ, અને કેટલાક દેશોમા તે પ્રમાણે સમાજરચના થઈ છે આટલા ટૂકા ગાળામા આપણે એના પરિણામો જાણી ન શકીએ પરતુ એમા જે વાદ છે તેનુ આકર્ષણ આજે તો દુનિયાને થાય છે હિદુસ્તાનમા પણ અપહરણના આ તત્ત્વથી આકર્ષાયેલા કેટલાક લોકો છે મારે એમનાથી જુદો વિચાર માડવો છે અપરિગ્રહનો વિચાર અપહરણનો વિરોધી વિચાર છે

અપરિગ્રહ અપવાદરૂપ ?

આજનો સમાજ કહે છે કે અપરિગ્રહ એ ઘણો ઊચો વિચાર છે અને એ તો ગાધીજી કે વિનોબા જેવાઓ માટે"

ચોરનો બાપ છે. એમના માનસપુત્રોને આપણે જેલમાં પૂરીએ છીએ અને બાપને છૂટા મેલીએ છીએ. એ સંસ્કારી બનીને સમાજમાં મહાલે છે, અને ગાદીએ ચઢીને બેસે છે; આ ક્યાંનો ન્યાય? स्तेन एव सः। આપણે પામી શકતા નથી કે એ ચોર છે પણ ગીતાએ એ બતાવી દીધું છે કે એ ચોર છે.

ગીતા અને ગૃહસ્થો

પણ વળી આપણે માની લીધું કે, ગીતા તો સંન્યાસીઓનો ગ્રંથ છે. એ ગૃહસ્થો સારુ નથી. આમ આપણે ગીતાને પણ સંન્યાસ પકડાવી દીધો. પહેલા આપણે સંન્યાસીઓનું એટલું બધું માન જાળવ્યું કે, આપણું ઘર પાપી છે, એમ માનીને એમને ઘર બહાર રાખ્યા પણ આજે આપણે એમને ઘરમા ન રાખતા મંદિરમા એટલા સારુ રાખીએ છીએ કે સંન્યાસી ઘેર આવે અને રખેને દીકરો સંન્યાસી થઈ જાય! આજે દુનિયામાં જે સૌથી વધુ સંઘરો કરે તે જીતે છે સંઘરો સૌના માથે સવાર થઈ ને બેઠો છે. પણ આજના યુગ માટે ઉપયોગી તત્ત્વ અપરિગ્રહનું જ છે. એ કેવળ સંન્યાસીઓ માટે નથી, ગૃહસ્થો માટે પણ છે

અપરિગ્રહની તાલીમ

આજે હિંદુસ્તાનના તમામ ઉદ્યોગો ભાંગી પડ્યા છે અને જમીનની માગણી વધતી જાય છે. તેથી જમીનનો

સવાલ ઉપાડી લઇ ને અપરિગ્રહની તાલીમનો આરંભ કરીએ, તો એ વિચાર સમાજના મનમાં સારી રીતે બેસી જશે.

કુબેરશાહી અપરિગ્રહ !

મારો અપરિગ્રહ શંકર જેવો નથી. ચામડું ઓઢીને ભભૂત ચોળનારો તો કોઈ પણ બની શકે, પણ કુબેર એની પકડમાં હશે. વિષ્ણુની પાસે લક્ષ્મી પડી છે, પણ એ એના પ્રત્યે ઉદાસીન છે. સમાજમાં બધું હાજર હશે, પણ વ્યક્તિ પોતાને આજે ખપતું જ લેશે. આવતી કાલની ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. જુવાનીમાં જે સમાજની ચિંતા કરે છે, ઘડપણમાં સમાજ એની ચિંતા કરશે.

ટિકારી, તા. ૩૧-૧૦-૧૯૫૨

હૃદયપરિવર્તનનું ગણિત

ભૂખ્યા પાડોશીની ચિંતા કરવી એ આપણું કર્તવ્ય છે. આવો ધર્મ સૌને શીખવવો છે. આંસુવાળાઓ ભૂખ, અજ્ઞાન અને બિમારીથી સબડતા હોય, ત્યારે જેમની પાસે ધન, બુદ્ધિ અને શક્તિ છે, એવાઓને ચેન ન પડવું જોઈએ. આને જ હું હૃદયપરિવર્તન કહું છું. નૈતિક દબાણ અને હૃદય-પરિવર્તન વચ્ચે ભેદ પાડવો એ ભૂલભરેલું છે.

હૃદયપરિવર્તન ગણિત પ્રમાણે નથી થતાં એક માણસનું

હૃદય-પરિવર્તન થાય છે, એની અસર બીજા પયાસ 'જાણ્યા પર પડે છે. આને જ માણસના વિચારનું દબાણ કહે છે. હિંસા-શક્તિથી આ તદ્દન જુદું છે. વેદમાં કહ્યું છે કે, દાન લોકલજ્જાથી અપાય છે. એટલે લોકલજ્જા એ એક મોટી વસ્તુ છે. આખો સમાજ શું કહેશે, એ વિચારીને કંઈ કરવું એનું નામ હૃદય-પરિવર્તન જ છે. હૃદય પરિવર્તનને ગજ લઈને માપવા બેસવું એ બરાબર નથી.

બહારની પરિસ્થિતિથી હૃદય-પરિવર્તન થાય છે અને હૃદય પરિવર્તનની અસર બહારની પરિસ્થિતિ પર પડે છે. એકબીજાની એકબીજા પર અસર પડે છે. બીજમાંથી ફળ અને ફળમાંથી બીજ થાય છે.

પંખીને બે પાંખ હોય છે. એક પાંખથી એ ઊડી ન શકે. તેમ ધર્મકાર્ય પણ બે પાસેથી થાય છે, એક તો અંદરની જાગૃતિ જોઈએ અને બીજું બહારની પરિસ્થિતિ તે પ્રમાણે ફેરવવી જોઈએ

સામાન્ય ધર્મ-પ્રચાર અને ક્રાંતિ અથવા ધર્મ-ચક્ર-પ્રવર્તન એ બે જુદી જુદી વસ્તુ છે. સામાન્ય ધર્મ તો ઋષિઓ ને સંતો જ સમજાવતા આવ્યા છે. એટલે સર્વ-સાધારણ ધર્મ-પ્રચાર એ એક વાત છે, અને 'યુગની માગને પરતીને એનો ધર્મ-વિચાર સાથે મેળ પાડી દેવો,' એ બીજી વાત છે. ગાંધીજીએ દેશને એ જ રીતે અહિંસા શીખવી.

પ્રેમથી, અહિંસાથી વર્તવાની વાત તો જૂની જ હતી. પણ એનો સ્વરાજ્ય સાથે મેળ પાડી આપ્યો ન હોત, તો એમને બહુ તો દસ વીસ ચેલા મળી જાત. એ વખતે આપણે તલવારથી લડી શકીએ તેમ નહોતા કારણ કે આપણે નિઃશસ્ત્ર હતા; અને અંગ્રેજો આપણા કરતાં વધારે બળિયા હતા. માટે અહિંસાથી લડવું જ સારું હતું. પરિસ્થિતિ પણ એને ફાવતી હતી. આમ એણે ધર્મ-વિચારનું આંતરિક બળ અને પરિસ્થિતિનું બળ—એમ બંનેનો મેળ પાડી દેશને અહિંસા શીખવી. અને એનાથી જ આપણને સ્વરાજ્ય મળ્યું.

એવી જ રીતે આજે ગરીબોને જમીનની જરૂર છે. માત્ર હિંદુસ્તાનમાં નહીં, આખા એશિયામાં જમીનની ભૂખ છે. ગરીબો જમીન મળ્યા વગર જંપશે નહીં એવી સ્થિતિ છે આની સાથે જોડીને હું લોકોને ધર્મ-વિચાર સમજાવું છું કે, ભૂખ્યા પડોશીને જમીન આપવી જોઈએ, જમીન એ તો પરમેશ્વરની દેણગી છે, માટે એના પર સૌનો અધિકાર છે

આ જ વાત આજથી હજાર પાંચસો વર્ષ પહેલાં સમજાવવા બેઠો હોત તો લોક મારી વાત કાને ન ધરત. પણ આજે એ વાતનો યુગની માંગ સાથે મેળ પાડી આપું છું.

પરિસ્થિતિની સાથે જ્યારે ધર્મ-ભાવના જોડાઈ જાય, ત્યારે એ લોકોના હૃદયને સ્પર્શ જાય છે.

એમાંથી જ મહાન શક્તિ પેદા થાય છે અને એના વડે ધર્મ-ચક્ર-પ્રવર્તન થાય છે.

સિસઈ, ૨૭-૬-૧૯૫૩

વિજ્ઞાનયુગની સ્થિતપ્રજ્ઞતા

સ્થિતપ્રજ્ઞના આ શ્લોક બહુ પ્રાચીન કાળથી જાણીતા છે. પરંતુ પ્રાર્થનામાં એનો પાઠ કરવાનો ચાલ ગાંધીજીએ શરૂ કર્યો. આ શ્લોકોનો મહિમા શંકરાચાર્યે બહુ ગાયેલો છે. જ્યારે જ્યારે તેઓ અંતિમ અવસ્થાની પ્રતીતિ કરાવવા માગે છે, ત્યારે ત્યારે એમણે સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો બતાવ્યાં છે. એમને માટે આ કોઈ એવી આશ્ચર્યની વાત નહોતી. કારણ કે એમાં એક પરમ સંન્યાસીનો આદર્શ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે, જે હમેશાં એમની દૃષ્ટિ સમક્ષ રહેલો. ને તે એમને અત્યંત પ્રિય હતો. જ્યાં સ્થિતપ્રજ્ઞતા સધાઈ ગઈ ત્યાં કેવળ મુક્તિ જ બાકી રહી જાય છે, બીજું કશું જ બાકી રહેતું નથી. શંકરાચાર્ય આ વિચારોમાં તન્મય હતા, એટલે એમણે આ શ્લોકો પર ભાર મૂક્યો, એ સ્વાભાવિક જ હતું.

પરંતુ આ શ્લોકોને આટલા લોકપ્રિય બનાવવાનું શ્રેય મહાત્મા ગાંધીને મળ્યું. એમણે આ શ્લોકો અમારા જેવા સાધારણ સાધકો સમક્ષ, વ્યવહાર અને રાજનીતિમાં કામ કરનારા લોકો સમક્ષ મૂક્યા. હું નથી માનતો કે હિંદુસ્તાનમાં ગાંધીજી પહેલાં આ રીતે દુનિયામાં કામ કરનારા

વ્યવહાર લોકો સ્થિતપ્રજ્ઞના શ્લોક બોલતા હશે. મોટે ભાગે સર્વસાધારણ ભક્ત લોકો એનાં લક્ષણ ગાયા કરતા હોય છે * * * પરંતુ સ્થિતપ્રજ્ઞના શ્લોક અંતિમ અવસ્થાનું વર્ણન કરતા હોવા છતાં ગાંધીજીએ એ જ શ્લોકો પસંદ કરીને લોકો સમક્ષ રજૂ કર્યા ને એ લોકપ્રિય બની ગયા.

ગાંધીજીએ આ શ્લોકોની પસંદગી શાથી કરી, ને એ જ શ્લોક એમને એટલા બધા આકર્ષક કેમ લાગ્યા ? એનો કંઈક અંદાજ આપણે કાઢી શકીએ છીએ. એનું એક કારણ એ છે કે, વિજ્ઞાનના યુગમાં જે વસ્તુની અત્યંત જરૂર છે, એની પૂર્તિ આનાથી થાય છે.'

શંકરાચાર્યને આત્માની અંતિમ સ્થિતિનું આકર્ષણ ઘણું જ હતું. ને તેઓ એ દૃષ્ટિએ જ આ શ્લોકો તરફ જોતા. પરંતુ વિજ્ઞાનયુગમાં જીવનારાઓને આ શ્લોકોમાંથી એવી એક ચીજ મળે છે, જેની આ યુગને અત્યંત જરૂર છે.

આ શ્લોકોમાં સૌથી વધુ મહત્ત્વ 'પ્રજ્ઞા'ને આપવામાં આવ્યું છે. 'પ્રજ્ઞા' અર્થાત્ 'નિર્ણયશક્તિ'. આ 'નિર્ણયશક્તિ' જેટલી પરમાર્થના કામમાં આવશે, એટલી જ વ્યવહારમાં આવતી જશે.

આજના વિજ્ઞાનયુગમાં મનુષ્યના સવાલો બહુ વ્યાપક બની ગયેલા છે. એટલી જ કપરી સમસ્યાઓ ઊભી થતી

વ્યવહાર લોકો સ્થિતપ્રજ્ઞના શ્લોક બોલતા હશે. મોટે ભાગે સર્વસાધારણ ભક્ત લોકો એનાં લક્ષણ ગાયા કરતા હોય છે * * * પરંતુ સ્થિતપ્રજ્ઞના શ્લોક અંતિમ અવસ્થાનું વર્ણન કરતા હોવા છતાં ગાંધીજીએ એ જ શ્લોકો પસંદ કરીને લોકો સમક્ષ રજૂ કર્યા ને એ લોકપ્રિય બની ગયા.

ગાંધીજીએ આ શ્લોકોની પસંદગી શાથી કરી, ને એ જ શ્લોક એમને એટલા બધા આકર્ષક કેમ લાગ્યા? એનો કંઈક અંદાજ આપણે કાઢી શકીએ છીએ. એનું એક કારણ એ છે કે, વિજ્ઞાનના યુગમાં જે વસ્તુની અત્યંત જરૂર છે, એની પૂર્તિ આનાથી થાય છે.

શંકરાચાર્યને આત્માની અંતિમ સ્થિતિનું આકર્ષણ ઘણું જ હતું. ને તેઓ એ દૃષ્ટિએ જ આ શ્લોકો તરફ જોતા. પરંતુ વિજ્ઞાનયુગમાં જીવનારાંઓને આ શ્લોકોમાંથી એવી એક ચીજ મળે છે, જેની આ યુગને અત્યંત જરૂર છે.

આ શ્લોકોમાં સૌથી વધુ મહત્ત્વ 'પ્રજ્ઞા'ને આપવામાં આવ્યું છે. 'પ્રજ્ઞા' અર્થાત્ 'નિર્ણયશક્તિ'. આ 'નિર્ણયશક્તિ' જેટલી પરમાર્થના કામમાં આવશે, એટલી જ વ્યવહારમાં આવવી જોશે.

આજના વિજ્ઞાનયુગમાં મનુષ્યના સવાલો બહુ વ્યાપક બની ગયેલા છે. એટલે જ ઉપરી સમસ્યાઓ ઉભી થતાં

જેમ અંતિમ બ્રહ્મ-દર્શનને માટે સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો સિવાય કોઈ ગતિ નથી, એ જ રીતે આ જમાનાની સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે પણ એના સિવાય કોઈ ગતિ નથી. આ દિવસોમાં આખી દુનિયાના ખબર કેટલા ઝડપથી આવી જાય છે, ને એક કલાકમાં તો એ આપણા મગજમાં એનું સ્થાન જમાવી લે છે. એ ખબરોની આપણા પર અસર થવા દીધા વિના, બિલકુલ તટસ્થ બુદ્ધિથી આપણે આપણા નિર્ણયો લેવાના હોય છે. જો એના પર અસર થાય છે, તો આપણા નિર્ણયો બરાબર નથી લઈ શકાતા. આમ આ જમાનામાં નિર્ણયશક્તિનો મહિમા બહુ જ વધી ગયો છે.

એટલા જ માટે ગાંધીજીએ સામાન્ય કાર્યકર્તાઓ સમક્ષ પણ ગીતાના આ શ્લોકો રજૂ કર્યા. માણસ અનેક પ્રકારે સમાજની સેવા કરી શકે છે. શારીરિક સેવા, માનસિક સેવા તથા વાણી દ્વારા પણ તે સેવા કરી શકે છે. પરંતુ આ બધામાં સૌથી શ્રેષ્ઠ સેવા એ છે કે, જેના વડે સમાજ વિચારવાની બાબતમાં સ્વાવલંબી બને છે—અને સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં પોતાને માટે વિચાર કરવાની શક્તિ આવી જાય, તો એથી સમાજની ઘણી મોટી સેવા થઈ જાય છે.

જો સ્થિતપ્રજ્ઞનાં આ લક્ષણો આપણા લોકોના જીવનમાં આવી જાય—તો એ કોઈ બહુ મુશ્કેલ વસ્તુ નથી એ હું કહી શકું છું—તો સમાજના જીવનના ઉકેલ બહુ સહેલ બની જશે. કારણ એના પરિણામે પરસ્પરમાં નિર્ણયશક્તિ કાયમ

થઈ ગઈ હશે. જેવી રીતે ઘરે ઘરમાં એક એક દીવો પ્રગટતાં રાતનો અંધકાર દૂર થઈ જાય છે, એ જ રીતે પ્રત્યેક ઘરમાં સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણ દાખલ થતાં નિર્ણયશક્તિ દાખલ થઈ જાય છે, આપણે જો એમ ઇચ્છતા હોઈએ કે દુનિયામાં 'લોકતંત્ર'ની સ્થાપના થાય—ને 'શાસનમુક્તિ' આવી જાય તો મનુષ્યની બુદ્ધિ શાંત, સમ, ને શુદ્ધ બનવી જોઈએ.

ગુનપુર, ૧૧-૯-'૫૫

સૌને માટે શક્ય માર્ગ

મેં શરૂમાં જ કહ્યું હતું કે દાનનો અર્થ છે સમ-વિભાજન. પરંતુ લોકો પૂછે છે કે 'સમવિભાજન'નો અર્થ જો એવો કરવામાં આવે કે, જેથી માલિકી મિટાવી દેવાની વાત પેદા થાય, તો એ તો વૈરાગ્ય-વૃત્તિનો સવાલ ઊભો થાય. એટલી વિરક્તિ લોકો શી રીતે કબૂલ કરશે?

હું સ્વીકારું છું કે 'સંવિભાજન'માં જો કેવળ વિરક્તિ (વૈરાગ્ય)નું જ રૂપ હોય, તો તે વ્યાપક ન જ બની શકે—લોકો એને ગ્રહણ ન કરી શકે.

એક અર્થમાં, વિરક્તિ તો અકરણાત્મક, અભાવાત્મક રૂપ છે. પરંતુ એનું રૂપ એવું નકારાત્મક નહીં, અનુરાગા-ત્મક છે. અમે બધાને એવું નથી કહેતા કે પોતાના શરીર અને પરિવારને સારાં ન ગણો. દેહ અને પરિવાર માટે

વિરક્તિ હોતી એ કોઈ શુદ્ધ ગુણ છે, એવું અમે નથી માનતા. એમાં ગુણનો અંશ જરૂર છે, પરંતુ એ કોઈ પૂર્ણ ગુણ છે, એવું અમે નથી માનતા. અમે તો એમાં દોષ માનીએ છીએ, એટલા માટે તો વિરક્તિનો ઉપદેશ નથી કરતા

જો કે કેટલાક સંતોએ વિરક્તિનો ઉપદેશ આપ્યો છે. પરંતુ જો આપણે એનું યોગ્ય સ્વરૂપ સમજી લઈએ તો જણાશે કે, એ અનાસક્તિ જ છે. શરીર યા પારિવારિક (કૌટુંબિક) જવાબદારીનો ત્યાગ–એવો એનો અર્થ કરવો ખોટો છે. જો કે એ રીતે જ એનો અર્થ થયો છે. એટલા માટે તો અમે કહીએ છીએ કે અમે જે વિચાર ફેલાવીએ છીએ, તે અવી વિરક્તિનો નથી.

અમે કહીએ છીએ કે આપણા પરિવારને વ્યાપક બનાવવો જોઈએ, પરંતુ તે અતિવ્યાપક ન હોય. સાધારણ રીતે ગ્રહણ થઈ શકે-એટલો જ વ્યાપક હોય.

અમે કબૂલ કરીએ છીએ કે, સમુદ્રમાં ભય લાગે છે. માણસની એમાં તરવાની હિંમત નથી થતી. પરંતુ અમે કહેવા માગીએ છીએ કે, નાળામા પણ જોખમ તો હોય છે. એટલે અમે સમજાવીએ છીએ કે, આ જે નાનકડું નાળું પકડી રાખ્યું છે, એથી નહિ ચાલે.

આપણે સમુદ્રની તરફ પણ નથી જવું, બલ્કે નાની શી સુંદર નદી બનાવવી છે. આજ સુધીનો માનવતાનો વિકાસ અને આજના વિજ્ઞાનની માંગને નજરમા લેતાં આજે આપણે આપણું કુટુંબ, જે બિલકુલ નાનકડા નાળાની જેમ સીમિત બનાવી રાખેલ છે, એને ગ્રામ સુધી વ્યાપક બનાવવૂ જોઈએ.

આમ એક બાજુ, અમે નાના નાળાંને છોડવા માગીએ છીએ, અને બીજી બાજુ સમુદ્ર તરફ પણ જવા નથી ઇચ્છતા. અમે તો વચલી હાલત પસંદ કરીએ છીએ, જેમા સેવાનું ક્ષેત્ર સારું રહે, ને બુદ્ધિ પણ વ્યાપક બને.

તમામ જમીન અને સંપત્તિ દેશ યા દુનિયાની છે, એમ કહેવામા વિચારની ઉદારતા અને વિશાળતા આવે છે, પરંતુ એમા સેવાની પ્રેરણા નથી થતી. એ તો બહુ વિશાળ વાત બની જાય છે, અને એક પ્રકારે અવ્યક્ત જેવી બની

જાય છે એથી એની ઉપાસના બહુ કઠિન બની જાય છે. બીજી બાજુ, જો આપણે નાનો પરિવાર બનાવી એમાં જ રહીએ તો, એથી સેવાની પ્રેરણા તો મળે છે, પણ વિચાર અનુદાર અને સંકુચિત બની જાય છે.

એટલા માટે સેવાની પ્રેરણા પણ બળવાન રહે અને વિચાર પણ ઉદાર બને એ દૃષ્ટિએ વિચારતાં, જમીન ગામની બનાવવાના વિચારમાં તમામ સારા વિચારોનો સમન્વય થઈ જાય છે.

આજના વૈજ્ઞાનિક જમાનામાં મનુષ્યનું જીવન જે રીતનું બન્યું છે તેનો વિચાર કરતાં, આપણે ગ્રામ-પરિવાર (આખા ગામરૂપી એક કુટુંબ) નહિ બનાવીએ તો, આપણને આપણી ઘણી બધી સમસ્યાઓ હલ કરવામાં મુશ્કેલી ઊભી થશે.

ગ્રામ-પરિવારની કલ્પનામાં જેમ નૈતિક ઉત્થાન છે, તે જ રીતે વ્યવહારની સમજ પણ છે.

ભગવાન બુદ્ધે આને મધ્યમ માર્ગ કહ્યા છે.

ગુનપુર, ૧૨-૭-'૫૫

૪ : વિજ્ઞાનયુગ

આપણે વિજ્ઞાનનો પૂરો લાભ ઉઠાવવો છે. જો એમ કરી શકીએ તો આ ભૂમિને સ્વર્ગ બનાવી શકીએ એમ છીએ. પણ એ માટે આપણે આ વિજ્ઞાન સાથે હિંસા નહીં, અહિંસાને જોડવી પડશે. અહિંસા અને વિજ્ઞાનના મેળથી જ આ ભૂમિ સ્વર્ગ બની શકે. હિંસા અને વિજ્ઞાનના મેળથી તો તે ખતમ જ થઈ શકે છે.

અવળી સમજણ

કેટલાકને હજી પણ એમ લાગે છે કે, ગ્રામદાન થયા પછી આ વિજ્ઞાનના યુગમાં પેલા પછાત ગ્રામોદ્યોગ ચલાવવામાં આવશે, તો તેથી જીવન-ધોરણ સાવ હેઠું પડી જશે. એમને એ કદી સમજાતું જ નથી કે, આ ગ્રામદાની ગામો, વૈજ્ઞાનિકોનાં ગામો છે. આખા ગામનો એક સમાજ રચાય, તે પછી જ ગામના વિકાસને માટે વિજ્ઞાનની મદદ લેવાનું શકય બનશે. જ્યાંસુધી જમીનના જુદા જુદા માલિકો હશે, ત્યાંસુધી ગામડું આધુનિક વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરી શકવાનું નથી. માલિકી છોડશું તો ખેતી અને ઉદ્યોગ બંનેને વિજ્ઞાનની મદદથી ઉન્નત કરી શકીશું.

'સર્વોદયનો વિજ્ઞાન સાથે વિરોધ છે' એથી વધારે

અવળી સમજણ બીજી કોઈ જ ન શકે. વિજ્ઞાનની મદદ એકેએક ગામમાં પહોંચાડવી, વિજ્ઞાનની મદદથી એકેએક ગામને પરિપૂર્ણ કરવું, વિજ્ઞાનની મદદથી એકેએક ગામને આનંદથી કિલ્લોલતું કરવું, એકેએક ગામને સમૃદ્ધિથી છલકાવવું, નિસર્ગની સાથે એકરૂપ થઈને ગામેગામ માનવ-જીવનની સમૃદ્ધિ સાધવી; એ જ આમદાનની યોજના છે.

હવે પછી જે વિજ્ઞાન આવવાનું છે, તે સાદું વિજ્ઞાન નથી આવવાનું. હવે તો ઍટમની શક્તિ આવી રહી છે, તેની મદદથી ઉદ્યોગો વિકેંદ્રિત થઈ શકશે. તેનાથી ગામેગામ વિકેંદ્રિત રીતે શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ શકશે. આજે કોલસાની શક્તિ કેંદ્રિત છે, તેલની શક્તિ કેંદ્રિત છે, પેટ્રોલની શક્તિ કેંદ્રિત છે. પણ ઍટમની શક્તિની ખૂબી એ છે કે, એ કેંદ્રિત રહી શકવાની જ નથી. તે તો ગામેગામ પેદા થશે. પરિણામે ગામેગામ સહેલાઈથી સૌને ઉદ્યોગ આપી શકીએ એવો યુગ હવે આવવાનો છે. તેથી અણુયુગમાં દરેક ગામને વૈજ્ઞાનિક રીતે પરિપૂર્ણ બનાવી શકાશે. વિજ્ઞાનની ગરજ સર્વોદયને સૌથી વધારે છે. વિજ્ઞાનને હિંસાના હાથમાં સોંપવું એટલે વાદરાના હાથમા મશાલ આપવા બરાબર છે. સર્વોદયના હાથમા વિજ્ઞાન એટલે અગ્નિહોત્રીના હાથમાં અગ્નિ.

નદરબાર, ૩-૮-'૫૮

વિજ્ઞાનને આવકાર

રોગોનો નાશ કરવો છે, પાક વધારવો છે આ માટે વિજ્ઞાનનો ખપ પડશે આજે માણસને પોતાના શરીરનુ પણ પૂરતુ ભાન નથી એ માટે વિજ્ઞાનનો ખપ પડશે પણ વિજ્ઞાન અને ધ ર્મ એક નથી, એ ધ્યાનમા રાખવુ જોઈ એ આત્મા એ અ દરની વસ્તુ છે એના જ્ઞાનને આત્મજ્ઞાન કહે છે, તેમ બહારની સૃષ્ટિના જ્ઞાનને વિજ્ઞાન કહે છે

મનુષ્ય માટે બ ને જરૂરી છે બ ને મળીને મનુષ્યનુ જીવન સુખકારક થઈ શકે પર તુ આપણે વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ કેવી રીતનો કરીએ છીએ, એના પર માનવના સુખદુ ખ આધાર રાખે છે આપણે એનો ઉપયોગ જનતાનુ સુખ વધારવા માટે, એકતા વધારવા માટે, જનતાને સમૃદ્ધ કરવા માટે કરીએ છીએ કે જનતામા ફાટફૂટ પડાવવા અને ગણ્યાગાઠ્યા લોકોના હાથમા સત્તા જાળવી રાખવા સારુ કરીએ છીએ, એ આપણી સામેનો સવાલ છે

આજે વિજ્ઞાન કોના હાથમા સોપવુ, એ આપણે માટે સવાલ છે આજ તો એ થોડા જણાના હાથમા રહે એવુ કેટલાક ઇચ્છે છે પણ હુ સૂચવુ છુ કે વિજ્ઞાનની પણ વહેચણી કરો !

ભૂમિની વહેચણીનુ કામ તો હાથ ધર્યુ છે એની સાથે સાથે બીજી પણ કેટલી ય વસ્તુઓની વહેચણી કરવાની છે આપણે શિક્ષણની વહેચણી કરવી છે નહી તો આજની જેમ થોડાને શિક્ષણ મળશે અને બાકી બધા અભણ રહી

જાય છે તેવું થશે, અને તેથી ગણ્યાગાંઠ્યાઓનું ભાગ્યનાઓ પર રાજ ચાલશે. એમાંથી એક નવી જાતની ગુલામી ઊભી થશે. તેથી આ ભૂમિની વહેંચણીની જે વાત સૂઝી છે તે તો એક ઈશારો માત્ર છે. એના આધાર પર આપણે બીજી ચીજોની પણ વહેંચણી કરવી છે.

અણુશક્તિનો યુગ

અણુશક્તિની સામે વરાળ, તેલ, કોલસો વગેરે શક્તિઓ સાવ મામૂલી લાગે છે. એ બધી મામૂલી શક્તિઓ હવે ક્ષય પામવાની છે. પરંતુ અણુશક્તિ એ શક્તિઓ જેવી નથી. એ તો અક્ષય-શક્તિ છે. જે રીતે અણુયુગે વિજ્ઞાનને ક્ષેત્રે અક્ષય-શક્તિ પેદા કરી છે, તેવી જ રીતે તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મને ક્ષેત્રે પણ હવે જુનવાણી પદ્ધતિની ધર્મ વિશેની કલ્પનાઓ નથી ટકવાની. કારણ એ કલ્પનાઓ માનસિક ભૂમિકા પર કરાયેલી કલ્પનાઓ હતી.

પ્રાચીન યુગમાં યોગીઓ એ ઉન્મની અવસ્થાની કલ્પનાથી સુપરિચિત હતા. પરંતુ આ યુગના આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં તો એ કલ્પના તદ્દન મામૂલી-દાળભાત જેવી છે, સાદા રસરોજ આહાર જેવી છે, લાડુ-ચૂરમા જેવું કોઈ અસાધારણ પકવાન્ન નથી. તો આપણે આ ઉન્મની અવસ્થા પ્રત્યે ધ્યાન જ ન આપીએ, અને પેલા પ્રાચીન કાળમાં થઈ ગયેલા બધા ધર્મોને માથે ચડાવીને પૂર્ણ કરીએ, તો આ વિજ્ઞાનયુગમાં આપણે નહીં ટકીએ. હવે તો આપણે આપણા મનને જ બદલવું

પડશે. શ્રી. અરવિંદે કહ્યું છે, અતિમનસનો ઉદય થઈ રહ્યો છે અને હવે એ જ શક્તિથી કાર્યો થવાનાં છે. આમ આધ્યાત્મિક શક્તિની જે કલ્પના કરવામાં આવતી હતી, તે કલ્પના હવે સામાજિક થઈ રહી છે. હું માનું છું કે એ કલ્પનાનું સામાજીકરણુ કરવાની ફક્ત શક્યતા જ નહીં, પરંતુ અનિવાર્યતા વિજ્ઞાને આપણી સામે ઉપસ્થિત કરી દીધી છે.

દેવળ (જિ. રત્નાગિરિ), ૨૬-૪-'૫૮

અહિંસા ને વીજળી

અહિંસક યોજનામાં વીજળી વાપરવી કે નહીં તે મુદ્દા વિશે બંને તરફે જેટલી દલીલો થઈ શકે તેટલી આપણી સામે પડેલી જ છે. એકાદી વક્તૃત્વ હરીફાઈ માટે એ એક સારો વિષય છે. પણ તમે જ્યારે દેશ આખાનું નિયોજન કરવા બેસશો, ત્યારે ભિન્ન ભિન્ન પરિસ્થિતિમાં ભિન્ન નિર્ણય લેવા પડશે. રેંટિયો એ પોતે જ કાંઈ અહિંસા નથી. રેંટિયાને આધારે પણ થોડુંક શોષણ થઈ શકે છે. પણ થોડુંક શોષણ થતું હોય તો પણ એકંદરે તો તે પોષણ આપે છે એવો તેનો દાવો છે. કેટલાક જણ લાચારીપૂર્વક પોષણ પણ મેળવી શકે છે, તેથી જ તો રેંટિયાની સાથે સાથે થનારું થોડું ઘણું શોષણ કબૂલી લે છે.

જેમ રેંટિયામાં ય શોષણ થઈ શકે છે, તેમ અતિ

યાંત્રિક ઉદ્યોગો પણ શોષણમુક્ત અને તેવી રચના કરી શકાય છે. મોટા ઉદ્યોગો તેમના સ્વભાવે કરીને જ શોષણ કરે તેવા નથી. તેના આ સ્વભાવ સાથે બીજી કેટલીક વસ્તુઓ જોડી દઈએ તો કેટલાક યાંત્રિક ઉદ્યોગોને પણ અહિંસાને અનુકૂળ કરી શકાશે.

કત્તર (જિ. હૈદ્રાબાદ,) ૨૫-૩-'૫૮

વિજ્ઞાનને અહિંસાનું અનુપાન

આજે વિજ્ઞાનને કારણે માણસને જાતજાતની અને ભાતભાતની સિદ્ધિઓ અને શક્તિઓ પ્રાપ્ત થઈ છે. માણસ એનો ઉપયોગ આત્મૌપમ્યથી કરે, તો દુનિયાપર સ્વર્ગ ઊતરે એક જમાનામાં માણસની બધી શક્તિઓ કુદરત સાથે બાથ ભીડવામાં એને ખરચવી પડતી. આજે તેટલી શક્તિ ખરચવી પડતી નથી. એટલે આજે આપણા હાથમાં એવી શક્તિઓ આવી છે કે ધારીએ તો પૃથ્વી પર સ્વર્ગ ઊભું કરી શકીએ. પણ જો વિજ્ઞાનની સાથે હિંસાને જોડી દઈશું તો દુનિયાનો સર્વનાશ થશે.

વિજ્ઞાન ખૂબ આગળ વધે એમ હું ઇચ્છું છું. કારણ, હું માનું છું કે વિજ્ઞાનથી મનુષ્યનું જીવન સફળ અને સમૃદ્ધ બની શકે છે, પણ એની સાથે એક વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. વૈદ બીમાર માણસને દવા આપે છે, એ કહે છે કે દવા ગુણકારી ને વીર્યવાન છે; પણ એની સાથે

અનુપાન જાળવવું જરૂરી છે. અનુપાન નહીં લો તો દવા જેટલી ગુણકારી અને વીર્યવાન છે, તેટલી જ શરીરને નુકસાન કર્તા નીવડશે. તેવી જ રીતે વિજ્ઞાન માટે અહિંસાનું અનુપાન પાળવું જરૂરી છે.

પહેલાંના જમાનામાં માણસ મોટે ભાગે પોતાના સવાલનો નિવેડો હિંસાથી આણતો. પણ તે સમયે હિંસા આટલી આગળ વધેલી નહોતી. તેથી એ હિંસાથી એટલો મોટો વિનાશ પણ થતો નહોતો.

સામગટ, ૧૩-૭-૧૯૫૩

વિજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાન

મનુષ્યનું જીવન અનેકવિધ શાખાઓથી પૂર્ણ છે. જીવનની અનેક શાખાઓ છે અને એમાની એક એક શાખાનું અધ્યયન કરનારા કેટલા યે હોય છે એક એક શાખા પર શાસ્ત્રો લખાયા છે, અને એવાં શાસ્ત્રોની સંખ્યા દહાડે દહાડે વધતી જ જાય છે. પણ સૌથી વધારે ગૂંચવનારું અને છતા મહત્ત્વનું તથા રોજે રોજ વિકાસ પામનારું શાસ્ત્ર તે સમાજશાસ્ત્ર છે. સમાજશાસ્ત્રના પેટમા અનેક શાસ્ત્રો સમાય છે. પણ પ્રાચીન કાળથી આજ સુધીમા જુદા જુદા દેશોની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જુદી જુદી રીતે એ રચાયા છે. આજના જમાનાની સૌથી મોટી શક્તિ વિજ્ઞાન છે. જૂના જમાનામા- જુદા જુદા દેશોમા જે સમાજશાસ્ત્રો રચાયા, તે બધા માનસશાસ્ત્રોને આધારે રચાયા હતાં. આજ સુધીની

સમાજરચના માનસશાસ્ત્રને આધારે જ કરવામાં આવી હતી. એમાં એવો વિચાર કરવામાં આવતો કે 'બીજાને પણ મારી જેમ જ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ વગેરે લાગણી થાય છે. એનું સમાધાન શી રીતે કરવું? એના પર કઈ રીતે કાબૂ રાખવો કે જેથી અનર્થ ન થતાં સૌને સુખ મળે?'

વિજ્ઞાન મનથી પર

પણ વિજ્ઞાનનો આ જમાનો કંઈક જુદી જ વાત કરે છે. વિજ્ઞાન મનથી પર છે, મનથી ઉપર છે. સામે પડેલી વસ્તુનો ગુણધર્મ મારી ઇચ્છા પર નભતો નથી. ખાંડનું ગળપણ, મીઠાની ખારાશ કે વર્તુળનું ગોળ હોવાપણું એ મારી ઇચ્છા, મારી વાસના કે મારી રુચિ પર આધાર રાખતું નથી, એ સ્વતંત્ર છે. એની મારા પર જે અસર પડે, તેની જવાબદારી મારી; બાકી એનું પોતાનું તો એક સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે. વિજ્ઞાને બતાવી આપ્યું કે આપણે સૃષ્ટિના નિયમો પ્રમાણે ચાલવું જ પડશે. આમ તો સૃષ્ટિના નિયમો અનેક છે, પણ એમાંથી મૂળભૂત નિયમ એ છે કે 'વાવો તેવું લણો.' આંબાની ગોટલી વાવશો તો કેરી પામશો ને બાવળ વાવશો તો કાંટા પામશો. આમાં ફેર પડે તેમ નથી. આમ તો એ વાતની આપણને પહેલેથી જ ખબર છે, પણ આજે વ્યાપક પ્રયોગો વિજ્ઞાને એ વાત ખૂબ મોટા પાયા પર પ્રગટ કરી, એટલે સૃષ્ટિ અંગેનો આ અનુભવ આપણે સૃષ્ટિ પૂરતો મર્યાદિત રાખી શકીએ તેમ નથી.

સમાજશાસ્ત્ર પણ આપણે એ અનુભવના આધારે રચવું પડશે. આજ સુધી બૂરાઈનો સામનો બૂરાઈથી કરવાના અનેક પ્રયત્નો થયા. પણ વિજ્ઞાન કહે છે કે એનાથી તો બૂરાઈ વધતી જ જાય, ઘટે બટે નહીં. વિજ્ઞાનને કારણે લોકોને આનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થઈ રહ્યો છે.

વિશ્વવ્યાપી શકયતા

એવી જ રીતે વિજ્ઞાને સામૂહિક પ્રયત્નોની દિશા ખોલી છે. આજ સુધી સામૂહિક ભાવના સંકુચિત હતી તે વિશ્વ-વ્યાપી બની ગઈ છે. આપણે ત્યાં કેટલા મોટા મોટા સમ્રાટો ને એમનાં સામ્રાજ્યો થઈ ગયાં પણ દુનિયાને બીજે છેડે શું ચાલી રહ્યું છે તેનું એમને ભાન યે નહોતું.

પણ આજે વિજ્ઞાને એવી હાલત કરી મેલી છે કે હવે તો જે કંઈ થશે તે બનું જ સામૂહિક રીતે જ થવાનું. હિંસા મારનાં હથિયારો બનાવવાનાં હશે તો પણ તે વિશાળ પાયા પર, અને અહિંસાનું સંગઠન થવાનું હશે તો તે પણ વિશાળ પાયા પર. ક્રૂરતાભર્યાં કામો પણ થશે તો વિશાળ પાયા પર થશે અને દયાનાં કામો થશે તો તે પણ વિશાળ પાયા પર થશે.

વિજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાન

ભગવાન બુદ્ધ જેવાનો અવાજ દુનિયામાં ફેલાતાં સેંકડો વર્ષ વહી ગયાં. જ્યારે આજે મારા જેવા સાધારણ માણસનો

જરૂરી હતું. પણ આપણે સમજવું જોઈએ કે એક ચતુર્થ પરિમાણ (fourth dimension) કામ કરી રહ્યું છે. આપણને જે ત્રણ પરિમાણો જોઈએ છે (ઊંચાઈ, લંબાઈ ને પહોળાઈ) તે ઉપરાંત એક ચોથું પણ છે, જે બધાંને જોડે છે, જેની ઝાંખી તત્ત્વજ્ઞાની અને વૈજ્ઞાનિક બંનેને થઈ રહી છે. તત્ત્વજ્ઞાની તો નક્કર વિચાર કરનાર રહ્યા. તેમને પણ ચતુર્થ પરિમાણ કળાવા માંડ્યું છે. એવી કાલાતીત અવસ્થામાં વિચાર કરવો જોઈએ; નહીં તો આપણી દૃષ્ટિ કુંઠિત થઈ જશે.

આજે જે સવાલો પુછાય છે તે સમસ્ત વિશ્વના પુછાય છે. ઓછામાં ઓછા સમયમાં આજે મોટામાં મોટા સવાલોના જવાબ આપવા પડે છે. આનાથી મોટી આપત્તિ બીજી કોઈ ન શકે. તેથી તો આજે સ્થિતપ્રજ્ઞ માણસોની આવશ્યકતા છે. પહેલાં સવાલો પણ સહેલા હતા અને ક્ષેત્ર પણ નાનું હતું. ત્યારે સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણોવાળા ઓછા હોત તો ચાલત; પણ આજે તો માથે મોટાં જોખમ ઝઝૂમે છે. એકાદ મુત્સદ્દીનો એકાદો શબ્દ આજે આખી દુનિયાને હેરાન પરેશાન કરી નાંખી શકે તેમ છે. વિચાર ઝપાટાબંધ કરવા પડે એવી સ્થિતિ વૈજ્ઞાનિક સાધનોએ કરી મૂકી છે. આજે બીજાં બધાં કામો માટે ફુરસદ મળે છે, પણ ચિંતન માટે સમય નથી મળતો.

આવી પરિસ્થિતિના ધક્કાને પરિણામે હવે મનુષ્ય અંતર-

મુખ બનવા માંડ્યા છે. આજના જમાનાના ઋષિઓનું મન સંપૂર્ણ પ્રમાણમાં કામ કરે છે.
આસિંકેરે, તા. ૮–૧૧–'૫૭

અહિંસાના સુપર્વનો આરંભ

મેં ધાર્મિક–સાહિત્યનું જે કંઈ અધ્યયન કર્યું છે એમાંથી હું એટલું સમજ્યો છું કે માનવ-સમાજને હજી આત્મજ્ઞાનનો જરાક અમસ્તો અંશ જ પ્રાપ્ત થયો છે. આજે શું થાય છે? મારી નજર સામે કોઈ ને વીંછી કરડયો હશે તો મનમાં બહુ બહુ તો થોડી કરુણા છૂટશે. ખરેખર જો આત્મજ્ઞાન થયું હોય, 'હું અને તે એક જ છીએ,' એવી આત્માનુભૂતિ હોય તો એને જે વેદના થઈ તે જ મને પણ થવી જોઈએ અથવા તો એનાથી ઊલટું, જો હું અત્યંત પ્રસન્ન હોઉં, શાંત હોઉં તો, જેને વીંછી કરડયો છે તેને પણ મારા શાંતિ ને આનંદ પહોચી જવા જોઈએ! બેમાંથી એક તો થવું જ જોઈએ. કાં તો વીંછીનો ડંખ મને લાગવો જોઈએ, અથવા તો મારો આનંદ ને શાંતિનો ભાવ વીંછી કરડેલા પાસે પહોંચવો જોઈએ

આટલું વ્યાપક ને વાસ્તવિક આત્મજ્ઞાન માણસને હજી તો થયું નથી. એક અંશ માત્ર થયું છે. તેથી હજી તો એને અંદર થોડીક કરુણા જ પેદા થાય છે.

છે. દોષ એટલો જ છે કે એની પાછળ મનની મૂઢતા છે. શી મૂઢતા છે ? એમને લાગે છે કે આનાથી સમસ્યાનો નિકાલ આવશે. નથી આવતો, તો એ પ્રયોગ રોકવાથી યે નિકાલ નથી થઈ શકવાનો, એ વાત પણ નથી સમજાતી.

કશું પરિણામ નહિ નીપજે ત્યારે શું કરશે ? ત્યારે જે હાથોએ એ શસ્ત્રો બનાવ્યાં છે, તે પોતાની મેળે જ એ શસ્ત્રોને ખતમ કરશે. ત્યારે હિંસાનું સ્થાન અહિંસાને મળશે

અને એ રીતે અહિંસાનાં મગરણ એવાં તો મંડાશે કે પછી માનવજાતિ હિંસા તરફ કદી પાછું વાળીને ય નહીં જુએ. ગીતામા કહ્યું છે કે " यद्‌गत्वा न निवर्तन्ते " જ્યાં ગયા પછી પાછું ફરવાનું છે જ નહિ, એવી પાકી અહિંસા એ થશે. કારણ કે હિંસાના પૂરેપૂરા પ્રયોગ પછી ને પૂરું સમાધાન થયા પછી જ એ છૂટવાની છે. અત્યાર સુધી શું થતું આવ્યું છે ?

હિંસક લોકો વચ્ચે અસમાધાન જ રહ્યું. જ્યારે લડાઈ થતી ને સફળતા ન મળતી, ત્યારે વિચારતા કે આટલી હિંસા પૂરતી ન થઈ; હજી વધારવી જોઈએ. તો યે વળી હાર થતી તો વિચારતા કે ફલાણી—ઢીંકણી ખામી રહી ગઈ, એટલે હાર્યા. માટે એથી ય સારાં હથિયાર તૈયાર કરવાં પડશે; આમ હિંસાની પૂર્ણતા થતી ગઈ, પણ હવે અહિંસાના પર્વનો રીતસરનો આરંભ થશે. એટલે ફરી પાછા ધમ્મપદ, ગીતા અને બાઈબલ ઘરઘરમાં, હૃદય-હૃદયમાં વસશે. ને

ત્યારે તે માત્ર પુસ્તકામાં જ નહિ રહે, માનવના મનની અંદર વસી જઈ, એમનાં ચિત્તમા એ રસાઈ જશે.

લોકોને જ્ઞાન થઈ ગયું હશે કે આ હાડમાસના શરીરનું કશું મહત્ત્વ નથી, એની કિંમત ફૂટી કોડી જેટલી યે નથી. આટલું તો હિંસાદેવીએ શીખવાડયું છે ને ? એક બોમ્બથી લાખો જીવતા લોકો મરી જાય છે, એનો અર્થ બીજો શો ? એ રીતે ભગવાને આપણને શરીરથી આપણા જુદાપણાનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે, તે સમજીને પછી ઠંડા દિમાગથી વાતચીત કરવી પડશે.

આર્સિકેરે, ૮-૧૨-'૫૭

સર્વોદય : ક્રાંતિ-વિજ્ઞાન

[પા. ૨૨૪થી ચાલુ]

સમય મળે તેવી શકયતા સર્જવા તે બંનેનો ઉપયોગ કરવા માગે છે. (પા. ૧૮૬)

ખેતી અને ઉદ્યોગો

ખેતીની બાબતમાં સર્વોદય-આયોજન ખેતીની કાર્યક્ષમતા વધારી ઉત્પાદનનો આંક ઊંચો લાવવા, અને જીવનધોરણ ઊંચું લાવવા ઇન્ટેન્સિવ અને યાંત્રિક ખેતીની ખુલ્લે આમ તરફદારી કરે છે. (પા. ૧૭૪)

યાંત્રિક અને ઇન્ટેન્સિવ ખેતીની બાબતમાં સર્વોદય જે તકેદારી રાખે છે તે આ છે. યંત્રોને કારણે બેકારી ન આવે; શોષણની ભૂમિકા ન સર્જાય, ભૂમિની ફળદ્રુપતા નાશ ન પામે, ખેતી ઉપર કામ કરનારને 'પગારદાર નોકર'ની સ્થિતિએ લાવી ન મૂકે...(પા ૧૭૩)

મોટા ઉદ્યોગોની બાબતમાં ય સર્વોદયની વિચારસરણી સ્પષ્ટ છે:

—સર્વોદય મોટા ઉદ્યોગોનો વા ટેકનોલોજીની પ્રગતિનો ત્યાગ કરવા માગતો નથી. (પા ૧૭૯)

—યાંત્રિક ઉદ્યોગો પણ શોષણ મુક્ત હોઈ શકે, એમ વિનોબા માને છે (પા. ૨૯૦)

આમ છતાં, સર્વોદયનો ઝોક નાનાં સ્વયંપૂર્ણ ઘટકો–ગ્રામ-ઘટકોનો છે, એ વાત સાચી; અને એથી ગ્રામપ્રદેશોમા ' જાતરોજગારી 'ના વ્યવસાયોનુ મુખ્ય સ્વરૂપ હશે.

પરંતુ સર્વોદય સમાજની જરૂરિયાત કેવળ રોટી અને કપડાંથી જ પરિમિત નહિ હોય, એ ય સ્પષ્ટ છે. એટલે તેમા ' જાતરોજગારી 'ના નાના વ્યવસાયો, સહકારી ધોરણના મધ્યમ ઉદ્યોગો તથા સમાજ અગર રાજ્યહસ્તકના મોટા ઉદ્યોગોને સ્થાન હશે જ હશે.

યુરોપમાંય વિકેન્દ્રીકરણની વિચારણા

કેન્દ્રીકરણ અને વિકેન્દ્રીકરણની બાબતમા આજે યુરોપ ભરના વિચારકો અને ચિંતકો ઊંડું ચિંતન કરી રહ્યા છે. ખાસ કરીને, અણુબોમ્બની વિનાશકતા પછી તો, અમુક જ સ્થળોએ ઉદ્યોગો કેન્દ્રિત રાખવા અતિશય જોખમ ભરેલું ગણાય છે. આથી છૂટાછવાયા વિકેન્દ્રિત ઉદ્યોગોની જરૂરિયાત એમને પણ જણાઈ રહી છે

એટલે ' વિકેન્દ્રીકરણ ' શબ્દની સાથે જ પછાત વિચારસરણીને સાંકળી દેવાની મનોદશા જ આજે તો પછાત લેખાશે.

વિનોબા અને સર્વોદયનો ઝોક વિકેન્દ્રીકરણ ઉપર રહ્યો છે, એ સ્પષ્ટ છે, પરંતુ ' સર્વોદય-આયોજન ' એ વાતની સફાઈ કરે છે કે, વિકેન્દ્રીકરણમા કાંઈ ઘડિયાળનો કાંટો

પાછા ફેરવવાની અને આદિકાળના પ્રાથમિક સમાજના ઉત્પાદક પદ્ધતિ ઉપર પાછા ફરવાની વાત જ નથી. (પા ૧૭૯)

સર્વોદય-સમાજમાં પણ ભારે ઉદ્યોગોમાં અમુક હદે કેન્દ્રીકરણ રહેશે એ વાત યે સાચું છે. દા. ત. લોખંડ, પોલાદ, જહાજ, યાંત્રિક વાહનવ્યવહાર, ધાતુ ઉદ્યોગો, એન્જીનિયરિંગ, રક્ષણ ઉદ્યોગો (વચગાળા પૂરતા) વગેરે મોટે ભાગે કેન્દ્રિત સ્વરૂપના હશે; અને તેનું સંચાલન પણ કેન્દ્રથી થતું હશે. (પા. ૧૮૨)

• પરંતુ-વિનોબાની શ્રદ્ધા તો એવી છે કે વિજ્ઞાને તાજેતરમાં જે સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી છે તે જોતા વહેલે દિવસે એવી શક્યતા પ્રાપ્ત થશે કે મોટા અને ભારે ઉદ્યોગો પણ અણુશક્તિના પ્રતાપે વિકેન્દ્રિત રીતે ચાલી શકશે. (૨૮૬)

પ્લાનિંગ-આયોજન

પ્લાનિંગ-આયોજનની બાબતમાં-

આજના યુગમાં સામાજીક હિતને લક્ષમાં રાખી ઉત્પાદન અને વિતરણ કરવું હોય તો આયોજન અનિવાર્ય છે. કોઈપણ સમાજવાદી અને સર્વોદયી વિચારક આ બાબત

---

* તાજેતરમાં અમેરિકાએ આ દિશામાં સફળ પ્રયોગ કર્યો છે કે અણુશક્તિનું યુનિટ અને ત્યાં મિનિસ્ટેશન દ્વારા હવે રીતે વિકેન્દ્રિત ઉદ્યોગોનું સંચાલન શક્ય બને.

ઉદાસ રહી જ ન શકે. તેમાંય વળી આજે જ્યારે સમાજ જીવન કેળવણી રોટી અને કપડાંમાં જ પરિમિત થઈ નથી જતું અને જ્યારે અસંખ્ય સાંસ્કારિક, વૈદ્યકીય આદિ તંદુરસ્ત જીવનની જરૂરિયાતો સહજ બની છે ત્યારે આયોજન તો સર્વોદયી સમાજનો મહત્વનો સ્થંભ ગણાય. સર્વોદય આયોજનનું આ મહત્વ સ્વીકારે છે, અને તેઓ એ વાત પણ સ્વીકારે છે કે, આ કાર્ય માત્ર ગ્રામ-ઘટકદ્વારા જ શક્ય નહિ બને; તેને માટે પ્રદેશ ઘટક, રાજ્ય ઘટક અને છેવટે કેન્દ્ર ઘટક જરૂરી છે.

એટલું જ નહિ પણ, સર્વસેવા સંઘ તરફથી ૧૯૫૦થી '**સર્વોદય આયોજન**' અંગે વીગતે ચર્ચા-વિચારણા થતી રહી છે; તેને અંગે તેના તદ્વિદોને આમંત્રી, વારંવાર 'સેમીનાર' (વિચાર-સંમેલનો) યોજવામા આવ્યાં છે; અને ૧૯૫૫મા તેનો એક ખરડો પ્રગટ કરવામા પણ આવ્યો છે. તેની અંદર સર્વોદય અંગેના અનેક ખોટા ખ્યાલોનું નિરસન કરવામા આવ્યું છે. (પા. ૧૫૭ થી ૧૯૪)

ન્યૂનતમ જીવનધોરણ

સૌથી પ્રથમ તો, સર્વોદયમાં સાધારણ નાગરિકનું જીવન-ધોરણ અત્યંત નીચું (સાધુવેડાની ઘેલછામાં) હશે, એવી ભ્રામક માન્યતાને ચોકાવનારો પડકાર છેઃ

* સર્વોદય-આયોજને દરેક કુટુંબની **ન્યૂનતમ આવક** રૂ. ૩૦૦૦ (વાર્ષિક) ઠરાવી છે.

આ યોજનામાં યંત્ર ઉદ્યોગો, ખેતી (જેમાં યાંત્રિક ખેતીનો પણ સમાવેશ છે), ખાણો, વાહનવ્યવહાર, નહેરકામ, કરવેરા, નાણાં-શરાફ વગેરે વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

આ બધા ઉપરથી એ વાત પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે,

* વિનોબા અને સર્વોદયી વિચારકોએ આધુનિક યુગના **માનસને** પકડી શકે તેવું સિદ્ધાંત અને વ્યવહાર ચિંતનનું ભરપૂર ભાથું બંધાવ્યું છે.

કેવળ આધ્યાત્મિક તત્વચિંતનની દૃષ્ટિ એ જ નહિ, પરંતુ વ્યવહાર-ચિંતનની દૃષ્ટિએ પણ તેમના કાર્યક્રમોની અને આયોજનોની દૃષ્ટિ સુસંગત છે.

આમ, ક્રાંતિ વિજ્ઞાનના બે કોઠા—સિદ્ધાંત-ચિંતન અને વ્યવહાર ચિંતનના—તો વિનોબા વટાવી ચૂક્યા છે.

૬

વ્યવહાર-સાધના

ચિંતનની આટલી સમૃદ્ધિ સાથે વિનોબા સર્વોદયી ક્રાંતિને આવાહન દઈ રહ્યા છે. ચિંતનની સમૃદ્ધિ ક્રાંતિના આંતરિક રૂપનું દર્શન કરાવે છે; અને ક્રાંતિની કાયા ઘડતરની પ્રેરણાને બળ પણ આપે છે. પરંતુ કેવળ ક્રાંતિચિંતન (સિદ્ધાન્ત-ચિંતન અને વ્યવહાર-ચિંતન) ક્રાંતિની સિદ્ધિની કે ક્રાંતિની સ્થાયી પ્રતિષ્ઠાની ગેરંટીરૂપ નથી.

આ દૃષ્ટિએ ઓછામાં ઓછા નીચેના મુદ્દાઓની વિચારણા કરવી આવશ્યક છે:

૧. ભૂદાન મૂલક સર્વોદયી ક્રાંતિ કેટલે અંશે સર્વાશ્લેષી (all embracing અથવા comprehensive) છે?

૨. સર્વોદય ક્રાંતિનાં ઉચ્ચાલન-બળ કયાં છે?

૩. ક્રાંતિનું ગુણ-સ્થાયિત્વ સુરક્ષિત રહે તેવા લક્ષણો એનામા છે કે કેમ?

સૌથી પ્રથમ મુદ્દો વિચારતા, વ્યવહાર-સાધનાની બાબતમા સર્વોદય હજી બાલ્યાવસ્થામા જણાય છે.

ભૂદાન એ સર્વોદય-ક્રાતિનો કેવળ આરંભ છે, અને સુખી સમાન આધ્યાત્મિક સમાજ એનું અંતિમ લક્ષ્ય છે, એ વાત વિનોબાએ ઘણીવાર કહી છે.

સામ્યયોગના પાયા પર સર્વોદય સમાજની તેઓ સ્થાપના કરવા માગે છે. અને વિનોબાનું ચિંતન સર્વાંગી ક્રાંતિનું છે, એ ય સ્પષ્ટ છે. પરંતુ તેઓ એને શી રીતે મૂર્ત કરવા મથે છે?

ગાંધીજીની સર્વાશ્લેષી ક્રાંતિ

ગાંધીજીએ રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિની સાધના દરમ્યાન જ સર્વોદયી સર્વાંગી ક્રાંતિની વિચારણા કરી લીધી હતી. અને તેમણે અહિંસક રાષ્ટ્રીય ઉત્થાન અને નવઘડતરને અનુરૂપ તમામ

અંગોને રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિ સાથે સાંકળી દીધાં હતાં. રેંટિયો ગ્રામઉદ્યોગો, દારૂબંધી, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્ય, બુનિયાદી શિક્ષણ વગેરે એનાં રચનાત્મક અંગો હતાં અને કોઈ સામાજિક સુધારો એવો ન હતો જે એમના આ કાર્યક્રમમાં આવી જતો ન હતો; તો પિકેટિંગ, બહિષ્કાર, સવિનય કાનુનભંગ, સામુહિક સત્યાગ્રહ વગેરે લડતનાં અહિંસક રૂપો હતાં. અને પરદેશી રાજ્ય સત્તા સામે લોકશાહી રાષ્ટ્રીય સરકારનું સૂત્ર, ગ્રામપંચાયતો ને મ્યુનિસિપાલિટીઓથી માંડીને ધારાસભાઓ—સુધીનું રાજકીય વિધાયક કાર્ય હતું. અને જરૂર પડતાં રાજકીય ચૂંટણીઓ દ્વારા ધારાસભાગમન અને રાજ્યધુરાનો સ્વીકાર પણ તેમના ભાથાનાં અગત્યનાં શસ્ત્રો હતાં.

ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે પણ, મજૂર આંદોલનોની માંડી માલિક મંડળોને તેમણે પાંખમાં લીધાં હતાં.

ગાંધીજીની ક્રાંત-દૃષ્ટિ પ્રત્યેક રચનાત્મક અને સુધારાના કામને રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિ સાથે સાંકળી દેવામાં નિપુણ હતી. સીધી હિંસા સિવાયની કોઈ પણ શક્તિને તેઓ નિષ્ક્રિય રહેવા દેવા માગતા ન હતા. સમાજ જીવનનાં તમામ અંગો તથા હજારવિધ પ્રવૃત્તિઓને અને સંસ્થાઓને એક જ રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિને તાંતણે ગૂંથી લીધી હતી.

વિનોબાની વ્યવહાર-સાધના

વિનોબાએ આમાંનાં જ અનેક ક્ષેત્રે અત્યંત ઊંડુ ચિંતન કર્યું હોવા છતાં, એ હકીકત છે કે તેમણે સર્વોદય ક્રાંતિની સાધનાના વ્યવહારમાં રાષ્ટ્રવ્યાપી બળો, પ્રવૃત્તિઓ, આંદોલનો તથા સંસ્થાઓ. તરફ નહિ જેવું લક્ષ આપ્યું છે. એ વાત સમજી શકાય એવી છે કે, વિનોબા મર્મસ્થાન (ભૂમિસમસ્યા) ઉપર એમનું લક્ષ વેધવા માગે છે, કે જેથી એકવાર ત્યાંથી ઉચ્ચાલન શક્તિ પ્રગટતાં ઝડપભેર સિદ્ધિઓનો રાહ મોકળો બને.

પરંતુ વિનોબા તો ભૂમિસમસ્યાના ય તમામ પાસાંઓને હજી સ્પર્શતા નથી; ગ્રામવિસ્તારનાં એ સિવાયનાં અન્ય આર્થિક પાસાંઓની તો વાત જ શી ?

કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ ગમેતેવી મહત્ત્વની હોય (અને અનેક પ્રવૃત્તિઓ તેના મર્યાદિત ક્ષેત્રે મહત્ત્વની હોય જ છે) પરંતુ તેમના એકલવાયા વ્યવહારમાંથી ક્રાંતિ-બળ જન્મતું નથી; આ દરેક પૃથક્ પ્રવૃત્તિના હેતુ પુરસ્સરના સંકલનમાંથી જ ક્રાંતિ-શક્તિનું સર્જન થાય છે.

- આપણે આ લેખના પ્રારંભમાં જ જે વિરાટકાય વિસંવાદનું અવલોકન કરી ગયા છીએ તે વિસંવાદ જેમ સર્વાંગી છે, તેજ રીતે તેનું મારણ પણ એટલું જ સર્વાંગી સર્વાશ્લેષી હોવું અનિવાર્ય છે

જળવાય, તેનો વિકાસ થાય, અને લોકનીતિ અનુસાર **રાજનીતિ** સંચાલિત થાય તે પ્રકારની પદ્ધતિ, પેટર્ન, અને સંસ્થાઓનો વિકાસ કરવા પાછળ સારૂં એવું લક્ષ પરોવવું રહે છે કેમકે આજની પરિસ્થિતિમાં એકામ આંધળી પક્ષ-હરીફાઈને નાથી શકે એવી શક્તિનું વ્યવહાર રૂપ પ્રગટાવવામાં નહિ આવે તો, આજની કેન્દ્રિત રાજસત્તાનો ઉપયોગ બિનલોકશાહી, સરમુખત્યારશાહી તત્ત્વોને હાથ જઈ પડશે, એ ભય જેવો તેવો નથી. ત્યાર બાદ, **શાંતિમય** માર્ગે તેને નાબુદ કરવાનું કાર્ય અત્યંત દુષ્કર બની ગયા વિના નહિ રહે

આ બધું જોતા, સર્વોદય-ક્રાંતિની સાધનાનો માર્ગ પણ સર્વાંગી વ્યવહારુ કાર્યક્રમો વાળો હોવો અનિવાર્ય છે. સાચી રીતે તો, આપણા સમગ્ર સામાજીક જીવનના વિસંવાદો સંવાદોમાં પરિણમે – વર્ગ વર્ગ વચ્ચેનો, પક્ષ પક્ષ વચ્ચેનો વિગ્રહ ટળે, રાજનીતિ અને લોકનીતિ વચ્ચેનો સંઘર્ષ હટે, શહેરો અને ગામડાનો વિખવાદ મટે, ઊંચનીચનો ભેદ નાબુદ થાય, એ જ તો સર્વોદયનો આદર્શ છે; અને છેવટે તો, સૌ કોઈ પણ માનવીય ક્રાંતિનો ય એજ હેતુ હોય છે. એક બાજુ ઝૂકી ગયેલી સામાજીક તુલાને પુનઃ સમતુલિત કરવાની ફરજ પ્રત્યેક ક્રાંતિએ બજાવવી રહે છે.

ક્રાંતિ-ઉચ્ચાલનોની પસંદગી

આવા સર્વાંગી પરિવર્તનના વ્યવહારની વાત વિચારતાં

અત્યંત મહત્ત્વનો સવાલ એ છે કે ક્રાંતિનાં કયાં ઉચ્ચાલનોનો સ્વીકાર કરવો, કયાંનો ઇન્કાર કરવો ક્રાંતિકાર માટે યોગ્ય ગણાય?

સર્વોદય ક્રાંતિ અંગે મહત્ત્વના ગણાય તેવા ને વિવાદાસ્પદ બનેલા મુદ્દાઓ આ પ્રકારના છે:

૧. સર્વોદયમા સામાજીક પરિવર્તન માટે રાજ્યરૂપી શક્તિની સહાય કઈ હદે લેવાની નીતિ સ્વીકારાયેલી છે?

૨. કેવળ સર્વસંમતિથી જ પરિવર્તન થવું જોઈએ તેનો તે શો અર્થ કરે છે?

૩. સામાજીક અને નૈતિક દબાણ અને બીતિનો આશરો તેમા કઈ હદે સ્વીકાર્ય છે?

૪. પરિવર્તનના સાધનોમા આમ જનતાની અહિંસક લડતોનું સ્થાન કયા ને કેવું છે?

૫. કે પછી કેવળ હૃદય અને વિચારની જ શક્તિ ઉપર જ આધાર રાખવાની તેની અટલ નેમ છે?

આ મુદ્દાઓ મહત્ત્વના છે, તેમનો વિચાર કરીએ:

(૧) રાજ્યની મદદ લેવાનો વિનોબાએ કદિ ઈન્કાર નથી કર્યો એ સ્પષ્ટ છે. અને રાજ્યદ્વારા કાનૂન થાય તેની સામે ય તેમનો વિરોધ નથી, એ પણ સ્પષ્ટ છે. ઊલટા તેઓ તો એવું કહે છે કે—

"એકવાર થોડી ભાવના અને થોડું વાતાવરણ થવા દો...વાતાવરણ તૈયાર થઈ જાય ત્યારે તો કાયદો કરાવી

જ લઈશ...પછી રાહ જોતો નહિ બેસું. હવા બદલાય તો કાયદો એની સાથે જ આવે છે. જો હું વાતાવરણ તૈયાર કરી દઉં તો લોકો કાયદો પણ પસંદ કરશે જ "

(પા. ૨૧૩)

અથવા—

"ભૂદાન એ તો એક ફાયર છે...પછી એની ઉપર કાયદાનો હથોડો પડશે..."

"(આપણા કામનો) આરંભ થાય છે દાનથી અને સમાપ્તિ થાય છે કાયદાથી." (પા. ૨૧૪)

તથા—

"હું કાયદો એવો ચાહું છું કે જેને સર્વ-સાધારણ લોકો માને. કોઈ કામ કાયદો બનાવીને બળજબરીથી નથી થતું." (પા. ૨૨૭)

(૨) વિનોબા કોઈ પણ બુનિયાદી ફેરફારમાં સર્વ સંમતિની અપેક્ષા રાખે છે. જે વર્ગનું તત્કાલ હિત તેથી ખંડાતું હોય તેની ય સંમતિ તેઓ માગે છે અને એવી ભૂમિકા તૈયાર થયા વિના કાયદાથી યા બીજી સામાજીક રીતે નિર્ણયો લેવાય તો લાંબે ગાળે તેનાં માઠાં પરિણામો આવવાનો ભય સેવે છે.

પરંતુ થોડાક સ્વાર્થસાધુઓ પોતાનાં તત્કાલ હિત છોડવા તૈયાર નજ થાય, તો શું વિશાળ આમ જનતાનાં

કાયમી હિતો અને અધિકારોનો, ભોગ આપવો ? આના જવાબમાં વિનોબા બે વાત કરે છેઃ

* એક તો, સર્વસંમતિ એટલે ઘણી મોટી, લગભગ ૮૦% સંમતિથી કામ કરવું; એટલું જ નહિ પણ, માની લો કે ૨૦% લોકો જમીન આપવા માટે (ગ્રામદાન માટે) તૈયાર ન જ થાય, મોહને કારણે, તો એવી પરિસ્થિતિમાં પણ સરકાર કાયદો બનાવી શકે. (પા. ૨૩૦)

* જેમાં સામાનું નુકસાન થાય છે તેનું મન ફેરવ્યા વિના તેના ઉપર નિર્ણય લાદવો નહિ; ૮૦% સંમતિથી 'ગ્રામદાન' સ્થાપી શકાય. અને તેથીય ઓછા હોય તો 'ગ્રામ સંકલ્પ;'

—પરંતુ તેમાં નહિ સામેલ થનારને ય ભયરૂપ યા સતામણી રૂપ ન જ બને તે રીતે.

'સર્વોદય–આયોજન'માં આની વધુ સફાઈ કરવામાં આવી છે. તેમાં જણાવ્યા મુજબ—

* જમીન ઉપરની ખાનગી મિલકતની નાબુદીનું આંદોલન જોર પકડશે, અને મોટા ભાગના લોકો સ્વેચ્છાએ પોતાની સનદોનો ત્યાગ કરશે ત્યારે, ઉદ્યોગોની ખાનગી મિલકતને ચીટકી રહેવાની નિશ્ચયવૃત્તિ પણ ઢીલી પડી જશે; અને ત્યારે ઉદ્યોગપતિઓ આયોજનમાં દર્શાવેલી ઔદ્યોગિક નીતિની હરોળમાં કદાચ સ્વેચ્છાએ આવી જશે...ઉદ્યોગપતિઓને પણ ઉત્પાદનનાં સાધનો

ઉપરની ખાનગી માલિકી છોડી દેવાની ફરજ પડશે .. (પા. ૧૮૪)

આમ છતાં, જો તેઓ તે રીતે અનુકૂળ ન થાય તો ?

* તો સમાજ તેમના ઉદ્યોગ-ધંધાઓનું સામાજીકરણ કરે પ ખરો (જરૂરી એલાવન્સ આપીને ય).

અલબત્ત, 'સર્વોદય-આયોજન' તૈયાર કરવા જેવી પરિસ્થિતિ પકવ થઈ હશે ત્યારે આ રીતે ઉકેલ લાવવામાં આવશે, એમ સમજાય છે.

(૩) સામાજિક નૈતિક દબાણ અને ભયનો ઉપયોગ કરવા અંગે વિનોબા કહે છે: 'કોઈ શરમનો માર્યો આપતો હોય તો મને વાંધો નથી...લોકલાજથી દાન આપશે તો ય, કહેવું પડશે કે એ પણ વિચાર તો સમજ્યો છે...એવી જ રીતે બીકના માર્યા પણ આપી દો...એનો અર્થ એમ નથી કે નહીં આપો તો કતલ કરીશું...પણ માણસે જેનાથી બીવું ઘટે તેનાથી બીવું સારું. કોઈ બીકનો માર્યો ખોટું કામ ન કરે.' (પા. ૨૨૬)

અહિંસક લડતોનું સ્થાન

(૪) અંતે—આમ-જનતાના અન્યાયો સામેની અહિંસક લડતો બાબતમાં વિનોબાનું શું મંતવ્ય છે ?

વિનોબા અહિંસક લડતોનો મદંતર ઇન્કાર નથી કરતા. તેમણે બિહારના કિસાનોને ધ્યાનમા લઈ કહ્યું હતું કે, ' ઘણી જગાએ સમજાવટનું પરિણામ નથી પણ નીપજતું. તેવે વખતે અમારે ભૂમિહીનોને કહેવુ પડયું છે કે, તમે **તમારી જમીનો પરથી** ખસશો નહિ...માલિક એને ફાવે તે કરે, તો પણ તમે સત્ય પર અડગ રહેજો. '
(પા. ૨૨૯)

આમ છતાં, ભારતભરમાં ગ્રામવિસ્તારો અને શહેરી વિસ્તારોમા આના અનેક પ્રકારોના અન્યાયો રોજનરોજ ફરી ફરી ઘુંટાઇ રહ્યા છે, અને ભારતભરના હજારો કેન્દ્રોમાં ભૂદાન-કાર્યકરો સક્રિય રીતે કામ કરી રહ્યા છે. છતા, ભાગ્યે જ ક્યાક—અપવાદ બાદ કરતા, કબજા છોડાવવા સામેની, અથવા શ્રમજીવી પ્રજાના જીવન મરણની સાથે સંબંધ ધરાવતી અન્યાયો સામેની એવી બીજી અહિંસક લડતોની તેમણે દોરવણી કર્યાનું જાણવા મળે છે.

સ્વરાજ્ય આવ્યા બાદ, સામાજિક પરિવર્તન માટે વિનોબા (અહિંસક) લડતોનેય મહત્ત્વ નથી આપતા એ સાફ છે.

ગાધીજીએ અહિંસામાંનો પોતાનો ' ફેઇથ ' અને કોંગ્રેસની ' રાજકીય ક્રીડ 'નો સમન્વય સાધી, પોતાનાં હથિયારોમા—ક્રાંતિના ઉચ્ચાલનોમા—સૌમ્ય અને સૌમ્યતર ઉપવાસો અને વ્યક્તિગત કાનૂનભંગ, પિકેટિંગ અને

સમજાવટોનાં સાધનોથી માંડી ઉગ્ર અને ઉગ્રતર સત્યાગ્રહો —સામુદાયિક સવિનય કાનૂનભંગ, નાકરની લડતો અને પ્રચંડ નિદર્શનો તથા એથીય આગળ વધીને મીઠાના અગરો ઉપરના હલ્લાઓ સુધીનાં સાધનો શામેલ કર્યાં હતાં.

ત્યારે વિનોબા તો કહે છે: જો સૌમ્ય સત્યાગ્રહથી નહિ પતે તો સૌમ્યતર, અને તેથી ય ન પતે તો સૌમ્યતમ સત્યાગ્રહનો તેઓ આશરો લેશે...(પૃ. ૨૬૨)

વિનોબા સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિના સમયના ગાંધીજીના સત્યાગ્રહોને 'નકારાત્મક' (નેગેટિવ) કહ્યાના કહે છે; અને હવે એનો ઉપયોગ ન કરવા અને 'વિધાયક'.(પોઝિટિવ) એટલે કે વધુ સૌમ્યતર પ્રકારના સત્યાગ્રહોની આવશ્યકતા ઉપર ભાર મૂકે છે. તેમની માન્યતા છે કે, જેમ હિંસાની શક્તિ વધારે તેમ તેમ તેની સામે વધુ ને વધુ સૌમ્ય અહિંસા જ કારગત નીવડે. હિંસક લડાઈમાં એક પછી બીજું વધુ ઉગ્ર ને પ્રખર સાધન વાપરવું જરૂરી હોય છે; ત્યારે અહિંસાની બાબતમાં એથી ઊલટું છે.

વિનોબાની આ શ્રદ્ધાના મૂળમાં ગાંધીમાર્ગનું જ તત્ત્વ છે. આમ છતાં, ગાંધીજીએ આદર્શ અને વ્યવહારનો મેળ ખવડાવી સૌમ્યતમથી માંડી ઉગ્રતમ સત્યાગ્રહોનો આશરો લઈ અપૂર્વ સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી હતી.'

ત્યારે વિનોબા કેવળ સૌમ્યતમ સત્યાગ્રહ (આજની ભૂદાનપ્રવૃત્તિને તેઓ સૌમ્ય સત્યાગ્રહ ગણે છે; સૌમ્યતર અને

સૌમ્યતમનુ સાકાર રૂપ હજી તેમણે રજૂ કર્યાનુ જાણમાં નથી) દ્વારા જ પરિવર્તનની શ્રદ્ધા સેવે છે.

વિનોબાની આ શ્રદ્ધા અંગે, નિખાલસપણે, શંકા જાગે છે. કારણ કે—

દરેક યુગે અનેક ઉચ્ચાલન-શક્તિઓ કામ કરતી હોય છે. તેમાંની કેટલીક જરી પુરાણી બની પાછળ ફેંકાઈ જતી હોય છે; ને તેનો પરિહાર પ્રગતિને પોષક બને છે. દા. ત. આગળ જોઈ ગયા તેમ, આજે હિંસક શકિત પીછેહઠ કરી રહી છે, તેથી તેનો સર્વથા ત્યાગ યુગ માગને અનુરૂપ છે; એટલા માટે કેવળ યોગ્ય જ નહિ, શક્ય પણ છે; ને યોગ્ય તથા શક્ય બંને હોઈ પરિણામદાયી પણ છે.

પરંતુ બીજી અનેક શક્તિઓ હજી પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિમા પોતપોતાનું સ્થાન ટકાવી બેઠી છે. દા. ત. દંડશક્તિ (રાજ્યશક્તિ), સંઘશકિત (પાર્લામેન્ટ સહિતની પક્ષ, રચના, આર્થિક સંગઠનો, સામાજીક અહિંસક દબાણની શકિત), સત્યાગ્રહ (કાનુન ભંગ, પિકેટિંગ, બહિષ્કાર, ઉપવાસ વગેરે).

* વિનોબા રાજ્યની કાનુન શકિતનો અમુક સ્થિતિએ

ઉપયોગ કરવામાં સંમતિ ભળે છે; અને સામાજીક દબાણની બાબતમાં ય અમુક રીતનો એનો ઉપયોગ વ્યાજબી લેખે છે, એ આપણે જોઈ ગયા છીએ.

પરંતુ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ માટે પરદેશીઓ સામે અખત્યાર કરવામાં આવેલા સત્યાગ્રહો (અહિંસક હોવા છતાં દબાણનું તત્ત્વ તેમાં હતું જ)નો ઉપયોગ સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ બાદ રાષ્ટ્રીય સરકાર સામે કરવાનો ઇન્કાર કરે છે

સત્યાગ્રહમાં જાતે જેલમાં જવાની, જાતે માર ખાવાની જાતે ભૂખે મરવાની, જાતે દુ ખ સહન કરવાની—આત્મ-ત્યાગ અને આત્મ—વિસર્જનની તૈયારી અનિવાર્ય છે—છતા આવા અહિંસક સત્યાગ્રહોને વિનોબા 'નેગેટિવ' કહી, કેવળ વિચારનો પ્રચાર અને હૃદય પરિવર્તન ઉપર જ આધાર રાખવાનો માર્ગ બોધે છે

આજે સમાજ જીવનમા જે ઊંડે સુધી અનિષ્ટો પ્રવેશી ચૂક્યા છે, અને જેનું ઉગ્ર રૂપ અર્થ–સત્તા અને રાજ્ય-સત્તામા પ્રતિબિંબિત થઈ રહ્યુ છે, તેની સામે, ગાંધીજીની તાલીમ નીચે સામાજીક હથિયાર બની ચૂકેલા સત્યાગ્રહ રૂપી અહિંસક સાધનનો ય ત્યાગ, ધ્યેય પ્રાપ્તિને જ ખરેખર મોટામાં મોટી ક્ષતિ પહોંચાડનાર થશે એવુ અમને લાગે છે

એનો અર્થ એ નથી કે, વિનોબાએ સૌમ્ય સૌમ્યતર અને સૌમ્યતમ સત્યાગ્રહની દિશા બતાવી છે તે અયોગ્ય છે. પરંતુ સમાજજીવનમાંનું અહિંસક સત્યાગ્રહનું બળ

જરીપુરાણું (obsolete) બની ગયું નથી; બલ્કે—તેની શક્તિ હજી વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં પ્રગટ થાય એ જરૂરી છે; હજી સમસ્ત પ્રજામાં એનો ઉપયોગ કરવાની શ્રદ્ધા વધે એ જરૂરી છે (તો જ હિંસક શક્તિનો આખરી ત્યાગ શક્ય બનશે) ત્યારે વિનોબા સૌમ્યતમ અહિંસાનો અંતિમ ઝોક આપી રહ્યા છે.

આ બાબતમાં, શ્રી પ્યારેલાલનો ' સત્યાગ્રહ ' ઉપરનો લેખ (પા. ૧૫૩) ગાંધીજીના વિચારો વધુ વ્યવસ્થિત રીતે વ્યક્ત કરનારો છે : જ્યાં પ્રજાતંત્ર છે, પણ (૧) જનતા શિથિલ છે, જાગ્રત નથી, સ્વાર્થમાં ડૂબેલી છે (૨) પ્રજાતંત્ર હોવા છતા પ્રજામત પ્રગટ થાય છે તેના પર ધ્યાન નથી અપાતું, તંત્રમા જ અનેક જાતની ખામીઓ છે—

● આ પરિસ્થિતિમાં લોકોને કર્તવ્ય માટે જાગ્રત કરવા અને વિધાનમાં પરિવર્તન લાવવા સત્યાગ્રહ કરવાનો અનુરોધ છે જ—અલબત્ત, સત્યાગ્રહી સત્યની ભૂમિકામાં અવિચળ રહીને અંતિમ પગલા તરીકે જ કાનૂન ભંગ કરે એવી શર્ત છે.

૭

વિનોબાનો કર્મયોગ

આ સંદર્ભમાં ક્રિયા (action) અંગેના વિનોબાના વિચારો ચિંતન યોગ્ય છે:

—ફળની આસક્તિ પાછળ ઘસડાયા કરવાને બદલે, તેથી ઉદ્દીગ્ન અને અસ્વસ્થ બની ગમે તેવાં ઝાંવાં નાખવાની મનોવૃત્તિનો ભોગ બનવાને બદલે, આસક્તિરહિત કર્મ કરવાનો, એટલે કે સ્વસ્થ ચિત્તે કર્તવ્ય બજાવવાનો તેમનો બોધ સમજાય એવો છે.

—ઉપરાંત, વિનોબા ક્રિયા અને વિચારની ચર્ચા કરતાં ક્રિયાને વિચારને અમલમાં મૂકવાના એક સાધન તરીકે સમજવા, અને પરિણામ લાવનારા બળ તરીકે તેના ઉપર ભાર નહિ મૂકવા આગ્રહ સેવે છે (પા. ૨૬૬) તે પણ યોગ્ય છે.

પરંતુ, તેઓ તો એટલી હદે કહે છે કે, "શુદ્ધ વિચારનું ચિંતન કરવામાં, એને સમજવામાં, વ્યક્તિગત રૂપે એના અમલમાં અને બીજાને સમજાવવામાં આપણું કાર્ય પૂરું થઈ જવું જોઈએ..." (પા ૨૬૭)

વિનોબા દિવસે દિવસે એ દિશામાં ઝોક લઈ રહ્યા છે જ્યાં વિચાર-પ્રધાનતા જ સર્વ કાંઈ છે, અને ક્રિયા-શીલતાનું ગૌણ સ્થાન છે...ધીમે ધીમે તેઓ વધુ ને વધુ સૌમ્ય પ્રક્રિયા, એટલે કે જેમાં ક્રિયાની તીવ્રતા ઓછી હોય અને વિચારની પ્રક્રિયા જોરદાર હોય એવી કાર્ય-પદ્ધતિ' અપનાવવાનો બોધ દઈ રહ્યા છે. (પા. ૨૬૭)

વળી એથી પણ આગળ જઈ, વિનોબા 'કાલાતીત

ચિંતન ' (ફોર્થ ડાયમેન્શન : ટાઈમલેસ થિંકિંગ)ની વાત આગળ ધરી રહ્યા છે.

અને ' મનથી પર જવાની ' ' અતિમનસ 'ની ભાષા અને ભાવના પણ તેઓ રજૂ કરી રહ્યા છે. એમની એ વાત સાચી છે કે, વિજ્ઞાનના જમાનામાં માણસની પોતાની ઇચ્છા ઉપર પદાર્થના ગુણોનો આધાર હોતો નથી...એનો આધાર આપણી રુચિ કે વાસનાથી સ્વતંત્ર છે.

wishful thinkingનેવિજ્ઞાન યુગમાં સ્થાન નથી એ ખરી વાત છે; અને ' મનથી પર 'નો અર્થ જો આટલો જ હોય તો એમ યોગ્ય છે...

વળી, માનવીનું મન બુદ્ધિ અને હૃદય—ની શક્તિઓનો તાગ હજી તો લેવાયો નથી. હજી તો એમનામાં અખૂટ શક્તિના ઝરાઓ, અને ચોંકાવનારી શક્યતાઓ ભરેલી પડી છે, એ વાતની પ્રતીતિ વિજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાન બંને રોજ રોજ કરાવી રહ્યાં છે.

વિનોબા એક બાજુ વિજ્ઞાન અને બીજી બાજુ આત્મજ્ઞાન (અધ્યાત્મ)નાં ઊંડાણમાં અવગાહન કરી રહ્યા છે; એ બંનેનો યોગ સાધવા ઉત્સુક છે. અને બીજી બાજુ, સૌમ્યતર કર્મની વાતો કરતા છતાં, રોજના ૧૦–૧૨ માઈલની પદયાત્રા રૂપી, તથા રોજના ૩–૪ કલાકનાં પ્રવચનો રૂપી સતત કર્મનો યોગ કરતો જ જાય છે; અનેક

પ્રકારમાં દાન લેના જ જાય છે; હજારો સેવકોની શાંત સેનાના ટેલ નાખતા જાય છે.

વિનોબાનો નિષ્કામ કર્મ–યોગ અખંડ અસ્ખલિત પ્રવાહે વહી રહ્યો છે. અને તેઓ પોતે જ આપણા જેવાની આશંકાઓનો જવાબ આપતા હોય એમ કહેય છે: “ આનું પરિણામ નિવૃત્તિ–માર્ગમાં આવશે એવો ઘણાને ડર રહે છે. પણ મને એવો ભય એટલા માટે નથી લાગતો કે નિવૃત્તિ તો પહેલેથી જ મારા મનમાં વસી ચૂકેલી છે. આથી વિશેષ નિવૃત્તિ આવશે એવી શક્યતા હવે બહુ ઓછી છે. એટલે મને એનો ડર લાગતો નથી...” (પા. ૨૬૬)

અને વળી પાછા ‘ સામુદાયિક સંકલ્પમાં દોષ નથી, ’ એમ ઉમેરીને વ્યક્તિગત વિચાર, વ્યક્તિગત આચારના નાના કુંડાળાથી બહાર નીકળી સામુદાયિક સંકલ્પ અને આચારના વિશાળતમ વિસ્તાર સુધી દોડી પહોંચે છે:

“ ભૂમિદાનને છોડ્યા વિના, એ ભૂમિકાને આપણી વિચાર સિદ્ધિના એક સાધન તરીકે પકડી રાખી, આખી એકદમ શુદ્ધ અહિંસા–વિચારને જ દુનિયામાં ફેલાવીએ, અને એમાં ચિત્ત શુદ્ધિની દૃષ્ટિએ અનિવાર્ય, જેટલી આ તપસ્યા કરવી પડે તે આપણે પોતે કરીએ—એ આપણું કામ હોવું જોઈએ. હું આવું શું કે આવું થશે તો આપણે એમાંથી નહીં જઈએ. આ વિચાર પ્રવાહમાં, જુદાજુદા પ્રવાહમાં જેટલાં લોકોને આપવું એટલી હદ છે, એથી

ઘણાં વધારે લોકોને આપણે ખેંચી શકીશું..." (પા. ૨૬૮)

આમ, વિનોબા વિચાર અને કર્મનો મેળ ક્રાંતિ સાવધાનીપૂર્વક ખતડાવવા માગે છે. પરંતુ એમનો ઝોક સામાજિક વિચાર પ્રચાર દ્વારા અને વ્યક્તિગત કર્મ દ્વારા, લડતોને ટાળીને, સમસ્યાઓ ઉકેલવાનો છે; એટલું તો સાફ છે.

આવું વલણ સર્વોદયના વિકાસને જ હાલને તબક્કે અવરોધક બનશે એવો ભય અસ્થાને નથી.

હજી એક બીજો અત્યંત મહત્ત્વનો મુદ્દો વિચારવો બાકી રહે છે :

ક્રાંતિ-સિદ્ધિનું સ્થાયીતત્વ

કોઈ પણ ક્રાંતિ એકવાર અમુક હદે સફળ થયા પછી પણ, તેના પાયાની સંરક્ષાનું અને તેના નવા નવા વિકાસને અનુરૂપ સામાજીક પૅટર્ન જ્યા લગી નક્કર રૂપ ધારણ ન કરે ત્યાં લગી એ ક્રાંતિ અસ્થાયી બની જાય છે !

આવા પૅટર્ન વિષે વિનોબા લગભગ મૌન સેવતા જણાય છે.

અલબત્ત, સર્વોદય-આયોજનમાં ગ્રામપંચાયતો, બહુલક્ષી સહકારી મંડળીઓ, મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને આયોજન ઘટકોના ઉલ્લેખો છે પરંતુ સર્વોદયી ક્રાંતિ સંસ્થાગત રીતે સ્થાયીરૂપ પામે ને મારેના પ્રયાસો કેના હશે તેની રૂપરેખા,

તેને અંગેના કડીબદ્ધ વિચારો હજી વિનોબા દ્વારા રજૂ થયા નથી. શ્રી દાંતવાળાએ તેમના લેખમાં આ સમસ્યાની ઊંડાણથી ચર્ચા કરી છે (પા. ૯૨થી ૯૬); અમને લાગે છે કે, આદર્શો ગમે તેટલા શ્રેષ્ઠ હોય અને એક વખતે એક જમાનાના નાગરિકોએ તેનો અમુક હદે સ્વીકાર કરી લીધો હોય, છતા તે પેઢી–દર પેઢી સહજ–સામાજિક–વ્યવહાર તરીકે અમલી બને તે માટે સામાજિક–સંસ્થાગત–પાયો ક્રાંતિની સાથે જ નખાઈ જવો અનિવાર્ય છે.

આજ સુધીમાં, આશરે ૩૦૦૦ ગામદાનો નોંધાયાં છે. તેમાં આશરે ૨૦૦૦ ઓરિસાના આદિવાસી પ્રદેશ કોરાપુટમાં છે; અને બીજાં મોટાંભાગનાં (લગભગ બધાં–ભૂજ અપવાદ સિવાય) પણ આદિવાસી અથવા અત્યંત પછાત પ્રદેશોનાં અને જ્યાં મૂડીવાદી અર્થસંબંધો હજુ વિકસ્યા નથી તે પ્રકારનાં છે. હજી વર્તમાનયુગી વ્યવહારુ પ્રયોગો થવા બાકી છે.

વધુમાં, ૭ વર્ષના આંદોલન દરમ્યાન ૩૦૦૦ ગામદાનો અને આશરે ૫૦ લાખ એકર જમીન પ્રાપ્ત થઈ છે; સંપત્તિદાન પણ મોટી સંખ્યામાં પ્રાપ્ત થયાં છે; અને હજારો ભૂદાનસેવકો (સુશિક્ષિત અને અશિક્ષિત વર્ગમાંથી) ખેંચાઈ ખેંચાઈને આવ્યા છે; લગભગ દરેક ભાષામાં તેનાં સાપ્તાહિક-પત્રો પ્રગટ થાય છે–હજારોની સંખ્યામાં; અને ભારતની દરેક મુખ્ય ભાષામાં વિનોબાજીનાં પુસ્તકોની નકલો પણ પ્રગટ થઈ છે. વળી તમામ પક્ષના અને પક્ષરહિત વિચારકો અને

કાર્યકરોની સહાનુભૂતિ પણ પ્રાપ્ત થઈ છે. આમ, એક **આંદોલન** તરીકે ભૂદાન આજના ભારતનું વિરલ આંદોલન છે.

વળી, સરકારે પણ ગ્રામદાની ગામોનો કાયદેસર સ્વીકાર કરી, સરકારી વિકાસ યોજનામાં તેમને સામેલ કરી તેનો લાભ આપવાનું શરૂ કર્યું છે. અને કેટલાંક સ્થળે તો, સરકારી કર્મચારીઓના સંપર્કમાં રહી ભૂદાન સેવકોએ ગ્રામપુનર્રચનાનું કાર્ય ઉપાડવુ પડે એવી જવાબદારીઓ પણ આવી પહોંચી છે

આમ, ભૂદાનઆંદોલન નક્કર ભૂમિકા ઉપર ઊભું છે.

પરંતુ ત્યારે, હજારો સેવકો, લાખો સહાયકો અને હમદર્દો પાસે સર્વોદયી ક્રાંતિનુ સ્વરૂપ, તેની સિદ્ધિનો પથ, અને વ્યવહારુ સમસ્યાઓ પ્રત્યેની દ્રષ્ટિ સહિતની કોઈ વ્યવસ્થિત **સૈદ્ધાંતિક-પ્રયોગાત્મક રૂપરેખા** સુદ્ધાં પેશ થઈ ન શકવાને કારણે (વિનોબા, કદાચ, ઇરાદાપૂર્વક સંસ્થાગત ઢાંચા પ્રત્યે ઉદાસી છે; તેમ આવી રૂપરેખા માટે પ ઉદાસી હશે ?) ક્રાંતિકારી તત્ત્વોને જરૂરી તાલિમ આપવાનુ અને તે દ્વારા સર્વોદયી દૃષ્ટિ અને કાર્યની એકતા સ્થાપવાનુ, કોઈ પણ ક્રાંતિ માટે અત્યંત મહત્ત્વનુ અને અનિવાર્ય કર્તવ્ય, અધૂરૂં જ રહ્યુ છે !

કોઈ પણ ક્રાંતિ જ્યારે આંદોલનના સ્તર ઉપર સફળતાને વરી હોય, ત્યારે તો આવી ઉદાસીનતા એ આંદોલનને નિશ્ચિત

૩૦ ટકા મત મળ્યા હોય તેવા પ્રતિનિધિઓને જ દરેક પક્ષે પોતાના ઉમેદવારો તરીકે ઊભા રાખવા.

૩. ભારતના જે પક્ષો " સમાજવાદ અને લોકશાહી ' માં માનતા હોય તેવા તમામ પક્ષોની પરિષદ વડા પ્રધાને બોલાવવી. અને એવી પરિષદમાં સૌને માન્ય એવો કાર્યક્રમ ઘડી કાઢવો. અલબત્ત, દરેક પક્ષને આ કાર્યક્રમ અંગે પોતાના વિચાર જાહેરમાં મૂકવાની છૂટ હોવી જોઈએ. પરંતુ સૌ પક્ષોએ આ સ્વીકારેલા કાર્યક્રમના અમલ માટે લાગી જવું જ જોઈએ.

૪. વડા પ્રધાન પં. નહેરુ, આચાર્ય વિનોબા ભાવે તથા અન્ય રાષ્ટ્રીય નેતાઓએ ૬ લાખ સ્વાર્થરહિત સ્વયંસેવકો માટે હાકલ કરવી જોઈએ. આ સ્વયંસેવકો પક્ષરહિત બની રાષ્ટ્રીય નવઘડતરના કામમાં લાગી જઈ આમ-પ્રજાને ઉત્સાહિત કરે.

*

આ ઉપરાંત—

તાજેતરમાં શ્રી જયપ્રકાશે પં. નહેરુ સમક્ષ જે ૧૧ મુદ્દાનો કાર્યક્રમ રજૂ કર્યો છે, તેમાં નીચેના મુદ્દાઓનો સમાવેશ થાય છે—

૧. ભૂદાન-ગ્રામદાન પ્રવૃત્તિને ટેકો.

૨. જમીનની માલિકીનું નિયંત્રણ—અમુક એકરથી વધુ રાખી ન શકાય.

૩. એની તથા ઉદ્યોગોના વિકેંદ્રીકરણની દિશામાં વિકાસ.

૪. ત્રણ વર્ષમાં અનાજનું ઉત્પાદન લગભગ બમણું થાય તે પ્રકારે આજના કમ્યુનિટી પ્રોગ્રામને કૃષિ આંદોલનમાં ફેરવી નાખવો.

૫. નફા ઉપર નિયંત્રણ.

૬. શિક્ષણ અને વૈદકીય ઉપચારનું સામાજીકરણ.

૭. બુનિયાદી શિક્ષણને ઉત્તેજન.

૮. યુવાનો માટે મિલિટરી તાલીમ.

૯. બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ.

શ્રી જયપ્રકાશ પોતાના યુરોપના પ્રવાસ દરમ્યાન યુગોસ્લાવીઆના રાજ્યતંત્ર અને અર્થતંત્ર બંનેના વિકેંદ્રીકરણના પ્રયોગથી પ્રભાવિત થયા હતા. અને તેમણે તે તરફ લક્ષ ખેંચી ભારતને તેમાથી શીખવાનું ઉદ્બોધન કર્યું છે.

૧૨મી માર્ચ–૧૯૫૩ : માંદગી પછી યાત્રાનો ફરી આરંભ. શ્રમદાનયજ્ઞનો આરંભ.

૨૫મી માર્ચ–૧૯૫૩ : બે વર્ષમાં ૨૫ લાખ એકર ભૂમિ પ્રાપ્ત કરવાનો સંકલ્પ સિદ્ધ થયો.

૧૦મી જાન્યુઆરી–૧૯૫૪ : બિહાર માટે ૩૨ લાખનો હિસ્સો ઠર્યો.

૧૮–૧૯–૨૦ એપ્રિલ–૧૯૫૪ : બોધગયા–સંમેલન (છઠ્ઠું) જીવનદાનની ઘોષણા.

૧૯મી સપ્ટેંબર–૧૯૫૪ : વૈદ્યનાથમાં પંડાઓનો પ્રહાર

૧લી જાન્યુઆરી–૧૯૫૫ : બિહારમાંથી વિદાય (બિહારમાં ૨૭॥ માસની લાબામાં લાંબી યાત્રા દરમિયાન ૨૮૬૪૨૦ દાતાઓ મારફત ૨૨૩૨૪૦૪.૩૬ એકર ભૂમિ-પ્રાપ્ત.) બંગાળ–પ્રવેશ–૨૫ દિવસની ટૂંકી યાત્રા.

પાંચમું ચરણ : ભૂમિક્રાંતિ

૨૬મી જાન્યુઆરી–૧૯૫૫ : ઓરિસ્સા–પ્રવેશ.

૨૧–૨૨–૨૭ માર્ચ–૧૯૫૫ : જગન્નાથપુરી–સંમેલન (સાતમું)

૨૯મી મે–૧૯૫૫ : કોરાપુટ–પ્રવેશ (૪ માસ યાત્રા–૪૧ ગ્રામદાન ૮૧૨)

૧લી ઓકટોબર–૧૯૫૫ : આંધ્ર–પ્રવેશ.

૨જી જાન્યુઆરી–૧૯૫૬ : પુનઃ તેલંગણુ–પ્રવેશ.

૧૩મી મે–૧૯૫૬ : તામિલનાડ–પ્રવેશ.

૨૬-૨૭-૨૮ મે-૧૯૫૬ : કાંચીપુરમ-સંમેલન (આઠમું) ગ્રામદાનને પાયે ગ્રામસ્વરાજ્યનું ચિત્ર રજૂ કર્યું.

૯મી જુલાઈ-૧૯૫૬ : પોંડીચેરી-આશ્રમની મુલાકાત : દિવસમાં બે વાર યાત્રાનો પ્રયોગ.

છઠ્ઠું ચરણ : તંત્ર-મુક્તિ, નિધિ-મુક્તિનો આરંભ

૨૧-૨૨ નવેંબર-૧૯૫૬ : પલનીમાં તંત્ર-મુક્તિ અને નિધિ-મુક્તિનો ઠરાવ-'૫૭માં ભૂમિક્રાંતિનું એલાન.

૨૫મી જાન્યુઆરી-૧૯૫૭ : તિરુમંગલમ્ તાલુકાનાં બધાં ગામના આગેવાનોનો તાલુકા-દાનનો સંકલ્પ.

૧૫મી એપ્રિલ-૧૯૫૭ : કન્યાકુમારીના તટે 'કરેંગે યા મરેંગે'ની ભીષ્મ-પ્રતિજ્ઞા.

૧૮મી એપ્રિલ-૧૯૫૭ : કેરલ-પ્રવેશ.

૯-૧૦ મે-૧૯૫૭ : કાલડી-સંમેલન (નવમું)

૧૧મી જુલાઈ-૧૯૫૭ : શાંતિ-સેનાનો વિચાર પ્રથમ રજૂ થયો, કોઝીકોડ.

૨૩મી ઑગસ્ટ-૧૯૫૭ : કેરલમાં શાંતિ-સેનાનાં મંડાણ, મંજેશ્વર.

૨૪મી ઑગસ્ટ-૧૯૫૭ : કર્ણાટક-પ્રવેશ.

૨૧-૨૨ સપ્ટેંબર-૧૯૫૭ ; ઇલવાલ-પરિષદની સર્વ-સંમત સંહિતા.

૨૫-૨૬-૨૭ સપ્ટેંબર-૧૯૫૭ : મૈસુર નિવેદક-શિબિર.

" " " : શાંતિ-સેનાનો પૂર્ણ વિચાર.

૮-૯ નવેંબર-૧૯૫૭ : રચનાત્મક કાર્યકર્તા પરિષદ, આરસીકેરે, મૈસુર.

૨૩મી માર્ચ-૧૯૫૮ : મહારાષ્ટ્ર-પ્રવેશ.

૨૯મી મે-૧૯૫૮ : પંઢરપુરમાં વિઠોબા મંદિરમાં સર્વ ધર્મીઓ સાથે પ્રવેશ.

૩૦-૩૧ મે, ૧ જૂન-૧૯૫૮ : પંઢરપુર સંમેલન (દશમું)

૨૫મી જૂન-૧૯૫૮ : સર્વોદય પાત્રનો વ્યવસ્થિત પ્રયોગ: અંબેજોગાઈ.

૮મી ઑગસ્ટ-૧૯૫૮ : સર્વ-સેવા-સંઘનો શ્રમ આધારિત થવાનો ક્રાંતિકારી નિર્ણય: ચાળીસગાંવ.

૮મી સપ્ટેંબર-૧૯૫૮ : ભૂદાનયજ્ઞમાં સીમાચિહ્નરૂપ ૧૫૩ ગામના પૂરા અઢાણી મહાલનું દાન.

૨૨મી સપ્ટેંબર-૧૯૫૮ : ગુજરાત-પ્રવેશ.